

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΥΓΕΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

«Μητέρες μετανάστριες - αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα».

Σπουδάστρια: Δακανάλη Αγγελική, Α.Μ. yk5587

Επιβλέπων καθηγητής: Προκοπάκης Εμμανουήλ

(Υποβλήθηκε ως απαιτούμενο για την απόκτηση του πτυχίου Κοινωνικής Εργασίας)

Ηράκλειο Κρήτης, Απρίλιος 2022

Η «Μετανάστρια Μητέρα» - φωτογραφία που τραβήχτηκε το 1936 στην περιοχή Nipomo της California, όπου είχε εγκατασταθεί σε ένα πρόχειρο παράπηγμα η εικονιζόμενη, Florence Owens Thompson, η 32χρονη τότε μετανάστρια μητέρα με τα επτά παιδιά της. Η φωτογράφος, Dorothea Lange, συνάντησε τυχαία την Thompson, στην προσπάθειά της να αποτυπώσει την φτώχεια στην ύπαιθρο και την εκμετάλλευση των αγροτών και των μεταναστών εργαζομένων την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης στις ΗΠΑ (<https://el.wikipedia.org/wiki>).

Copyright © 2022 Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΣΕΥ, ΕΛΜΕΠΑ.

Αγγελική Δακανάλη

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Το περιεχόμενο της συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας, Αγγελικής Δακανάλη, του επιβλέποντα καθηγητή, Εμμανουήλ Προκοπάκη, και του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας και προστατεύεται από τους νόμους περί πνευματικής ιδιοκτησίας (Νόμος 2121/1993 και Κανόνες Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα). Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση των νόμιμων κατόχων. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τους νόμιμους δικαιούχους.

Η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας, δεν παραβιάζει καθ' οιονδήποτε τρόπο πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτήν εκφράζουν την συγγραφέα και μόνο. Η έγκριση της παρούσας εργασίας από την Επιτροπή Πτυχιακών Εργασιών δεν δηλώνει και την αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως.

Ηράκλειο Κρήτης, 15/04/2022

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία είναι αποτέλεσμα της σχέσης μου με πολλούς ανθρώπους οι οποίοι συνέβαλαν στην πορεία εξέλιξής μου, στην επιστήμη και τη ζωή, και τους οποίους ευχαριστώ ειλικρινά! Πρωτίστως, λοιπόν, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Εμμανουήλ Προκοπάκη, για την γόνιμη συνεργασία που είχαμε όλο αυτό το διάστημα, για την πολύτιμη καθοδήγηση, τις επισημάνσεις και την ηθική συμπαράστασή του καθ' όλη την διάρκεια εκπόνησης της πτυχιακής μου εργασίας.

Ιδιαίτερη μνεία θα ήθελα να κάνω στην προσωπική μου ηρωίδα, την μητέρα μου, Ελένη, η οποία έχει αποτελέσει στην ζωή μου πρότυπο γυναίκας και αγωνίστριας και είναι εκείνη η οποία, με το παράδειγμά της, με ενέπνευσε ως έναν βαθμό στην επιλογή του θέματος της ερευνητικής μου εργασίας.

Εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλω επίσης στην οικογένειά μου και στις φίλες μου που με την συνεχή τους στήριξη, την αγάπη και την ενθάρρυνσή τους, μου έδιναν συνεχώς κουράγιο ώστε να συνεχίσω, σε στιγμές που ομολογουμένως αισθανόμουν αρκετά αδύναμη και κουρασμένη.

Βεβαίως, σε αυτό το εγχείρημα βαρύνουσας σημασίας στάθηκε και το γνήσιο ενδιαφέρον των ειδικών του Κέντρου Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων στο Ηράκλειο, οι οποίοι επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο και ευαισθησία για το ζήτημα και με βοήθησαν ουσιαστικά κατά την διάρκεια αναζήτησης του ερευνητικού δείγματος, αλλά και στη σύνδεση με κάποιες από τις κυρίες του δείγματος.

Τέλος, η εργασία αυτή δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη συμβολή των ίδιων των πρωταγωνιστριών. Τις ευχαριστώ βαθιά που με εμπιστεύτηκαν, μου άνοιξαν την καρδιά τους και μοιράστηκαν μαζί μου τα βιώματά τους, τα συναισθήματά τους, τους φόβους τους και τα όνειρά τους. Ένα μεγάλο ευχαριστώ για το χρόνο που μου αφιέρωσαν και την καλοσύνη με την οποία με δέχτηκαν. Ελπίζω να δείξουν κατανόηση για τις όποιες παρερμηνείες από μέρους μου σχετικά με την ζωή τους.

Υπόψιν: Για λόγους δεοντολογίας και για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των συνεντευξιαζομένων, όλα τα ονόματά τους αποδίδονται κωδικοποιημένα με ψευδώνυμα. Οι επαφές και οι συνεντεύξεις με τις συνεντευξιαζόμενες πραγματοποιήθηκαν από τον Δεκεμβρίου του 2021 έως τον Φεβρουάριο του 2022.

Περίληψη

Η Ελλάδα διαχρονικά έχει αποτελέσει κυρίως χώρα προέλευσης μετανάστευσης με τεράστιο άνοιγμα προς την παγκόσμια κοινότητα. Παρά ταύτα, τα τελευταία σαράντα χρόνια έχει μετατραπεί σταδιακά σε χώρα υποδοχής μεγάλου κύματος μεταναστών και προσφύγων, είτε από τα Βαλκάνια, είτε από τις χώρες της Μέσης Ανατολής. Σύμφωνα με την απογραφή του 2011 από την ΕΛΣΤΑΤ, μία σχετική ύφεση/σταθεροποίηση των εισροών της παρατηρείται κατά την δεκαετία του 2000 (www.statistics.gr, 2014). Τα τελευταία χρόνια, με αφορμή τις σφοδρές οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές αναταραχές που παρατηρούνται σε ολόκληρη την υφήλιο, την ραγδαία κλιματική αλλαγή αλλά και την όξυνση της ανθρωπιστικής κρίσης, πλέον η χώρα μας έφτασε να φιλοξενεί εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, ως ένα κομβικό μονοπάτι που συνδέει την Ανατολή με την Δύση (www.statistics.gr, 2019).

Στο σημείο αυτό τίθενται τα εξής ερωτήματα: παρά την πανανθρώπινη υφή της μετανάστευσης, κατά πόσον εξοικειωμένη είναι η σημερινή ελληνική κοινωνία με το συγκεκριμένο ζήτημα; Τι είδους μηχανισμούς έχει αναπτύξει προκειμένου να ενσωματώσει τους ανθρώπους αυτούς στους κόλπους της; Στην πορεία των χρόνων, έχει καταφέρει να διατηρήσει αλώβητους τους δημοκρατικούς της θεσμούς ή καταφεύγει σε αποσπασματικά και αναποτελεσματικά μέτρα διάκρισης σε βάρος τους; Έχουν παρατηρηθεί αλλαγές ως προς τις ενταξιακές πολιτικές του ελληνικού κράτους σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικο-πολιτισμικό επίπεδο; Και αν ναι, προς ποια κατεύθυνση τείνουν; Την κατεύθυνση της προόδου και του ανθρωπισμού ή του συντηρητισμού και της εσωστρέφειας;

Πρωτίστως, σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθούν από μια αμεσότερη και περισσότερο αντιπροσωπευτική σκοπιά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μητέρες μετανάστριες μονογονείς στην Ελλάδα και οι ανάγκες που ανακύπτουν σε αυτό τον πληθυσμό, λόγω της ιδιαίτερης ευαλωτότητάς του. Παράλληλα, επιδιώκεται να παρουσιασθούν οι αντιλήψεις των γυναικών σχετικά με τις πολιτικές που ασκεί το ελληνικό κράτος για τη δική τους πληθυσμιακή κατηγορία. Να εξετασθεί πώς αντιμετωπίζουν οι ίδιες την καθημερινότητά τους, πώς εκλαμβάνουν εκείνες τα όποια μέτρα και τις όποιες παροχές, ποια η δική τους εμπλοκή στα ζητήματα που τις αφορούν και ποια είναι τα σχέδιά τους για το μέλλον τους.

Μέσω των παραπάνω επιδιώξεων, εκτιμάται να αξιολογηθούν οι πολιτικές που ασκούνται με επίκεντρο την ομάδα των μονογονεϊκών οικογενειών στις οποίες ηγούνται μητέρες μετανάστριες, να εντοπισθούν πιθανές δυσλειτουργίες του ελληνικού συστήματος στο θέμα της ενταξιακής στρατηγικής και, κατ' επέκταση, θα τεθούν οι προβληματισμοί που θα ωθήσουν την πολιτεία προς την κατεύθυνση προώθησης της κοινωνικής πολιτικής, με προτεραιότητα στις ανάγκες των ίδιων των χρηστών.

Λέξεις – Κλειδιά: μετανάστριες, μητέρες, μονογονεϊκότητα, ένταξη, Ελλάδα

Abstract

Greece has always been a country of origin of immigration with a huge opening to the world community. Nevertheless, over the last forty years it has gradually become a host country for a large influx of immigrants and refugees, either from the Balkans or the Middle East. According to the 2011 census by ELSTAT, a relative recession / stabilization of its inputs is observed during the 2000s (www.statistics.gr, 2014). In recent years, on the occasion of the severe economic and socio-political unrest observed around the world, the rapid climate change and the escalation of the humanitarian crisis, our country has reached hundreds of thousands of migrants, as a pivotal path that connects East and West (www.statistics.gr, 2019).

At this point the following questions arise: despite the universal texture of immigration, how familiar is the current Greek society with this issue? What kind of mechanisms has it developed in order to integrate these people into its bosom? Has it, over the years, managed to keep its democratic institutions intact or has it resorted to fragmentary and ineffective measures of discrimination against them? Have there been changes in the accession policies of the Greek state at the political, economic and socio-cultural level? And if so, in what direction are they headed? The direction of progress and humanism or conservatism and introversion?

Primarily, the purpose of this study is to highlight from a more direct and more representative point of view the problems faced by immigrant single mothers in Greece and the needs that arise in this population, due to its particular vulnerability. At the same time, it seeks to present the perceptions of women regarding the policies pursued by the Greek state for their own population. To examine how they deal with their daily lives, how they take those measures and benefits, what their own involvement in the issues that concern them and what are their plans for their future.

Through the above aspirations, it is estimated to evaluate the policies pursued with a focus on the group of single-parent families led by immigrant mothers, to identify possible malfunctions of the Greek system in the issue of the integration strategy and, consequently, to raise concerns that will exhort the state in the direction of promoting social policy, with priority given to the needs of the users themselves.

Keywords: immigrants, women, mothers, single parenthood, integration, Greece

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	3
Περίληψη.....	4
Abstract.....	5
Εισαγωγή.....	8
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	13
Κεφάλαιο 1^ο - Εννοιολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης	13
1.1 Μετανάστευση – Έννοιες και ορισμοί.....	13
1.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για την μετανάστευση	15
1.3 Πολιτικές ένταξης	17
1.4 Θηλυκοποίηση της μετανάστευσης.....	22
Κεφάλαιο 2^ο - Μετανάστευση και κοινωνική ένταξη στην Ελλάδα	26
2.1 Μετανάστες/τριες στην Ελλάδα - γενικά δημογραφικά δεδομένα.....	26
2.2 Θεσμικό πλαίσιο για την μετανάστευση στην Ελλάδα	28
2.3 Απασχόληση.....	30
2.4 Υγεία και κοινωνική ασφάλιση.....	33
2.5 Εκπαίδευση	36
2.6 Στέγαση/κατοικία	39
2.7 Κοινωνικό κεφάλαιο και άτυπα δίκτυα.....	40
2.8 Σχέσεις με τις υπηρεσίες	42
Κεφάλαιο 3^ο - Μετανάστευση και μονογονεϊκότητα.....	46
3.1 Θεσμός της οικογένειας - Ορισμοί και χαρακτηριστικά της.....	46
3.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για την οικογένεια	47
3.3 Λειτουργίες της οικογένειας.....	49
3.4 Οικογενειακή πολιτική - Ορισμός και παράγοντες διαμόρφωσής της.....	50
3.5 Άξονες άσκησης της οικογενειακής πολιτικής.....	50
3.6 Τα πρότυπα οικογενειακής πολιτικής στην Ελλάδα.....	52
3.7 Μονογονεϊκότητα - Ορισμός και δυσκολίες καταγραφής της	55
3.8 Στατιστικά δεδομένα για τις μονογονεϊκές οικογένειες από την Ελλάδα και την Ευρώπη	57
3.9 Γυναίκες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών	59
3.10 Θεσμικό πλαίσιο για τις μονογονεϊκές οικογένειες και ενταξιακές πολιτικές στην Ελλάδα .	61
3.11 Γυναίκες, μετανάστριες, μονογονείς	67

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	70
Κεφάλαιο 4^ο - Μεθοδολογία	70
4.1 Σκοπός μελέτης.....	70
4.2 Διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων	71
4.3 Μεθοδολογικά στοιχεία: Ερευνητική μέθοδος, ερευνητικά εργαλεία, μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου	72
4.4 Χαρακτηριστικά του δείγματος	75
4.5 Δυσκολίες στην πραγματοποίηση της μελέτης και ενέργειες για την άρση των δυσκολιών .	78
Κεφάλαιο 5^ο - Παρουσίαση Αποτελεσμάτων	81
5.1. Αντιλήψεις σε σχέση με την ταυτότητα των υποκειμένων.....	81
5.2. Καθημερινότητα και δυσκολίες.....	83
5.3. Καθημερινότητα και μηχανισμοί διαχείρισης	100
5.4. Αντιλήψεις για τις ενταξιακές πολιτικές στην Ελλάδα	102
5.5. Ατενίζοντας το μέλλον - Σχέδια και προτάσεις των γυναικών.....	105
Συζήτηση – Συμπεράσματα	107
Προτάσεις	110
Βιβλιογραφία.....	113
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:.....	113
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία:	115
Διαδικτυακές πηγές:.....	121

Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί ένα πανάρχαιο, διαχρονικό και παγκόσμιο φαινόμενο καθώς και μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις κατά τους τελευταίους αιώνες. Η σημαντική αύξηση των πληθυσμιακών μετακινήσεων που έχει παρατηρηθεί διεθνώς, συνοδεύεται από διαφοροποιήσεις σχετικά με την χώρα εγκατάστασης των μεταναστών. Παράλληλα, η εισροή μεταναστών συνιστά ένα περίπλοκο και πολυδιάστατο φαινόμενο με οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, πολιτικές, θεσμικές, πολιτισμικές και ψυχολογικές προεκτάσεις και επηρεάζεται ταυτόχρονα από τρεις βασικούς παράγοντες: τις χώρες προέλευσης, τις χώρες υποδοχής και τους ίδιους τους μετανάστες.

Με την έλευση των μεταναστών/προσφύγων στην χώρα υποδοχής, ξεκινά μια διαδικασία προσαρμογής των ίδιων των πληθυσμών στην νέα κατάσταση, αλλά και μια προσπάθεια διαχείρισης του ζητήματος από την πλευρά του κράτος υποδοχής. Οι περισσότεροι άνθρωποι, στην πλειονότητά τους γυναίκες και ανήλικα παιδιά, είναι άνθρωποι ταλαιπωρημένοι, οι οποίοι έχουν βιώσει την απελπισία, την ανέχεια, την απώλεια, τον πόλεμο και τις κτηνωδίες του. Με το όνειρο μιας νέας πατρίδας κάνουν το τόλμημα να αναζητήσουν μια καλύτερη ζωή.

Αναφορικά με το ζήτημα της μετανάστευσης, σύμφωνα με τον Προκοπάκη (2010), τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αναπτυχθεί νέες θεωρητικές τάσεις που σηματοδοτούν καινούριες διαστάσεις στη μελέτη του φαινομένου και ενισχύουν τον σχετικό προβληματισμό. Μέσα σε αυτές εντάσσονται και οι έμφυλες προσεγγίσεις, οι οποίες, όπως ο ίδιος επισημαίνει, αναδεικνύουν την αυτόνομη συμμετοχή των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα. Κατά την (Πανταζάκου, 2009), η γυναικεία μετανάστευση συνιστά μια νέα εξέλιξη στην ιστορία της μετανάστευσης, καθώς όλο και περισσότερες γυναίκες μεταναστεύουν κατά μόνας. Η νέα αυτή εξέλιξη της διεθνούς μετανάστευσης έχει καταγραφεί στην βιβλιογραφία με τον όρο «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης». Η έννοια αυτή υποδεικνύει περισσότερο την ποιοτική παρά την ποσοτική διαφοροποίηση της σημερινής γυναικείας μετανάστευσης σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη. Έτσι, παρατηρείται αυξητική τάση της συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα ως ανεξάρτητων μεταναστών, παρά ως μέλη μιας οικογένειας ή ως σύζυγοι που συνόδευαν τους άνδρες τους (Τσίγκανου, κ.α., 2001).

Με την θηλυκοποίηση της μετανάστευσης, αφενός δίδεται μια διαφορετική δυναμική γύρω από το φεμινιστικό κίνημα και την ανεξαρτησία των γυναικών. Αφετέρου, όμως, η θέση των γυναικών στις σύγχρονες μετακινήσεις γίνεται πιο σύνθετη, καθώς αναδεικνύονται σοβαρά προβλήματα, όπως η διπλή διάκριση που υφίστανται οι μετανάστριες, ως γυναίκες και ως αλλοδαπές στις χώρες υποδοχής (Μαράτου-Αλιπράντη, 2007).

Όπως επισημαίνει η (Καραμούτσιου, 2020), η μετανάστευση τα τελευταία χρόνια έχει μια έμφυλη διάσταση, με αρκετές παρατηρούμενες διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών. Οι διακρίσεις αυτές δεν περιορίζονται μόνο στην διαφορετική ιστορική βάση της μετανάστευσης μεταξύ των φύλων, αλλά επεκτείνονται στο επίπεδο της ανδρικής επιβολής. Εκείνο που αξίζει να τονιστεί είναι ότι «δεν έχει καταστεί σαφές εάν η έμφυλη ανισότητα οδηγεί τις γυναίκες σε μετανάστευση ή εάν η μετανάστευση εντείνει την ανισότητα, καθώς και το αν το φύλο επηρεάζει την απόφαση του ατόμου για μετανάστευση» (Γκασούκα, 2020).

Στην παρούσα εργασία, έγινε μια προσπάθεια να κατανοηθούν σε βάθος τα βιώματα των γυναικών-μητέρων-μεταναστριών, οι οποίες ηγούνται των μονογονεϊκών οικογενειών και διαμένουν στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες. Στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται αναφορά στο θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης, προκειμένου να αντληθούν όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία για την ομάδα-στόχο μας. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο της θεωρίας, θίγεται το φαινόμενο της μετανάστευσης, και δίδονται οι νεότερες ερμηνείες του όρου και τα κριτήρια με βάση τα οποία ορίζεται ένα άτομο ως «μετανάστης». Έπειτα, ακολουθεί μία παρουσίαση των σημαντικότερων θεωρητικών προσεγγίσεων που να εξηγούν το ζήτημα της μετανάστευσης. Γίνεται αναφορά στις οικονομικές θεωρίες, στις νεότερες οικονομικο-κοινωνικές θεωρίες, στις μαρξιστικές και νεομαρξιστικές θεωρήσεις, στις θεωρίες του μεταναστευτικού μετασχηματισμού και στις διεθνικές οπτικές της μετανάστευσης. Στην συνέχεια, αναφέρονται αναλυτικά οι κυριότερες πολιτικές που ακολουθούνται για την διαχείριση της μετανάστευσης από τις χώρες υποδοχής, όπως η αφομοίωση, ο επιπολιτισμός, η ενσωμάτωση, η πολυπολιτισμικότητα και η διαπολιτισμικότητα. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου ασχολούμαστε με το ζήτημα της γυναικείας μετανάστευσης, σε μια προσπάθεια να φωτισθεί περισσότερο το έμφυλο στοιχείο της μετανάστευσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της έρευνας πραγματευόμαστε την ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα. Αρχικά, παρατίθενται κάποια γενικά στατιστικά στοιχεία και αφορούν στα

δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών που βρίσκονται στη χώρα μας. Παρουσιάζεται το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο που αφορά την μεταναστευτική ιδιότητα και την νομιμοποίηση των μεταναστών, ενώ αναλύονται οι βασικοί τομείς ένταξης όπως είναι η απασχόληση, η υγεία και η κοινωνική ασφάλιση, η εκπαίδευση, η στέγαση, το κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ ομοεθνών, αλλά και γηγενών και οι σχέσεις που έχουν αναπτύξει οι μετανάστες με τους επίσημους φορείς και τις υπηρεσίες όλα αυτά τα χρόνια παραμονής τους στην ελληνική κοινωνία.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μία σύνδεση του θεσμού της οικογένειας με το - εκτενώς αναλυθέν σε προηγούμενο κεφάλαιο - θέμα της μετανάστευσης, προκειμένου να καταστεί σαφής ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι μονογονεϊκές οικογένειες από το ελληνικό κράτος, με έμφαση να δίδεται στις μετανάστριες μονογονείς μητέρες. Καταρχάς, δίδονται εν συντομία οι κυριότεροι ορισμοί, τα χαρακτηριστικά καθώς και οι λειτουργίες που επιτελεί η οικογένεια, ενώ ακολουθεί μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί για το θεσμό της οικογένειας. Στη συνέχεια, γίνεται μια προσέγγιση στην έννοια της οικογενειακής πολιτικής, δίδονται τα πεδία γύρω από τα οποία αυτή ασκείται, ενώ θα παρουσιαστούν αδρομερώς τα μοντέλα εφαρμογής της στα ελληνικά δεδομένα. Έπειτα, σε μια σύνδεση με τα παραπάνω, τίγεται το ζήτημα της μονογονεϊκότητας, γίνεται ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά τον ορισμό της, παρατίθενται πρόσφατα ποσοτικά στοιχεία για τον αριθμό των μονογονεϊκών οικογενειών από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ γίνεται εκτενής συζήτηση σχετικά με τις γυναίκες που κατέχουν τη θέση του αρχηγού της οικογένειας, με εστίαση στις δυσκολίες που αυτές αντιμετωπίζουν. Τέλος, παρουσιάζονται και αξιολογούνται οι κυριότερες πολιτικές ένταξης και οι πιο πρόσφατες μεταρρυθμίσεις που αφορούν τις μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα, ώστε να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό έχουν προβλεφθεί και καλύπτονται τελικά οι ανάγκες των μονογονεϊκών οικογενειών, ακόμα κι όταν τα γονικά σχήματα διαφοροποιούνται και τί συμβαίνει στην περίπτωση των νοικοκυριών που τυγχάνει να ηγούνται μετανάστριες μητέρες μονογονείς.

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας ασχοληθήκαμε με την μεθοδολογία της έρευνας. Καταρχάς, κύριος στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνήσουμε το πώς αντιλαμβάνονται οι μετανάστριες την παρουσία τους στην Ελλάδα και τι σημαίνει για εκείνες να είναι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών. Να δοθούν απαντήσεις για το τι είδους δυσκολίες βιώνουν στην χώρα μας, ως μητέρες μονογονείς, σε ποιους τομείς της καθημερινότητάς τους και με ποιόν τρόπο τις αντιμετωπίζουν. Επίσης, θέλαμε να

διαπιστώσουμε ποιες είναι οι αντιλήψεις τους για τις πολιτικές ένταξης που ασκούνται από τις ελληνικές κυβερνήσεις τα τελευταία χρόνια και σε ποιο βαθμό θεωρούν ότι οι πολιτικές αυτές ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες τους. Τέλος, επιδιώχθηκε να προβληθεί το πώς βλέπουν το μέλλον τους οι συμμετέχουσες και τι σχεδιάζουν για τις ίδιες και τα παιδιά τους.

Για το σκοπό της παρούσας μελέτης επιλέχθηκε η ποιοτική ερευνητική μέθοδος, αφού μας ενδιέφερε να δοθεί έμφαση στην κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών, στη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων, στα νοήματα και στις αναπαραστάσεις (Ιωσηφίδης, 2008:27). Ως μέσο συλλογής των ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη - στόχος της έρευνας δεν ήταν η γενίκευση αποτελεσμάτων, αλλά η εστίαση στην αναζήτηση και ερμηνεία του νοήματος που αποδίδουν οι ίδιες οι μετανάστριες στο καθετί, η εις βάθος διερεύνηση των εμπειριών και των στάσεών τους.

Οι συνεντεύξεις δεν βασίστηκαν σε τυποποιημένες ερωτήσεις που στόχευαν σε συγκεκριμένες απαντήσεις, αλλά έγινε προσπάθεια να τεθούν αβίαστα, αφήνοντας το περιθώριο ελευθερίας στις ερωτώμενες να αναφερθούν και σε θέματα που θεωρούν και εκείνες σημαντικά. Η έρευνα διεξήχθη με μη πιθανοτική, σκόπιμη (κρίσεως) δειγματοληψία, μέσω της επιλογής ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος του προς μελέτη πληθυσμού. Επιλέχθηκε συγκεκριμένος αριθμός περιπτώσεων με διακριτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα το ότι είναι γυναίκες, μετανάστριες, μητέρες μονογονείς (άγαμες/μόνες, διαζευγμένες, χήρες), προκειμένου να συλλεχθούν επαρκή δεδομένα για την ομάδα-στόχο. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Δεκεμβρίου του 2021 έως τον Φεβρουάριο του 2022 και βασίστηκε σε επτά ημιδομημένες συνεντεύξεις, με την διάρκειά τους να κυμαίνεται από μία έως δύο ώρες. Οι συναντήσεις έγιναν σε μέρες και ώρες κατά τις οποίες εκείνες ήταν απόλυτα διαθέσιμες, χωρίς την παρουσία των παιδιών ή άλλων προσώπων.

Για την εξαγωγή των αποτελεσμάτων, ακολούθησε επεξεργασία του ποιοτικού υλικού με την μέθοδο της θεματικής ανάλυσης. Έτσι, μέσω της κατηγοριοποίησης των δεδομένων, προέκυψαν ενότητες με σημαντικά ευρήματα για το πώς βιώνουν οι συνεντευξιζόμενες την ιδιότητα της μετανάστριας και της γυναίκας μονογονέα. Αναλύθηκαν συνιστώσες που φαίνεται να συνδέονται άρρηκτα με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι συνεντευξιζόμενες, όπως η πατρική απουσία, ο ελεύθερος χρόνος, το ζήτημα της φύλαξης των παιδιών, η εκμάθηση της γλώσσας, το νομικό καθεστώς και οι διαδικασίες νομιμοποίησης, το σχολείο και οι σχέσεις με τη σχολική κοινότητα, το

κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ ομοεθνών, καθώς και οι σχέσεις με τους γηγενείς και τις υπηρεσίες. Επίσης, ξεχωριστή ενότητα αποτέλεσε ο τρόπος με τον οποίο φαίνεται να διαχειρίζονται οι συμμετέχουσες τα προβλήματα που ανακύπτουν, ενώ σε άλλη ενότητα εξετάζονται εκτενώς οι απόψεις τους για τις ενταξιακές στρατηγικές που ακολουθεί το ελληνικό κράτος για τις μονογονεϊκές οικογένειες, και όχι μόνον. Τέλος, οι συμμετέχουσες κλήθηκαν να μοιραστούν τις σκέψεις τους και τα σχέδιά τους για το μέλλον, έδωσαν απαντήσεις για το πώς οραματίζονται την ζωή τους και των παιδιών τους μελλοντικά, αν θα ήθελαν να αλλάξει κάτι στην ζωή τους και πώς σχεδιάζουν εκείνες αυτές τις αλλαγές. Στη συνέχεια ακολούθησε συζήτηση, με την παρουσίαση των κυριότερων συμπερασμάτων που προέκυψαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων, ενώ η εργασία ολοκληρώθηκε με κάποιες προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1^ο - Εννοιολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης

1.1 Μετανάστευση – Έννοιες και ορισμοί

Σε διεθνές επίπεδο, αν και φαίνεται να καταβάλλονται κάποιες προσπάθειες από τους αρμόδιους φορείς, προς το παρόν δεν υπάρχει μία κοινώς αποδεκτή ερμηνεία της έννοιας του «μετανάστη», ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εξαγωγή συγκρίσιμων στατιστικών στοιχείων. Η ανάληψη αποτελεσματικών πολιτικών για την αξιοποίηση των μεταναστευτικών ροών και την επίτευξη της κοινωνικής ένταξης των μετακινούμενων πληθυσμών αποδεικνύεται στην πράξη εξαιρετικά δυσχερής, όσο η ποσοτική διάσταση της μετανάστευσης δεν είναι επακριβώς καθορισμένη (Καψάλης, 2007).

Όπως τονίζεται στο Γλωσσάριο για την Μετανάστευση του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ), ο όρος «μετανάστης» (migrant) συνήθως γίνεται κατανοητός, προκειμένου να καλύψει τις περιπτώσεις όπου η απόφαση για μετανάστευση λαμβάνεται ελεύθερα από το άτομο, δίχως την μεσολάβηση εξωγενών παραγόντων. Συνεπώς, «αυτός ο όρος αναφέρεται στα άτομα και τα μέλη της οικογένειας που μετακινούνται σε μια άλλη χώρα ή περιοχή για να αναζητήσουν καλύτερες υλικές και κοινωνικές συνθήκες καθώς και για να βελτιώσουν το προσδόκιμο των ίδιων και των μελών των οικογενειών τους» (publications.iom.int, 2009).

Κατ' αναλογία με την διεθνή κοινότητα, έτσι και στην ελληνική νομοθεσία δεν υφίσταται επίσημα κάποιος ενιαίος ορισμός του «μετανάστη». Ωστόσο, όπως προβλέπει ο Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης (Νόμος 4251/2014), προσδιορίζονται κάποιοι όροι που αφορούν το καθεστώς μετανάστευσης, όπως «αλλοδαπός», «πολίτης τρίτης χώρας», «ανιθαγενής», «πολίτης της Ευρωπαϊκής Ένωσης», «πρόσφυγας», «δικαιούχος διεθνούς προστασίας», κ.α. (<https://www.e-nomothesia.gr>, 2021). Η έννοια που θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει με κάποια επιφύλαξη, προκειμένου να αποδώσει τον όρο του μετανάστη στην Ελλάδα είναι προσεγγιστικά ο «αλλοδαπός». Σε αντίθεση με τον ημεδαπό/γηγενή (ο οποίος είναι πολίτης της Ελλάδος που δεν έχει μεταναστεύσει και διαθέτει την ελληνική ιθαγένεια), «αλλοδαπός» είναι το φυσικό πρόσωπο που δεν διαθέτει την ελληνική ιθαγένεια ή πρόσωπο που δεν διαθέτει ιθαγένεια (ανιθαγενής). Η Έμκε-

Πουλοπούλου (2007) διευκρινίζει ότι οι όροι «αλλοδαπός» και «μετανάστης» δεν συμπίπτουν πάντα. Ένα άτομο μπορεί να είναι μετανάστης χωρίς να είναι αλλοδαπός (π.χ. παλιννοστούντες) ή να είναι αλλοδαπός χωρίς να είναι μετανάστης, όπως τα παιδιά μεταναστών που έχουν γεννηθεί στην χώρα υποδοχής χωρίς να έχουν αποκτήσει την αντίστοιχη ιθαγένεια.

Σύμφωνα με την Έμκε-Πουλοπούλου (2007), ο όρος «μετανάστευση» δεν περιλαμβάνει μόνο την αλλαγή του τόπου κατοικίας ή/και εργασίας, αλλά αποτελεί μία πολυσύνθετη διαδικασία η οποία συνδέεται με σημαντικές κοινωνικές παραμέτρους που επηρεάζουν: α) τα ίδια τα άτομα, τον τρόπο συμπεριφοράς τους και τον κοινωνικό τους περίγυρο, β) τις ομάδες, στις οποίες ανήκαν ή ανήκουν ή αισθάνονται ότι ανήκουν οι μετακινούμενοι και τις ομάδες τις οποίες συναντούν και με τις οποίες έχουν σχέση στη χώρα υποδοχής, δ) τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της χώρας προέλευσης.

Καθοριστικό στοιχείο για την μετανάστευση αποτελεί η κινητικότητα του ατόμου, που είναι ευρύτερη από την κινητικότητα της εργατικής δύναμης, αφού μεταναστεύουν παιδιά, ηλικιωμένοι και γυναίκες που δεν μεταβαίνουν στο εξωτερικό απαραίτητα για να διαθέσουν την εργατική τους δύναμη. Οι ποικίλες ερμηνείες που αποδίδονται στην μετανάστευση έχουν ιδιαίτερη σημασία διότι τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται προσδιορίζουν την εργασιακή, εισοδηματική, ασφαλιστική, συνταξιοδοτική κατάσταση των μεταναστών και την θέση τους στην οικονομία και την κοινωνία στην χώρα υποδοχής.

Όπως επισημαίνεται από την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), «οι λόγοι για τους οποίους ένας μετανάστης μπορεί να εγκαταλείψει την χώρα του είναι συνήθως επιτακτικοί και είναι σημαντικό να βρεθούν οι τρόποι για την κάλυψη των αναγκών του και για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του» (www.unhcr.org, 2016).

Τα κριτήρια για την διάκριση της μετανάστευσης ποικίλλουν και σχετίζονται με μία σωρεία παραγόντων. Έτσι έχουμε τους μετανάστες:

1. Με κριτήριο το νομικό καθεστώς που επικρατεί (πρόσφυγας-μετανάστης, ομογενείς-αλλογενείς, νόμιμοι μετανάστες-παράνομοι/παράτυποι/χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα μετανάστες)
2. Με κριτήριο τον χρόνο παραμονής στην χώρα υποδοχής (μετανάστες μακράς διάρκειας-μετανάστες μικρής διάρκειας, μόνιμη-προσωρινή-εποχική μετανάστευση, κυκλική μετανάστευση, ατελής μετανάστευση)

3. Με κριτήριο την απόφαση για μετανάστευση (εκούσια ή ακούσια/αναγκαστική¹),
4. Με κριτήριο το μέγεθός της (ατομική-οικογενειακή-ομαδική/μαζική)
5. Με κριτήριο την απασχόληση και την ειδίκευση των μεταναστών (μετανάστευση εργατών-μετανάστευση ατόμων για δουλειές που δεν απαιτούν ειδίκευση)
6. Με κριτήριο τον σκοπό της μετανάστευσης (αλλοδαποί σπουδαστές-ναυτεργατικό δυναμικό-μετανάστες υψηλής ειδίκευσης στον επιστημονικό κλάδο και σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών) (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007).

Δεδομένου ότι η παρούσα έρευνα δεν στοχεύει στην αναλυτική παράθεση όλων των ειδικών κατηγοριών μετανάστη που προαναφέρθηκαν, για λόγους αποφυγής παρανοήσεων, με την χρήση του όρου αυτού στο εξής θα εννοείται ο αλλοδαπός πολίτης, ενώ, όπου αυτό απαιτείται, θα ακολουθεί ειδική επεξήγηση.

1.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για την μετανάστευση

Κατά την Έμκε-Πουλοπούλου (2007) δεν υπάρχει μία μοναδική, συνεπής θεωρία για τη διεθνή μετανάστευση, αλλά αποσπασματικές θεωρίες, που δεν λαμβάνουν υπόψη η μία τις άλλες. Είναι ανάγκη να χρησιμοποιηθούν μέθοδοι πολλών επιστημονικών κλάδων για την κατανόηση των αιτίων, των επιπτώσεων, των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων της μετανάστευσης. Η μελέτη της μετανάστευσης απαιτεί συνεργασία οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, δημογράφων, ανθρωπολόγων και άλλων κοινωνικών επιστημόνων. Η ανάλυση της μετανάστευσης είναι ανάγκη να γίνεται μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και του διευρυμένου χάσματος ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες, ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς της ίδιας χώρας, να τονίζει την εκμετάλλευση των φτωχών χωρών από την υπερδύναμη (ΗΠΑ) και των μεταναστών από

¹ Σε μια προσπάθεια σύνδεσης των εννοιών του «μετανάστη» και του «πρόσφυγα», στην σύγχρονη βιβλιογραφία συχνά συναντάται και ο όρος της «αναγκαστικής μετανάστευσης» (forced migration). Ο όρος αυτός, σύμφωνα με την UNHCR χρησιμοποιείται μερικές φορές από τους κοινωνικούς επιστήμονες, και όχι μόνον, ως ένας γενικός όρος που καλύπτει πολλές μορφές εκτοπισμού ή ακούσιας μετακίνησης, είτε εκτός, είτε στο εσωτερικό μίας χώρας. Ο όρος «αναγκαστική μετανάστευση» δεν είναι νομικός και όπως και στην περίπτωση της έννοιας «μετανάστευση», δεν υπάρχει καθολικά αποδεκτός ορισμός. Καλύπτει ένα ευρύ φάσμα περιπτώσεων. Αντίθετα, οι πρόσφυγες είναι άνθρωποι που βρίσκονται εκτός της χώρας προέλευσής τους εξαιτίας φόβου δίωξης, σύρραξης, βίας ή άλλων καταστάσεων που έχουν διαταράξει σοβαρά τη δημόσια τάξη, και οι οποίοι συνεπεία των καταστάσεων αυτών χρειάζονται «διεθνή προστασία» (Σύμβαση Γενεύης, 1951). Η αναφορά σε πρόσφυγες ως «εξαναγκασμένους μετανάστες» μετατοπίζει την προσοχή από τις ιδιαίτερες ανάγκες των προσφύγων και των αντίστοιχων νομικών υποχρεώσεων που η διεθνής κοινότητα έχει συμφωνήσει. Για ν' αποφευχθεί η σύγχυση, η Ύπατη Αρμοστεία αποφεύγει τη χρήση του όρου «αναγκαστική μετανάστευση» σε σχέση με μετακινήσεις προσφύγων και άλλες μορφές εκτοπισμού (www.unhcr.org, 2016).

ορισμένους εργοδότες, καθώς και τις πολλαπλές επιπτώσεις στις χώρες υποδοχής και προέλευσης.

Μια πρώτη προσέγγιση φαίνεται να επιχειρείται από τον τομέα των οικονομικών, με τις ποικίλες οικονομικές θεωρίες να συγκλίνουν στην άποψη ότι η μετανάστευση προκαλείται από την ανισότητα ευκαιριών και επιπέδου ανάπτυξης και διαβίωσης. Πρώτη τοποθετείται η κλασσική και νεοκλασική προσέγγιση, η οποία περιλαμβάνει θεωρίες όπως αυτήν της προσφοράς και της ζήτησης εργατικής δύναμης, την θεωρία του κόστους-οφέλους και την θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (Προκοπάκης, 2010). Ακολουθώντας, οι νεότερες οικονομικο-κοινωνικές θεωρίες της μετανάστευσης συγκροτούνται από την θεωρία της κατάτμησης της αγοράς εργασίας, ή της δυαδικής αγοράς εργασίας, η οποία φωτογραφίζει τις σχέσεις μεταναστών και παραοικονομίας και μία νέα διατύπωση της νεοκλασικής θεωρίας. Παράλληλα, έχουν αναπτυχθεί ιστορικές και θεσμικές προσεγγίσεις, οι οποίες δίνουν έμφαση στους θεσμούς, ιδιαιτέρως του κράτους και των νομικά αναγνωρισμένων σωματείων στην έναρξη και διαμόρφωση των μεταναστευτικών ροών (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007).

Άλλες θεωρίες, επηρεασμένες από τις απόψεις διανοητών όπως του Marx και του Lenin, έχουν λάβει αριστερό χαρακτήρα και σχετίζονται είτε με τον «νόμο» της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και της ανισομερούς οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης, είτε συνδέουν τη μετανάστευση με την καπιταλιστική εκμετάλλευση στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς εργασίας (νεομαρξιστικές) (Καβουριάρης, 1974), με την μη ταύτιση των συμφερόντων των εργατικών στρωμάτων της χώρας υποδοχής με αυτά των μεταναστών (Δαμανάκης, 1993), ενώ έχουν αναδειχθεί και πρόσφατες προσεγγίσεις, όπως η μετανάστευση ως κοινωνικό κίνημα, κ.α.

Μια διαφορετική διάσταση δίδεται κατά την αναζήτηση των παραγόντων του μεταναστευτικού φαινομένου από τις θεωρίες του μεταναστευτικού μετασχηματισμού. Τέτοιες είναι η θεωρία των φάσεων της μεταπολεμικής μετανάστευσης, η θεωρία του μεταναστευτικού μετασχηματισμού στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Σε σχέση με την εν λόγω προσέγγιση, αναπτύσσονται και διάφορες άλλες θεωρίες οι οποίες αναφέρονται σε ειδικότερα θέματα όπως η μη κανονική/παράνομη/άτυπη μετανάστευση, η διαχείριση της μετανάστευσης και της παλιννόστησης, κ.α. (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007).

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι διεθνικές οπτικές της μετανάστευσης, οι οποίες εγείρουν έντονους προβληματισμούς γύρω από το ζήτημα της παγκοσμιοποίησης.

Ενδεικτικές είναι η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων, οι έρευνες που αφορούν τις πολλαπλές μορφές ασιατικής διασποράς, τόσο στην Δύση, όσο και στον υπόλοιπο κόσμο και η θεωρία του κοινωνικού κράτους ως προς την εισροή των μεταναστών. Αξιοπρόσεχτες είναι και οι κοινωνιολογικές ερμηνείες του φαινομένου της μετανάστευσης οι οποίες εστιάζουν στο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, όπως η θεωρία της έλξης-απόθησης, η θεωρία του δικτύου, ο ρόλος της στρατηγικής επιβίωσης της οικογένειας, και η ενσωμάτωση και η προσαρμογή των μεταναστών στη χώρα υποδοχής (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007).

1.3 Πολιτικές ένταξης

Μπορούν να εντοπιστούν δύο είδη στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής: η πολιτική που σχετίζεται με τον έλεγχο των μεταναστευτικών ροών και η πολιτική που σχετίζεται με τον τρόπο προσαρμογής των μεταναστών στην χώρα υποδοχής. Η πολιτική ελέγχου και ρύθμισης στοχεύει στο να προσδιοριστεί η ποιοτική και η ποσοτική διάσταση του αποθέματος μεταναστών της χώρας υποδοχής - να καθοριστεί, εν ολίγοις, ποιοι μετανάστες θα γίνονται αποδεκτοί και ποιοι θα απορρίπτονται από το κράτος εισόδου (Σαρρής, 2017). Ακραία έκφραση της πολιτικής αυτής θα μπορούσε να θεωρηθεί και η μηδενική ανοχή στις μεταναστευτικές ροές, που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των επικίνδυνων στρατηγικών απόρριψης, που κορυφώθηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και αργότερα με το καθεστώς «Apartheid» πλήρους φυλετικού διαχωρισμού στην Νότια Αφρική. Αναφορικά με την πολιτική προσαρμογής, σε μια προσπάθεια των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών να εντάξουν τις πολιτισμικά διαφέροντες ομάδες στην κουλτούρα τους, άρχισαν να κάνουν σταδιακά την εμφάνισή τους όροι όπως «αφομοίωση», «επιπολιτισμός», «ενσωμάτωση» και «πολυπολιτισμικότητα».

Όπως διαπιστώνει ο Κόντης (2009) για τον όρο «αφομοίωση» (assimilation), πρόκειται για μια μονόπλευρη διαδικασία προσαρμογής, στόχος της οποίας είναι η αντικειμενική αδυναμία διάκρισης των αλλοδαπών από τον πληθυσμό της χώρας υποδοχής. Άλλες προσεγγίσεις κάνουν λόγο για διαδικασία ομογενοποίησης ενός κοινωνικού συνόλου με την πρόσληψη και την ενσωμάτωση ξένων πολιτισμικών στοιχείων, τα οποία βαθμιαία μετασχηματίζονται και χάνουν πια την ιδιαιτερότητά τους (Βεϊκού & Λαλαγιάννη, 2015). Παράλληλα, στην διεθνή βιβλιογραφία, η ερμηνεία του όρου αποδίδεται με στον «αγγλοκομμφορμισμό/αγγλοποίηση» και αργότερα με την έννοια του «χωνευτηρίου» (melting pot), που ουσιαστικά αποτυπώνουν την αφομοιωτική διαδικασία που οφείλουν να υποστούν οι νεοεισερχόμενοι μετανάστες στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής

(Προκοπάκης, 2010). Ας σημειωθεί ότι στην Κοινωνική Εργασία η αφομοιωτική πολιτική αποδίδεται με τον αγγλικό όρο «colour-blind». Η πολιτική αυτή υποστηρίζει ότι είμαστε «όλοι ίδιοι», όποτε πρέπει και να συμπεριφερόμαστε το ίδιο σε όλους. Στην προκειμένη περίπτωση, τα ιδιαίτερα, ατομικά και συλλογικά, χαρακτηριστικά των ομάδων γίνονται αόρατα, ενώ οι μειονοτικές ομάδες χάνουν τα γλωσσικά, θρησκευτικά και άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους, ώστε να μην διαφοροποιούνται από την κυρίαρχη ομάδα (Κούτρα, 2020).

Όπως υποστηρίζει η Παπαδοπούλου (2006), αναφορικά με τις πολιτικές ένταξης, από το τέλος της δεκαετίας του 1930, ο όρος «επιπολιτισμός» άρχισε να επηρεάζει όλο και περισσότερο την επιστημονική σκέψη. Κατ' ουσίαν, ο επιπολιτισμός είναι το αποτέλεσμα της επαφής ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, το οποίο επιφέρει αλλαγές στο αρχικό πολιτισμικό μοντέλο της μίας ή και των δύο ομάδων. Σύμφωνα με αυτό τον όρο οι κυριαρχούμενες ομάδες, όπως οι μετανάστες, σε αυτή τη συνάντηση των πολιτισμών δεν χάνουν εξ' ολοκλήρου το πολιτισμικό τους πλαίσιο (Προκοπάκης, 2010).

Αναφορικά με τον όρο «ενσωμάτωση» (integration), η Κούτρα (2020) τονίζει ότι να μην επιτρέπεται η πολιτισμική διαφορετικότητα, αλλά η ανοχή έχει τα όρια της, αφού η μειονοτική ομάδα πρέπει να ενσωματωθεί με τους όρους της κυρίαρχης, ώστε να μην τεθεί υπό αμφισβήτηση η κυριαρχία της. Η ίδια συνεχίζει υπογραμμίζοντας ότι με την ενσωμάτωση καμία πραγματική μετατόπιση δύναμης και προνομίου δεν πραγματοποιείται, με αποτέλεσμα οι μετανάστες αισθάνονται επισκέπτες και όχι ισότιμοι πολίτες μιας κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι δίνει έμφαση στην γνώση των διαφορετικών πολιτισμών με μια ευαισθησία, η αντίληψη του θέματος είναι περιορισμένη και τα άτομα διαχωρίζονται με βάση την φυσική παρουσία και τα βιολογικά τους χαρακτηριστικά.

Ο Σαρρής (2017) αποδίδει τον όρο integration με την ελληνική «απλή ενσωμάτωση», η οποία σχετίζεται με τον τρόπο ένταξης των ατόμων που έχουν μεταναστεύσει στο κράτος υποδοχής σε κάθε δυνατό πλαίσιο (οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό, και ευρύτερα κοινωνικό), αλλά δεν οφείλουν να αποποιηθούν τα στοιχεία της δικής τους ταυτότητας. Ο ίδιος συνεχίζει, υποστηρίζοντας ότι η «απλή ενσωμάτωση» ασχολείται έντονα με τις νομικές και οικονομικές διαστάσεις, παραβλέποντας συνήθως τις πολιτισμικές και κοινωνικές, με σοβαρές επιπτώσεις και στους μετανάστες και στις κοινωνίες των κρατών υποδοχής. Η βασικότερη επίπτωση είναι ότι και οι μετανάστες αλλά και οι ίδιοι οι κάτοικοι του κράτους υποδοχής τείνουν να αντιμετωπίζουν την ενσωμάτωση ως μια αμιγώς νομική διαδικασία σε

τυπικό πλαίσιο, η οποία αδιαφορεί για οποιαδήποτε άλλη οργανικότερη ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία της χώρας υποδοχής.

Μια ενδιαφέρουσα τοποθέτηση είναι αυτή του Παπαθεοδώρου (2015), ο οποίος κάνει λόγο για δομική και όχι απλή ενσωμάτωση των μεταναστών. Ως «δομική ενσωμάτωση» ο ίδιος ορίζει την λειτουργική ένταξη στη χώρα υποδοχής, η οποία συμπεριλαμβάνει την αποδοχή των αρχών και των πολιτικών του κράτους υποδοχής από πλευράς των μεταναστών και διακρίνεται σε πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση.

Η πολιτική ενσωμάτωση προβλέπει την αποδοχή της δημοκρατικότητας του κράτους υποδοχής από τους μετανάστες και τη συμφωνία τους στην τήρηση νόμων, των αρχών και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η οικονομική ενσωμάτωση αφορά στην δυνατότητα ενός ατόμου να μετέχει ενεργά και ουσιαστικά στις οικονομικές δραστηριότητες που παρέχει ένα κράτος υποδοχής, αλλά και στην επίτευξη οικονομικής αυτάρκειας του ατόμου αυτού. Η κοινωνική ενσωμάτωση αφορά την ενεργή συμμετοχή των ατόμων στις δραστηριότητες της κοινωνίας και στην διαλεκτική τους συνύπαρξη με τις τους γηγενείς πολίτες του κράτους υποδοχής. Τέλος, η πολιτισμική ενσωμάτωση προβλέπει την αποδοχή του πολιτιστικού πλαισίου το οποίο επικρατεί στη χώρα υποδοχής από την πλευρά των εθνικών μειονοτήτων. Επί της ουσίας, πρόκειται για την αποδοχή της βασικής και κυρίαρχης ιδεολογίας της χώρας υποδοχής, αλλά και ευρύτερα των αρχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σαρρής, 2017).

Στην περίπτωση της κοινωνικής ενσωμάτωσης, αναφέρει ο Προκοπάκης (2010), ο στόχος είναι και πάλι η υιοθέτηση από τη μειονοτική ομάδα των πολιτισμικών στοιχείων της κοινωνίας υποδοχής ώστε να δημιουργηθεί μία ομοιογενής κοινωνία, ωστόσο η πολιτισμική ιδιαιτερότητα είναι αποδεκτή μέσα σε ορισμένα πλαίσια. Ο Ζαϊμάκης (2016), επιχειρεί εύστοχα να διαχωρίσει την «ενσωμάτωση» από την «ένταξη», καθιστώντας σαφές ότι με τον όρο «ένταξη» υπονοείται ένα σύνολο πολιτικών που ενισχύουν την ισότιμη πρόσβαση της μειονότητας στις ευκαιρίες για εργασία, εκπαίδευση, υγεία, κ.λπ. και την άρση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων σε βάρος της. Μέσω της στρατηγικής αυτής, η μειονοτική ομάδα εντάσσεται στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας υποδοχής ως ισότιμο μέλος, χωρίς να χάσει την ιδιαίτερη πολιτισμική της ταυτότητα, από την οποία απορρέουν οι στάσεις και οι αντιλήψεις των μελών της και δίχως να είναι αναγκασμένη να υιοθετήσει τα πολιτισμικά στοιχεία της κυρίαρχης ομάδας.

Τόσο το αφομοιωτικό όσο και τα διάφορα μοντέλα ενσωμάτωσης δεν έχουν καταφέρει να δώσουν αξιόπιστες απαντήσεις στα προβλήματα της περιθωριοποίησης, της οικονομικής εκμετάλλευσης, των κοινωνικών διακρίσεων, της καταπίεσης, της αδυναμίας κοινωνικής ανόδου και άλλων δεινών που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στις χώρες υποδοχής (Δημητράκα, 2004 · Αγγελής κ.α., 2014 · Προκοπάκης, 2010). Με την ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές του 1970 σε διεθνές επίπεδο, δόθηκε το κίνητρο στους ανθρώπους για την διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων, ελευθεριών, οικονομικής ένταξης και του δικαιώματος στη διαφορετικότητα των μειονοτικών ομάδων. Μέσα σε αυτή την χρονική συγκυρία κάνει την εμφάνισή της η «πολυπολιτισμική προσέγγιση», η οποία αναδεικνύει τον πολιτισμικό πλουραλισμό ως κυρίαρχο στοιχείο των σύγχρονων κοινωνιών και δίνει έμφαση στην καλλιέργεια του σεβασμού των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών όλων των διαφορετικών ομάδων που συμβιώνουν μέσα σε μία κοινωνία.

Συν τοις άλλοις, διαμέσου της «πολυπολιτισμικότητας» η πολιτισμική ετερότητα δεν εκλαμβάνεται ως απειλή για την κοινωνική συνοχή και την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας, αλλά ως πλούτος που παρέχει τη δυνατότητα διεύρυνσης των πολιτισμικών οριζόντων της χώρας, ενώ, παράλληλα, διασφαλίζεται το εθνικο-πολιτιστικό υπόβαθρο της κάθε κοινότητας (Δημητράκα, 2004).

Σύμφωνα με παλαιότερες αναφορές (Taylor, 1993) μια κοινωνία ορίζεται ως πολυπολιτισμική όταν περιλαμβάνει στους κόλπους της, περισσότερες από μια πολιτισμικές κοινότητες που θέλουν να επιβιώσουν. Κατά τον Ξωχέλλη (2007), όταν εντός μίας χώρας διαπιστώνεται η παρουσία μεταναστευτικών πληθυσμών οι οποίοι δεν επιθυμούν να αφομοιωθούν αλλά ούτε και πρόκειται να επιστρέψουν σύντομα στις χώρες καταγωγής τους, τότε η διαπίστωση αυτή καθιστά την χώρα αυτή πολυπολιτισμική. Η Κούτρα (2020) αποδίδει τον ορισμό της πολυπολιτισμικότητας ως ένα σύστημα πεποιθήσεων και συμπεριφορών που αναγνωρίζει και σέβεται την παρουσία των διαφορετικών ομάδων σε μια κοινωνία, αναγνωρίζει και εκτιμά τις κοινωνικο-πολιτισμικές διαφορές τους, ενθαρρύνει και επιτρέπει τη συνεχή συμβολή τους μέσα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο που ενδυναμώνει όλη την κοινωνία.

Ωστόσο, η πολυπολιτισμική προσέγγιση υφίσταται κριτική ως προς το ότι πλαγίως προωθεί την αφομοιωτική διαδικασία, καθώς εστιάζει αποκλειστικά στο πολιτισμικό επίπεδο, παραπέμποντας σε μία επιφανειακή περιγραφή της πολιτισμικής διαφοροποίησης που παρατηρείται σε μία κοινωνία και παραβλέποντας τις συνέπειες της κοινωνικής

διάκρισης και του θεσμικού ρατσισμού (Ζαϊμάκης & Κανδυλάκη, 2005). Εν παραλλήλω, τίθεται έντονος ο προβληματισμός για την ασάφεια περί αρμονικής συμβίωσης των διαφορετικών πολιτισμών, αφού δεν διευκρινίζεται εάν αυτή η «συνύπαρξη» θα είναι ειρηνική ή όχι, εάν θα προκύπτει από την ουσιαστική αλληλόδραση, ή από την ανοχή της κυρίαρχης ομάδας και την συνακόλουθη αποδοχή της κυριαρχίας του ενός με την ταυτόχρονη περιθωριοποίηση του άλλου.

Κατά τον Παπαθεοδώρου (2015), ως πολυπολιτισμικότητα (multiculturalism) ορίζεται η θεσμικά προβλεπόμενη τάση συντήρησης των ήδη υπαρχουσών ταυτοτήτων των μεταναστών σε εθνοτικό επίπεδο, βασιζόμενη στην εμπειρία της παλαιότερης κατάστασης των αποικιών και στον τρόπο διαχείρισης των γηγενών πληθυσμών όπου μετοικούσαν οι έποικοι (Αυστραλία, ΗΠΑ, κ.ά.). Στη βάση της θεωρίας αυτής επικρατεί η άποψη ότι αξιολογικά δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα ανωτερότητας κάποιου πολιτισμού έναντι κάποιου άλλου, γεγονός που με νομοτελειακό τρόπο οδηγεί στη δημιουργία κοινωνιών «παράλληλων», οι οποίες χαρακτηρίζονται από κατάτμηση της κοινωνίας και επικράτηση εντάσεων. Κατά συνέπεια, οι δυσλειτουργίες αυτής της θεωρίας την καθιστούν παρωχημένη επιλογή για τα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη (Καραμούτσιου, 2020).

Εν προκειμένω, ένας σχετικά νέος όρος που χρησιμοποιείται ευρύτερα από την επιστημονική κοινότητα, την τελευταία κυρίως δεκαετία, και φαίνεται να κερδίζει ολοένα και μεγαλύτερο έδαφος στον τομέα εφαρμογής των ενταξιακών πολιτικών με κύριο παρονομαστή την ουσιαστική αποδοχή και αλληλεπίδραση με το διαφορετικό, είναι η «διαπολιτισμικότητα». Παρά το γεγονός ότι το ζήτημα της διαπολιτισμικότητας περιοριζόταν για αρκετά χρόνια κυρίως στον παιδαγωγικό τομέα, το εύρος της διαπολιτισμικότητας εκτείνεται σε επιστημονικά πεδία, άλλοτε συναφή και άλλοτε ετερόκλητα μεταξύ τους, που σχετίζονται με τις κοινωνικές-ανθρωπιστικές επιστήμες, όσο και με τις οικονομικές και θετικές επιστήμες (Νικολάου, 2005).

Ορισμένοι μελετητές χρησιμοποιούν τον όρο «διαπολιτισμικότητα» αφενός για να αναλύσουν και να περιγράψουν την πολυπολιτισμικότητα που απορρέει από τη μετανάστευση εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής και αφετέρου για να διατυπώσουν τους στόχους της διαπολιτισμικής αγωγής στην χώρα υποδοχής. Άλλοι πάλι διαχωρίζουν τους όρους «πολυπολιτισμικότητα» και «διαπολιτισμικότητα», αποδίδοντας στο πρώτο τον χαρακτηρισμό της υπάρχουσας κατάστασης, δηλαδή το «τί είναι» και εκφράζοντας με το δεύτερο το «τί θα έπρεπε να είναι» (Δαμανάκης, 2004). Σε σύγκριση με την πολυπολιτισμική προσέγγιση, η οποία προσδίδει μία σχετική επιδερμικότητα στην έννοια

της ένταξης και της προσαρμογής, προσανατολίζοντάς τη σε μία εξωτερική σχέση διαφορετικών πολιτισμών με κυρίαρχο στοιχείο αυτό της μεταξύ τους ανοχής, η διαπολιτισμική σκοπιά προβάλλει την εσωτερική σχέση, η οποία επιτρέπει την αλληλόδραση και τη σύνθεση διαφορετικών πολιτισμών (Γιαννόπουλος, 2001).

Προκειμένου να υπάρξει εξίσωση των διαφόρων πολιτισμών-κουλτούρων στο πλαίσιο ενός κυρίαρχου πολιτισμού, η κοινωνία χρειάζεται ένα εργαλείο που δεν θα προσπαθεί να μειώσει ή να κρύψει τη διαφορετικότητα αλλά να την ερμηνεύσει, να την εξηγήσει και να επιταχύνει την ισότιμη συνύπαρξη χωρίς να ζητά από κανέναν να αρνηθεί την πολιτισμική του ταυτότητα, τη γλώσσα του, τις συνήθειές του, και το παρελθόν του που τον έκαναν αυτό που είναι σήμερα. Αυτό το εργαλείο είναι η προσέγγιση της διαπολιτισμικότητας (Τζανέτος, 2012).

1.4 Θηλυκοποίηση της μετανάστευσης

Το ζήτημα της γυναικείας μετανάστευσης, τουλάχιστον έως την δεκαετία του 1970, προσεγγιζόταν κατά βάσει ως συμπληρωματική απόρροια της ανδρικής μετακίνησης, αφού οι γυναίκες μετανάστευαν, ακολουθώντας τους συζύγους τους, τις οικογένειές τους, ή προκειμένου να νυμφευτούν σε μια άλλη χώρα. Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά τονίζει η Έμκε-Πουλοπούλου (2007), στην περίπτωση που εκείνες εντάσσονταν στο εργατικό δυναμικό των χωρών υποδοχής αυτό αποδιδόταν στις ανάγκες των οικογενειών τους. Σύμφωνα με τον Προκοπάκη (2010), αυτός ο παθητικός ρόλος της γυναίκας αμφισβητήθηκε έντονα από τις φεμινιστικές κριτικές και από το 1970 και μετά η εικόνα της ανδροκρατούμενης μετανάστευσης άρχισε να τίθεται υπό διάψευση. Από την δεκαετία του 1990 και έπειτα αρχίζει να γίνεται επιστημονικά συστηματικότερη χρήση του όρου «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης», υπό την έννοια τόσο της αύξησης των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα, όσο και της μετανάστευσης των γυναικών ως αυτόνομων κοινωνικών οντοτήτων, χωρίς να «συνοδεύουν» αποκλειστικά κάποιον σύζυγό ή άνδρα μετανάστη (Κασιμάτη & Μουσούρου, 2007).

Η προαναφερθείσα ιδιότυπη αυτονόμηση αδιαμφισβήτητα ενέχει ένα πρόσημο θετικό προς την κατεύθυνση της γυναικείας χειραφέτησης. Ωστόσο, δεν συνδέθηκε και με την παράλληλη πρόβλεψη για την ένταξη των γυναικών από τις χώρες υποδοχής. Αυτό είχε ως συνέπεια την όξυνση του φαινομένου διάκρισης και περιθωριοποίησης της γυναίκας, με το επιπρόσθετο πλέον φορτίο της μετανάστριας.

Από την παλαιότερη αλλά και σύγχρονη ιστορία της γυναικείας μετανάστευσης αυτό που διακρίνεται είναι ότι η κοινωνική περιθωριοποίηση στο μεγαλύτερο μέρος της συνδέεται με την ένταξη των μεταναστριών στην οικονομία, στην εργασία και στα πολιτισμικά πρότυπα των κοινωνιών υποδοχής (McIntosh, 2005· Ψημμένος, 2009). Κατά τον Ψημμένο (2009), μάλιστα, αυτό που διακρίνεται σε αυτή την πολύπλοκη αλλά σημαντική ιστορία είναι ότι οι μετανάστριες αν και κατέχουν κεντρική θέση και ρόλο στην ανάπτυξη των κοινωνιών υποδοχής, βιώνουν διάφορα είδη κοινωνικής περιθωριοποίησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει, αποτελούν οι οικιακές εργάτριες, ή το υπηρετικό προσωπικό των διάφορων νοικοκυριών που αναλαμβάνει συνήθως τη φροντίδα και την καθαριότητα των οικογενειών. Έτσι, με τις αλλαγές στην μεταναστευτική πολιτική των ανεπτυγμένων χωρών προς την κατεύθυνση της «μηδενικής μετανάστευσης» από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η απασχόληση του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού συνδέθηκε με χαμηλού κύρους εργασίες, κυρίως στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών, καθώς και με την ανάπτυξη και διατήρηση της ηθικής και σωματικής εκμετάλλευσης των μεταναστριών.

Στην προσπάθεια ανάδειξης της αμφίδρομης σχέσης που οφείλει να έχει το σύστημα κοινωνικής προστασίας της εκάστοτε χώρας υποδοχής με τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς και των δυνατοτήτων που προσφέρονται για μια εκατέρωθεν προσαρμογή, οι μελέτες του πανεπιστημίου του Sussex (Κέντρο Ανάπτυξης στη Μετανάστευση, 2008), του ΟΗΕ (UN, Τμήμα Κοινωνικής Ανάπτυξης UNRISD, 2007) και της Παγκόσμιας Τράπεζας (Τμήμα Ανθρώπινης Ανάπτυξης, Κοινωνικής Προστασίας και Εργασίας (Avato et al 2008, στο Ψημμένος, 2009) κατέδειξαν ότι αυτό που κυριαρχεί είναι η ιδέα ότι τόσο οι συνθήκες απασχόλησης, όσο και η οργάνωση και λειτουργία των φορέων κοινωνικής προστασίας διαμορφώνουν διάφορα εμπόδια στην πρόσβαση των μεταναστών/τριών σε κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες που σπρώχνουν τους ανθρώπους στο προνοιακό περιθώριο. Αξίζει κάπου εδώ να σημειωθεί ότι από την αναφορά του ΟΗΕ προκύπτει ότι τόσο οι αλλαγές στην αγορά εργασίας, όσο και η οργάνωση των οικογενειών στην Ευρώπη, σε συνάρτηση με τις μεταναστευτικές πολιτικές που ακολουθούνται, ωθούν ένα μεγάλο μέρος των μεταναστριών σε προσωπικές υπηρεσίες και προσωποποιημένα επαγγέλματα (personalized professions) όπως αυτή της οικιακής εργασίας, ή της σεξουαλικής εργασίας (Ψημμένος, 2009).

Έρευνες που διεξήχθησαν στο παρελθόν με αντικείμενο μελέτης τις δυσκολίες ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής (Ψημμένος, 2009 · Βαρουξή & Στρατουδάκη, 2014) έδειξαν ότι η διάσταση του φύλου συνιστά καθοριστικό παράγοντα

στον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την ένταξή τους οι μετανάστριες, όχι μόνον από τους γηγενείς κατοίκους, αλλά και από κρατικούς φορείς και υπηρεσίες, τόσο σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και της υφηλίου, όπως στην Νορβηγία (Fuglerud, 2004), στις ΗΠΑ (Heyman, 1995) και στον Καναδά (Bouchard και Carroll, 2002).

Όλες οι παραπάνω έρευνες, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους ως προς την θεματική τους, αποδεικνύεται ότι συγκλίνουν ως προς την κοινωνική και πολιτισμική ανισότητα που βιώνουν οι γυναίκες μετανάστριες στα κράτη υποδοχής. Επομένως, φαίνεται να εντάσσουν την γυναικεία παρουσία στην κοινωνική ζωή και στην δευτερεύουσα αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής κυρίως στο πλαίσιο της πατριαρχικής δομής και των διαφόρων φυσικών και κοινωνικών ρόλων των φύλων, με την γυναίκα να είναι είτε ανύπαρκτη κοινωνικά, είτε συμπλήρωμα, είτε και αντικείμενο εκμετάλλευσης της ανδρικής κυριαρχίας.

Αναφορικά με την γυναικεία μετανάστευση, στην βιβλιογραφία εντοπίζονται και άλλες, εξίσου ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις, οι οποίες δεν εστιάζουν τόσο στην φεμινιστική διάσταση του ζητήματος. Στον Προκοπάκη (2010) κάποιες μελέτες² εμφανίζονται να αναλύουν το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στη μεταναστευτική διαδικασία, δίνοντας έμφαση στην βούληση, στην δράση και στην αποφασιστικότητά της να αντεπεξέλθει στις περιβαλλοντικές αντιξοότητες. «Με αυτό τον τρόπο δίνεται μία διαφορετική εικόνα της γυναικείας παρουσίας, λιγότερο εξαρτημένης από τον άνδρα-σύζυγο ή από τον εργοδότη και περισσότερο ανεξάρτητη». Μάλιστα, με βάση τις θεωρήσεις αυτές, η γυναίκα παρουσιάζεται ως μια αυθύπαρκτη κοινωνική οντότητα που μεταναστεύει εθελούσια, προκειμένου να ξεφύγει από την καταπίεση ή τις οικονομικές και κοινωνικές δυσχέρειες της χώρας καταγωγής της, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής στην χώρα υποδοχής. Ιδιάζουσας σημασίας είναι και τα δεδομένα που δείχνουν ότι η σύγχρονη γυναικεία μετανάστευση φαίνεται να απομακρύνεται από την εικόνα της αναλφάβητης και ανειδίκευτης εργάτριας των προηγούμενων δεκαετιών (Κασιμάτη, 2009).

² Για τη γυναικεία οικονομική δραστηριότητα και επαγγελματική δημιουργικότητα στο πλαίσιο της γαλλικής οικονομίας ενδεικτικά αναφέρεται: P. Hukum, D. Le Saout, "Les femmes migrantes et la création d'activité", *Revue Migration Etudes*, Janvier 2002, N° 104, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.pseau.org/outils/ouvrages/cnhi_migrationsetudes104_femmes_migrantes.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2007) · Επίσης για τα χαρακτηριστικά της γυναικείας επαγγελματικής δραστηριότητας στην Ελβετία ενδεικτικά αναφέρεται: P. Wanner, A. Gabadinho, A. Ferrari, *La participation des femmes au marché du travail*, Forum suisse pour l'étude des migrations et de la population, Rapport de recherche n° 7/03, Janvier 2003, p. 13.

Κατά συνέπεια, σήμερα οι γυναίκες μετανάστριες είναι προφανές ότι διαθέτουν σημαντικά εκπαιδευτικά προσόντα και δεξιότητες και συμμετέχουν ενεργότερα στον εργασιακό και ευρύτερο κοινωνικό στίβο, σε σχέση με το παρελθόν, δίνοντας αρκετά ενθαρρυντικές προοπτικές για την γυναικεία παρουσία στον παγκόσμιο κοινωνικό ιστό. Βεβαίως, ένα τέτοιο στοιχείο δεν θα πρέπει να γίνεται αντικείμενο γενίκευσης, αφού η παρουσία και η δράση μιας γυναίκας εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, όπως το κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο της χώρας προέλευσης, οι συνθήκες που επικρατούν στην χώρα υποδοχής, οι ευκαιρίες που παρέχονται ή μη, κλπ.

Κεφάλαιο 2^ο - Μετανάστευση και κοινωνική ένταξη στην Ελλάδα

2.1 Μετανάστες/τριες στην Ελλάδα - γενικά δημογραφικά δεδομένα

Αναντίρρητα, η μετανάστευση αποτελεί για κάθε σύγχρονη κοινωνία υποδοχής και προέλευσης πρόκληση αλλά και δοκιμασία. Η Ελλάδα, όχι μόνο ως χώρα υποδοχής και μόνιμης εγκατάστασης αλλά και ως χώρα διέλευσης δέχεται εδώ και χρόνια ανθρώπους που έρχονται με την ελπίδα μιας καλύτερης ζωής. Ένα μεγάλο μέρος των αλλοεθνών που έρχονται στην Ελλάδα έχουν ως τελικό προορισμό κάποια χώρα της Δύσης, αφού για πολλούς μετανάστες θεωρείται ως σταθμός μετάβασης για την υπόλοιπη Ευρώπη, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και συνήθως δεν αποτελεί την κύρια επιλογή τους.

Η εισροή μεταναστών στην Ελλάδα έχει αποτελέσει αντικείμενο μονογραφιών και εκτιμήσεων οι οποίες δείχνουν ότι οι μεταναστευτικές κινήσεις αλλογενών που είχαν αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μέχρι το 1989, δεν ήταν αριθμητικά σημαντικές, με αποτέλεσμα η καθαρή είσοδος μεταναστών να είναι σχετικά μικρή. Η κατάσταση άλλαξε εντυπωσιακά μετά το 1990. Νόμιμοι και άτυποι μετανάστες από διάφορες χώρες ήλθαν μαζικά στην Ελλάδα. Όπως παρατηρεί η Έμκε-Πουλοπούλου (2007), μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90 η Ελλάδα ήταν για την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες χώρα από όπου οι πρόσφυγες προωθούνταν για εγκατάσταση σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία.

Η Ελλάδα ανέκαθεν χαρακτηριζόταν από ποικιλομορφία των μεταναστών σε σχέση με τη χώρα προέλευσης, το φύλο, την επαγγελματική εξειδίκευση, το ευρύ γεωγραφικό εύρος των μεταναστών και σε σχέση με τον βαθμό κινητικότητάς τους. Έτσι, οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα κατά την δεκαετία του '90 περιελάμβαναν ομογενείς ξένης και ελληνικής υπηκοότητας αλλά και αλλοεθνείς που προέρχονται/επιστρέφουν από χώρες της Βαλκανικής, Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, από χώρες-μέλη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (κυρίως Γεωργία, Ρουμανία, Ρωσία, Ουκρανία, Πολωνία, Αρμενία, Μολδαβία και τέως Γιουγκοσλαβία), την Αλβανία και την Βουλγαρία, ή μετανάστες από ασιατικές ή αφρικανικές χώρες που κατευθύνονταν προς τις υπερπόντιες χώρες, την Κεντρική και Βόρειο Ευρώπη. Στο σύνολο των μεταναστών οι περισσότεροι ήταν Αλβανοί. Εκτός Ευρώπης οι περισσότεροι μετανάστες προέρχονταν από την Νότια Ασία, την Μέση Ανατολή και λιγότεροι από την Αφρική (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007).

Η Απογραφή του 2011 από την ΕΛΣΤΑΤ δείχνει μία σχετική ύφεση/σταθεροποίηση των εισροών της παρατηρείται κατά την δεκαετία του 2000 (www.statistics.gr, 2014). Ωστόσο, την τελευταία δεκαετία, με αφορμή τις σφοδρές οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές αναταραχές που παρατηρούνται σε ολόκληρη την υφήλιο, την ραγδαία κλιματική αλλαγή αλλά και την όξυνση της ανθρωπιστικής κρίσης, πλέον η χώρα μας έφτασε να φιλοξενεί εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, ως ένα κομβικό μονοπάτι που συνδέει την Ανατολή με την Δύση (www.statistics.gr, 2019).

Σύμφωνα με στατιστικά της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (2020), οι εθνικότητες μεταναστών και προσφύγων που φαίνεται να κατέφθασαν το 2020 στην χώρα μας, διαμέσου θαλάσσης, και που υπερिशύουν τόσο σε Ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο, προέρχονται κυρίως από τρίτες χώρες, όπως το Αφγανιστάν, την Συρία και το Κονγκό, ενώ ακολουθούν μετανάστες από Ιράκ, Παλαιστίνη, Ιράν, Καμερούν, Πακιστάν, κ.α. (<http://data2.unhcr.org>, 2020). Τα παραπάνω δεδομένα επιβεβαιώνονται και στις στατιστικές της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όσον αφορά τις κυριότερες ιθαγένειες αιτήσεων ασύλου το 2019 στην ΕΕ (<https://ec.europa.eu>) και από το επίσημο Ενημερωτικό Δελτίο Δεκεμβρίου 2020 του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου (<https://migration.gov.gr>, 2020).

Με βάση στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι ηλικιακές ομάδες που μεταναστεύουν, ανεξαρτήτως φύλου και εθνικότητας, αποτελούνται κυρίως νεαρά άτομα και μετανάστες/τριες που βρίσκονται σε παραγωγικές ηλικίες, 15 έως 40 ετών (<https://www.statistics.gr/el/statistics>, 2019). Οι ροές σταδιακά φαίνονται να αυξάνονται με χρονικό σημείο αιχμής για την Ελλάδα την τετραετία 2016-2019, προφανώς εξαιτίας της όξυνσης των σοβαρότατων γεωπολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που εξακολουθούν να ταλανίζουν την Μέση Ανατολή, την Ασία και την Αφρική. Ενδεικτικά, το σύνολο των μεταναστευτικών εισροών στην χώρα μας κατά το 2019, βάσει των επίσημων δημογραφικών στοιχείων έφτασε τις 129.459 μεταναστών και την καθαρή μετανάστευση να αγγίζει τις 34.000 και πλέον (www.statistics.gr, 2019). Βεβαίως, τα αληθινά νούμερα πιθανολογείται ότι είναι αρκετά μεγαλύτερα, αν ληφθούν υπόψιν οι συνεχείς μετακινήσεις των πληθυσμών αυτών, αλλά και έτεροι παράγοντες όπως η έλλειψη ετοιμότητας των κρατικών υπηρεσιών στην καταγραφή και, εν γένει, διαχείριση του ζητήματος των πολυπληθών μεταναστευτικών εισροών στην χώρα μας τα τελευταία χρόνια.

Οι λόγοι, για τους οποίους αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους οι νεοεισερχόμενοι στην χώρα μας, καθώς και οι διαδικασίες μετανάστευσης που ακολουθούνται, ποικίλλουν ανάλογα με την χώρα προέλευσης, την επικρατούσα πολιτική και κοινωνικοοικονομική κατάσταση σε αυτήν αλλά και τα προσωπικά κίνητρα των πληθυσμών. Για τους Αλβανούς μετανάστες της δεκαετίας του '90, επί παραδείγματι, η αναζήτηση εργασίας ήταν ο κυριότερος λόγος εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Η παρουσία τους στη χώρα συνδυάστηκε με σημαντική αύξηση του εργατικού δυναμικού. Η συμβολή τους είναι διπλάσια (5,8%) από αυτή των υπολοίπων αλλοδαπών (3,3%) και προκύπτει κυρίως από την παρουσία των ανδρών (3,5%) και λιγότερο από αυτή των γυναικών (2,2%) (Κόντης, 2009).

Με βάση τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat, το οικονομικό κίνητρο και το κίνητρο βιοπορισμού φαίνεται να κυριαρχεί διαχρονικά ως κύριος παράγοντας μετανάστευσης. Έτσι, οι περισσότερες άδειες διαμονής που εκδόθηκαν κατά το 2019 εντός της Ευρωπαϊκής Κοινωνίας, σχετίζονταν με εργασιακούς λόγους (41%), ενώ ακολουθούν λόγοι οικογενειακοί (27%), εκπαίδευσης (14%) και λιγότερο λόγοι κατοχύρωσης ασύλου (9%) ή άλλες αιτίες (<https://ec.europa.eu>, 2019).

2.2 Θεσμικό πλαίσιο για την μετανάστευση στην Ελλάδα

Οι πρώτες προσπάθειες νομιμοποίησης των μεταναστών έγιναν με τα προεδρικά διατάγματα 358/1997 και 359/1997. Ο νόμος 2910/ 2001 είχε ως στόχο την νομιμοποίηση για εργασία και για σπουδές, με παράλληλο έλεγχο των συνόρων. Προέβλεπε την ύπαρξη υπηρεσίας για ζητήματα μεταναστών και την δημιουργία εύρεσης εργασίας σε προξενεία. Η άδεια παραμονής χορηγείτο από την Γενική Γραμματεία Περιφέρειας και όχι από την Αστυνομία. Παράλληλα, δινόταν η δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση, στην ασφάλεια και στην δικαιοσύνη, ενώ διευκολυνόταν η διαδικασία απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας. Χορηγείτο άδεια εισόδου σε αλλοδαπούς με άδεια και σύμβαση εργασίας και παρέχονταν δυνατότητα πρόσβασης στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Ισαρης & Τσοντάκη, 2004).

Με τον Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης (Ν. 4251/2014), απλοποιήθηκαν περαιτέρω οι διαδικασίες για την έκδοση αδειών διαμονής, μειώθηκαν οι κατηγορίες αδειών διαμονής και αυξήθηκε ο χρόνος διάρκειας τους, επανεξετάστηκαν οι

όροι πρόσβασης στην αγορά εργασίας, καλλιεργήθηκε φιλικό κλίμα επενδύσεων και διευκολύνθηκε η πρόσβαση στο καθεστώς των επί μακρόν διαμενόντων. Επιπλέον, υιοθετήθηκε ένα πλέγμα προστασίας των παιδιών και ειδικό ευνοϊκό καθεστώς διαμονής για τη δεύτερη γενιά μεταναστών και μεταναστριών, ώστε να διευκολύνεται η ενταξιακή προοπτική της και να μην παραμένει δέσμια των γενικών διαδικασιών και προϋποθέσεων ανανέωσης των αδειών διαμονής, κινδυνεύοντας ανά πάσα στιγμή να απολέσει τη νομιμότητα της διαμονής της (<http://www.opengov.gr/immigration/?p=790>, 2019).

Παράλληλα, κατά την διετία 2015-2016, η μαζική ροή μεικτών ρευμάτων κυρίως αιτούντων διεθνούς προστασίας και, δευτερευόντως, παράτυπων μεταναστών και μεταναστριών από τη Μέση Ανατολή, τις εμπόλεμες περιοχές της Ασίας και της Αφρικής και της Βόρειας Αφρικής, στα ελληνικά νησιά μέσω της Τουρκίας, οδήγησε στην υπέρβαση των ορίων δυνατότητας υποδοχής και φιλοξενίας από μια χώρα με υφεσιακή οικονομία και εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες, λόγω της προσπάθειας αντιμετώπισης των πολλαπλών εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων (<https://migration.gov.gr/wp-content/uploads>).

Με δεδομένα τα παραπάνω, η ελληνική πολιτεία προσπάθησε, μέσω της εφαρμογής μιας νέας στρατηγικής, να προασπίσει αφενός τα δικαιώματα των αιτούντων/αιτουσών διεθνούς προστασίας και να διασφαλίσει στην ένταξή τους. Κατά την τετραετία 2015-2018 προωθήθηκε ένα πλήθος σημαντικών νομοθετικών ρυθμίσεων προς την ένταξη των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών. Ενδεικτικά, με τον Ν. 4332/2015 θεσπίστηκε ένα σύνολο κοινών κανόνων που διέπουν τη διαδικασία εξέτασης των αιτήσεων για τη χορήγηση ενιαίας άδειας, με στόχο να καταστεί η συνολική διαδικασία έκδοσης της ενιαίας άδειας διαμονής αποτελεσματική και διαφανής, ώστε να διασφαλίζεται το κατάλληλο επίπεδο ασφάλειας δικαίου στους ενδιαφερομένους. Συν τοις άλλοις, θεσπίστηκε ένα σύνολο δικαιωμάτων (στην απασχόληση, την εκπαίδευση, την κοινωνική ασφάλιση, την στέγαση, την επαγγελματική κατάρτιση, την αναγνώριση διπλωμάτων, κπλ.), για τα οποία κατοχυρώνεται η ίση μεταχείριση των πολιτών του κράτους-μέλους και των πολιτών τρίτων χωρών, οι οποίοι δεν έχουν ακόμα αποκτήσει το καθεστώς του επί μακρόν διαμένοντος (<http://www.opengov.gr/immigration/?p=790>, 2019).

Αναφορικά με το νομοθετικό πλαίσιο για τον θεσμό του ασύλου, με το άρθρο 1 του Ν. 3907/2011 (Α'7) συστάθηκε η Υπηρεσία Ασύλου, η οποία, ανάμεσα σε άλλες αρμοδιότητες, έχει ως αποστολή την εφαρμογή της νομοθεσίας περί ασύλου και των λοιπών μορφών διεθνούς προστασίας των αλλοδαπών και ανιθαγενών, καθώς και τη συμβολή στο σχεδιασμό και τη διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής ασύλου.

Όπως επισημαίνει ο Σαρρής (2014), ένα σημαντικό βήμα για την ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες αποτελεί η σύσταση των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ) με το άρθρο 78 του Ν. 3852/2010. Πρόκειται για ένα συμβουλευτικό όργανο που λειτουργεί σε κάθε δήμο, συγκροτείται με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου και έχει ως κύριο έργο την καταγραφή και τη διερεύνηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα σε έναν δήμο και με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου η αναγκαιότητα του θεσμού επιβάλλεται για την ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες. Ας σημειωθεί ότι το 2018 ο ρόλος του οργάνου ενισχύθηκε μέσω του άρθρου 79 του Ν. 4555/2018 και την μετονομασία του σε Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών και Προσφύγων (ΣΕΜΠ) (<http://www.opengov.gr/types/?p=5884>).

Συμπερασματικά, γίνεται αντιληπτό ότι θεσμικά έχουν γίνει νομοθετικά βήματα προς την κατεύθυνση βελτίωσης της κατάστασης, όσον αφορά το μεταναστευτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Εντούτοις, φαίνεται να μην ακολουθείται μια σταθερή και μακροπρόθεσμη στρατηγική, αλλά οι νόμοι διακρίνονται από μία σχετική προσωρινότητα και βραχύτητα, χωρίς μακρόπνοες προοπτικές, ενώ και συναρτώνται με τις εκάστοτε κυβερνητικές βλέψεις: καταργούνται παλιοί νόμοι, θεσπίζονται νέοι, συγχωνεύονται υπηρεσίες, δημιουργούνται νέες, συχνά χωρίς ξεκάθαρους στόχους, δίχως καταρτισμένο προσωπικό ή κατάλληλα μέσα, κλπ. Αποτέλεσμα όλης αυτής της νομοθετικής προχειρότητας, είναι η συνεχής υπενθύμιση στους μετανάστες και πρόσφυγες ότι συνιστούν μία ομοιόμορφη μάζα ανθρώπων, που θα πρέπει να αποδεικνύουν μέσα σε μια αδιάκοπη φαυλότητα ότι δεν αποτελούν πολίτες υποδεέστερης κατηγορίας.

2.3 Απασχόληση

Όπως επισημαίνει ο Δημουλάς (2006), η απασχόληση συνιστά έναν βασικό μηχανισμό ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, αφού διασφαλίζει σε αυτούς την παραμονή τους και συγχρόνως προσδιορίζει την οικονομική τους κατάσταση, αλλά και τα κοινωνικά τους δικαιώματα. Ωστόσο, η αδυναμία εξεύρεσης εργασίας δυσχεραίνει την κοινωνική ένταξη του μετανάστη, επιτείνοντας φαινόμενα, όπως ρατσιστικές συμπεριφορές, διακρίσεις, περιθωριοποίηση και κοινωνικό αποκλεισμό. Μάλιστα, ο Τσιγαρίδης (2016) τονίζει ότι ο μετανάστης που απασχολείται παράτυπα δεν μπορεί να ενταχθεί στην κοινωνία υποδοχής, αφού η παράνομη διαμονή στη χώρα υποδοχής συνεπάγεται και την αποστέρηση βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων.

Παρά ταύτα, έχει παρατηρηθεί σε πολλές χώρες του ΟΟΣΑ οι μετανάστες να εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχόλησης από τους κατοίκους των συγκεκριμένων χωρών. Έχουν αξιοσημείωτα υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχόλησης στο Βέλγιο, τη Γαλλία, τις Σκανδιναβικές χώρες και ιδιαίτερα στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη (OECD, 2010). Προς την ανάλυση αυτή, εύστοχη είναι η διαπίστωση του Προκοπάκη (2010) ότι και άλλες μορφές ένταξης έχουν εμφανιστεί τις τελευταίες δεκαετίες, οι οποίες ανατρέπουν την εικόνα του μετανάστη που καταλαμβάνει μία θέση στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας. Υπάρχουν μετανάστες που έχουν καταφέρει να γίνουν εστιάτορες, παντοπώλες, έμποροι ή επιχειρηματίες, οι δραστηριότητες των οποίων συμβάλλουν στη δημιουργία μίας «εθνοτικής οικονομίας». Σε άλλο σημείο στον Προκοπάκη (2010) επισημαίνεται ότι διαφορετικές μελέτες καταδεικνύουν την πολλαπλότητα των μορφών που μπορεί να πάρει η απασχόληση αρκετά μεγάλου αριθμού μεταναστών, που στη σύγχρονη βιβλιογραφία ονομάζονται «εθνοτικοί επιχειρηματίες».³

Ως προς τους υπόλοιπους τομείς απασχόλησης, σε γενικές γραμμές παρατηρείται υπερσυγκέντρωση των μεταναστών στις κατηγορίες «ανειδίκευτοι εργάτες στους κλάδους της γεωργίας, των ορυχείων και των οικοδομών, τεχνίτες, καθαριστές και βοηθητικό προσωπικό» και φαίνεται να αποκλείονται από τις υψηλόβαθμες εξειδικευμένες θέσεις εργασίας, παρά την ύπαρξη προσόντων και ειδίκευσης. Προς απόδειξη αυτού, με βάση τα στοιχεία της Eurostat (2020), το ποσοστό απασχόλησης του ενεργού πληθυσμού στην ΕΕ το 2020 ήταν υψηλότερο για τους πολίτες της ΕΕ (73,3 %) απ' ό,τι για τους πολίτες τρίτων χωρών (57,4 %), ενώ τα επαγγέλματα που υπερεκπροσωπούνται από μετανάστες σχετίζονται με δραστηριότητες παροχής φροντίδας και υπηρεσιών καταλύματος ή εστίασης, με τις κατασκευές και τις οικιακές εργασίες (<https://ec.europa.eu>, 2020).

Οι δουλειές που προσφέρονται, τόσο στους μετανάστες χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα, όσο και στους νομιμοποιημένους, είναι συνήθως ανειδίκευτες, κακοπληρωμένες, χωρίς επαγγελματική εξασφάλιση, εκτεθειμένες σε επαγγελματικούς κινδύνους και ευάλωτες στον ανταγωνισμό δουλειές στην ανθούσα παραοικονομία. Οι περισσότεροι κάνουν τις απαιτητικές, ανθυγιεινές και βρόμικες δουλειές τις οποίες οι Έλληνες εργαζόμενοι υποτιμούν και απορρίπτουν. Οι συνθήκες δουλειάς είναι συχνά δυσμενείς και σε μερικές περιπτώσεις άθλιες (Εμκε – Πουλοπούλου, 2007).

³ G. Noiriel, *Le creuset français. Histoire de l'immigration XIXe –XXe siècle*, Paris, Seuil, 2006, p. 178 · Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1994, σσ. 24-25.

Βεβαίως, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και την ενασχόληση μίας μερίδας μεταναστών με παράνομες ή μερικώς νομιμοποιημένες δραστηριότητες, που συνδέονται συνήθως με κυκλώματα εισαγωγής προϊόντων από το εξωτερικό, ή με κυκλώματα σωματεμπορίας, σε συνεργασία ή/και με την καθοδήγηση πολλές φορές γηγενών ατόμων. Ειδικότερα για το trafficking, η Μπαντουβάνου (2018) σημειώνει ότι η οργάνωση για την εμπορία ανθρώπων γίνεται με το συνδυασμό αλλοδαπών και εγχώριων εγκληματικών ομάδων, στις οποίες, είτε ομάδες, είτε μεμονωμένα άτομα είναι υπεύθυνα για τις διάφορες φάσεις του εγκλήματος, τόσο στην χώρα προέλευσης, όσο και στην χώρα προορισμού. Η ίδια συνεχίζει αναφέροντας πως σε όλο το φάσμα δράσης λειτουργούν μεγάλες επιχειρήσεις και διεθνή δίκτυα, τα οποία αφορούν σε μία καλά οργανωμένη βιομηχανία, ενώ τονίζει ότι τα δίκτυα διακίνησης χρησιμοποιούν τις ίδιες μεθόδους που χρησιμοποιεί και κάθε άλλη μορφή οργανωμένου εγκλήματος: εκβιασμοί, πλαστογραφίες, διάφορες μορφές εξαναγκασμού, σωματική βία, διαφθορά κρατικών λειτουργιών, κλπ.

Όσον αφορά την γυναικεία απασχόληση, οι περισσότερες μετανάστριες ασχολούνται επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών. Ανεξαρτήτως των τυπικών προσόντων τους και της μόρφωσής τους, συγκεντρώνουν υψηλά ποσοστά κυρίως στις οικιακές υπηρεσίες, στη φύλαξη παιδιών, τη φροντίδα ηλικιωμένων και ανάπηρων ατόμων, σε υπηρεσίες καθαρισμού κτιρίων και σε συνεργεία καθαρισμού ενώ αρκετές είναι και οι αλλοδαπές εργαζόμενες που συχνά πέφτουν θύματα σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης/trafficking, τόσο από γηγενείς, όσο και από ομοεθνείς τους (Εμκε – Πουλοπούλου, 2007). Μάλιστα, παρά το ενιαίο της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας, οι μετανάστες δεν τολμούν να καταγγείλουν - ακόμα κι αν διαθέτουν άδεια διαμονής - τις παρανομίες των εργοδοτών τους, είτε γιατί δε γνωρίζουν την ελληνική νομοθεσία και τα δικαιώματά τους, είτε γιατί δεν έχουν υποστηρικτικά δίκτυα, ενώ, παράλληλα, δεν εμπιστεύονται την ελληνική δικαιοσύνη αφού αισθάνονται ξένοι και βιώνουν καθημερινά έναν υφέρποντα ρατσισμό (Κασιμάτη, 2009).

Από τα ευρήματα έρευνας του ΕΚΚΕ (Μαράτου-Αλιμπράντη κ.α., 2014), αναφορικά με τις διακρίσεις που υφίστανται οι ανήκοντες στις λεγόμενες ευπαθείς κοινωνικές ομάδες στο χώρο εργασίας, προέκυψε ότι η ελληνική υπηκοότητα και η πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας επηρεάζουν την αγορά εργασίας, μειώνοντας το διάστημα ανεργίας και εξασφαλίζοντας την παροχή της ασφάλισης, όπως επίσης την επαγγελματική ένταξη επηρεάζει και το φύλο. Έτσι, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερες πιθανότητες να είναι επαγγελματικά ανενεργές, να λαμβάνουν χαμηλότερους καθαρούς μισθούς, περισσότερες

πιθανότητες να αισθάνονται φόβο για ενδεχόμενη απόλυση - με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται - όπως και περισσότερες πιθανότητες να έχουν βιώσει διακρίσεις (Ντέλιου, 2019).

Σύμφωνα με πρόσφατη πρόταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που κατατέθηκε στην Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, σχετικά με τις δυνατότητες της νόμιμης μετανάστευσης εργατικού δυναμικού [2020/2010(INI)], έμφαση μεταξύ άλλων δόθηκε στην αναγκαιότητα ύπαρξης μιας απλουστευμένης και ενιαίας μεταναστευτικής πολιτικής, η οποία θα δεσμεύει όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ίση μεταχείριση των μεταναστευτικών πληθυσμών, στον σεβασμό της διαφορετικότητας σε όλα τα επίπεδα, στην προάσπιση των δικαιωμάτων τους και στην προώθηση των ιδιαίτερων ταλέντων τους, ενώ παράλληλα θα έχει μακροπρόθεσμες προοπτικές τόσο για τα κράτη υποδοχής, όσο και τα κράτη αποστολής (<https://www.europarl.europa.eu>, 2020).

2.4 Υγεία και κοινωνική ασφάλιση

Σύμφωνα με το άρθρο 25 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών τον Δεκέμβριο του 1948, ως αποτέλεσμα των συνεπειών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, «κάθε άτομο έχει το δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στο ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία, και, ειδικότερα, τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη, απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες και κοινωνική ασφάλιση» (<https://www.amnesty.gr/universal-declaration-of-human-rights>).

Σε εναρμόνιση με αυτή την αρχή, σε πρόσφατο Κοινό Δελτίο Τύπου, τον Μάρτιο του 2020, η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (IOM) και η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (OHCHR) υπογραμμίζουν την σημασία της ίσης πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας από όλους τους ανθρώπους, συμπεριλαμβανομένων όλων των μεταναστών και των προσφύγων. Η κοινή αυτή δράση προκρίθηκε από τους φορείς, προκειμένου να θωρακισθεί παγκοσμίως η δημόσια υγεία (με αφορμή τους κινδύνους από και την εξάπλωση της πανδημίας του κορωνοϊού), αλλά και να δοθεί έμφαση σε θεμελιώδεις, πανανθρώπινες αξίες, όπως το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια, στην ίση αντιμετώπιση και στην πρόσβαση στο αγαθό της υγείας και της κοινωνικής φροντίδας, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε διάκριση. Εντούτοις, παρά τις προσπάθειες που

επιχειρούνται σε διεθνές επίπεδο για την απρόσκοπτη προαγωγή της υγείας σε όλους αδιακρίτως τους πολίτες, από το προκείμενο Δελτίο Τύπου αποδεικνύεται πως οι μετανάστες και οι πρόσφυγες εξακολουθούν να είναι δυσανάλογα ευάλωτοι στον αποκλεισμό, τον στιγματισμό και τις διακρίσεις αναφορικά με την παροχή υπηρεσιών υγείας και την επαρκή πρόσβασή τους σε αυτές. (<https://www.unhcr.org/gr>, 2020).

Σε έκθεσή του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (WHO) το 2018, σχετικά με τα τελευταία στοιχεία για την υγεία των προσφύγων και των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή ζώνη, φαίνεται πως η υγεία των προσφύγων και των μεταναστών σταδιακά έχει αναδειχθεί σε θέμα κοινού ενδιαφέροντος για όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην έκθεση ωστόσο επισημαίνεται η διαφοροποίηση των κρατών - μελών ως προς την εφαρμογή προγραμμάτων πολιτικής που συνδέονται με την μετακίνηση και τη μετανάστευση και ως εκ τούτου, με την πρόβλεψη της υγειονομικής περίθαλψης των πληθυσμών αυτών. Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι δεν υπάρχει ένα κοινό πλαίσιο σε όλα τα κράτη το οποίο θα λειτουργεί ως πρότυπο για την διαχείριση των ζητημάτων ένταξης και, δη, των θεμάτων υγείας των μεταναστών (https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/392773/ermh-eng.pdf, 2018). Η διαπίστωση αυτή ενδεχομένως να εγείρει αισθήματα ανασφάλειας στους μετανάστες που διαβιούν σε ένα κράτος υποδοχής, με δεδομένη την παραπληροφόρηση ή την ελλιπή ενημέρωση που υφίσταται η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. τόσο από τα διάφορα δίκτυα γνωστών ή συγγενών τους οι οποίοι διαμένουν σε διαφορετικές χώρες, όσο και από τις ίδιες τις υπηρεσίες των κρατών υποδοχής. Ενώ δεν θα πρέπει να αγνοηθούν και οι ομάδες γηγενών που «σπεύδουν να βοηθήσουν» εκμεταλλευόμενοι αυτή την ανασφάλεια και αποσκοπώντας σε ίδιον όφελος.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι πρόσφυγες και οι μετανάστες φαίνεται να διακρίνονται από υψηλή ευαλωτότητα σε μολυσματικές ασθένειες, λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης στη χώρα προορισμού, της έκθεσης σε λοιμώξεις λόγω έλλειψης υγειονομικής περίθαλψης, λόγω απουσίας φροντίδας κατά τις μετακινήσεις τους ή λόγω διακοπής της φροντίδας στη χώρα προέλευσης, ενώ ο κίνδυνος μετάδοσης λοιμωδών νοσημάτων από πρόσφυγες και μετανάστες στον πληθυσμό της χώρας υποδοχής είναι πολύ χαμηλός (<https://neaygeia.gr>). Παράλληλα, οι κακές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, όπως η ανεργία ή η απομόνωση αλλά και η ίδια η διαδικασία της μετανάστευσης, αποτελούν παράγοντες κινδύνου για την εμφάνιση κατάθλιψης και άλλων ψυχικών διαταραχών, σε ενήλικες και παιδιά (https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/392773/ermh-eng.pdf).

Αναφορικά με την υγεία των μεταναστριών και των προσφυγισσών στην Ευρώπη, οι δείκτες εμφανίζουν δραματική επιδείνωση, κυρίως σε σχέση με την κατάσταση εγκυμοσύνης, αφού οι συνέπειες (προγεννητικά και περιγεννητικά) είναι εξαιρετικά δυσμενείς για τις ίδιες αλλά και για τα έμβρυα και τα βρέφη. Σε επιβεβαίωση της παραπάνω διαπίστωσης, οι γυναίκες δείχνουν γενικότερα να μην έχουν επίγνωση της οποιασδήποτε διαθέσιμης υγειονομικής υποστήριξης, ενώ μπορεί να υποστούν σεξουαλική βία στις χώρες διέλευσης και στις χώρες προορισμού, με αυξημένη ευπάθεια και σε σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα (https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/392773/ermh-eng.pdf).

Με αφορμή την προσφυγική κρίση των τελευταίων ετών, και αφότου η κατάσταση στην Ελλάδα πέρασε από το καθεστώς του έκτακτου σε κάτι μονιμότερο, η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στις ανοιχτές δομές και τα ΚΥΤ πέρασε στη διαχείριση του κράτους, το οποίο - σε συνεργασία με άλλους δημόσιους φορείς και δομές και με αντικείμενο τη διασφάλιση της δημόσιας υγείας και την κάλυψη των υγειονομικών αναγκών των προσφύγων και μεταναστών - από το 2019 προωθεί δράσεις (<https://migration.gov.gr>, <https://eody.gov.gr/philos-start/>). Ωστόσο, όπως διαπιστώνει η οργάνωση «Συμβίωση» από την εφαρμογή του έργου «Εστιάζοντας στους Άνδρες – Πρόληψη της Έμφυλης Βίας δουλεύοντας με άντρες πρόσφυγες και μετανάστες» (στο πλαίσιο του προγράμματος «Δικαιώματα, Ισότητα και Ιθαγένεια για την περίοδο 2014-2020» με την συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης), όσον αφορά την πραγματική πρόσβαση στις υπηρεσίες δημόσιας υγείας, η κατάσταση φαίνεται αρκετά περίπλοκη. Αν και στη νομοθεσία αναφέρεται ότι η υγειονομική περίθαλψη είναι καθολική και δωρεάν, η εξυπηρέτηση προσφύγων και μεταναστών σε δημόσια νοσοκομεία είναι συχνά ατελής ή ακόμη και αδύνατη, λόγω της έλλειψης υπηρεσιών διερμηνείας καθώς και της έλλειψης περαιτέρω εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης του προσωπικού των νοσοκομείων (<https://www.focus-on-men.eu>).

Παράλληλα με τον κρατικό μηχανισμό, εξακολουθούν να επιχειρούνται πρωτοβουλίες και να παρέχονται υπηρεσίες από ΜΚΟ, προκειμένου να ενισχυθεί περαιτέρω η ίση αντιμετώπιση και η ομαλή ένταξη των μεταναστευτικών πληθυσμών στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, από το 2017 υλοποιείται στην χώρα μας μία σημαντική δράση από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ), με την ονομασία «Re-Health», με κύρια επιδίωξη την ένταξη των νεοαφιχθέντων μεταναστών και προσφύγων στο εθνικό σύστημα υγείας των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (<https://greece.iom.int/el/re-health>).

Η ποιότητα ζωής των αλλοδαπών στη χώρα μας, οι συνθήκες διαβίωσής τους, η παράνομη είσοδός τους στην Ελλάδα που τους αποκλείει από το δικαίωμα στην υγεία ή δυσχεραίνει την παροχή υπηρεσιών υγείας, η ελλιπής ενημέρωση ή ένταξή τους σε προγράμματα για θέματα υγείας και συστηματικής παρακολούθησης, συντελούν στην ανάπτυξη σοβαρών προβλημάτων υγείας, με άμεση επίπτωση και στο εθνικό σύστημα υγείας (Αντωνάκη, 2009).

2.5 Εκπαίδευση

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση προβλέπεται ρητώς στο Άρθρο 17 του αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ΕΚΧ) και στο Άρθρο 2 του 1ου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Σύμφωνα με το Άρθρο 17 του αναθεωρημένου ΕΚΧ, τα κράτη οφείλουν να εξασφαλίζουν την «αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος των παιδιών και των νεαρών προσώπων να μεγαλώνουν σε ένα περιβάλλον που συμβάλλει στην πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και των φυσικών και ηθικών ικανοτήτων τους». Το παράρτημα του αναθεωρημένου ΕΚΧ διευκρινίζει ότι η διάταξη ισχύει για κάθε άτομο, συμπεριλαμβανομένων των μεταναστών κάτω των 18 ετών, εκτός εάν βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας το όριο ενηλικίωσης είναι μικρότερο των 18 ετών, ενώ προστίθεται ότι δεν υπάρχει υποχρέωση παροχής υποχρεωτικής εκπαίδευσης μετά την ηλικία των 18 ετών. Βεβαίως, στο Άρθρο 2 του 1ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ προβλέπεται ότι κανείς δεν μπορεί να στερηθεί το δικαίωμα στην εκπαίδευση, οπότε το δικαίωμα αυτό επεκτείνεται ηλικιακά και αναγνωρίζεται στον καθένα (Κτιστάκης, 2013).

Τα πρότυπα εκπαίδευσης που εφαρμόζονται όσον αφορά τους μετανάστες φαίνεται να ακολουθούν τις γενικότερες πολιτικές ένταξης που προωθούνται στα κράτη υποδοχής, όπως αυτές αναπτύχθηκαν εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο (αφομοίωση, ενσωμάτωση, πολυπολιτισμικότητα, αντιρατσισμός). Όσον αφορά την ελληνική πραγματικότητα, όταν κατά την δεκαετία του '90 η χώρα μας από κράτος αποστολής μετατράπηκε σε κράτος υποδοχής μεταναστών, το θεσμικό πλαίσιο για την εκπαίδευση των αλλοεθνών ανήλικων μεταναστών ήταν ανεπαρκές, οπότε αξιοποιήθηκε η νομοθεσία που είχε θεσπιστεί για τα παιδιά των Ελλήνων μεταναστών (τμήματα ένταξης και φροντιστηριακά τμήματα) (Πανταζάκου, 2009). Για τους ενήλικες μετανάστες εφαρμόστηκε το μοντέλο της ενσωμάτωσης, μέσα από επιμορφώσεις και σεμινάρια για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, τα οποία υλοποιούνται από ποικίλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, στο

πλαίσιο της Δια Βίου Μάθησης (ΔΒΜ) και της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΕΕΚ) (https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/lifelong-learning-strategy-33_el).

Κατά τον Πομποδάκη (2020), όσον αφορά την εκπαίδευση ενηλίκων, ένα σημαντικό τμήμα της αναφέρεται σε προγράμματα για την εκμάθηση της γλώσσας ή και ένταξης στην αγορά εργασίας. Από αυτό το γεγονός αντλείται το συμπέρασμα ότι είναι βασική υποχρέωση η κοινωνική ένταξη και η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού ευάλωτων ομάδων, όπως είναι οι πρόσφυγες και μετανάστες.

Την περίοδο 1997-2000 και 2000-2004 λειτούργησαν στην Ελλάδα με την βοήθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης προγράμματα μεγάλης κλίμακας, τα Επιχειρησιακά Προγράμματα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ) που σχετίζονταν με τα ζητήματα της Ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας για ένα σημαντικό ποσοστό μεταναστών μαθητών στο Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Με το πέρασμα των χρόνων, και με δεδομένη την αλματώδη αύξηση των μεταναστευτικών ροών στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, η εκπαιδευτική πολιτική έπρεπε εκ νέου να ανταποκριθεί στις ανάγκες των νεοεισερχόμενων. Έτσι, με το προεδρικό διάταγμα 220/2007 θεσπίζεται και η εκπαίδευση ασυνόδευτων παιδιών, ενώ με την υπουργική απόφαση, υπ' αριθμόν 152360/ΓΔ4/2016, (ΦΕΚ 3049/Β' τεύχος, 19/9/2016) επικυρώνεται η ίδρυση οργανώσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων στις δομές υποδοχής, τις επονομαζόμενες ΔΙΕΠ, με στόχο να καλυφθεί η εκμάθηση της Ελληνικής γλώσσας σε μετανάστες και πρόσφυγες (Κοτρόγιαννος, 2019).

Από στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Δια Βίου Μάθησης (ΓΓΔΒΜ, 2013), το ποσοστό των μεταναστών που συμμετείχαν σε προγράμματα Διά βίου μάθησης κατά το έτος 2011 έφτανε στο 1,2%, την στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό στην Ευρώπη έφτανε στο 9,5%. Το μικρό αυτό ποσοστό συμμετοχής, αναφέρει ο Μάγος (2005 στον Πομποδάκη, 2020), θα μπορούσε να εξηγηθεί αν σκεφτούμε το γεγονός ότι πολλά από τα προγράμματα που υλοποιούνται, αν και απευθύνονται σε ομάδες ατόμων που αντιμετωπίζουν κοινωνικό αποκλεισμό, δεν έχουν σαφή στόχο. Παράλληλα, σημαντική είναι και η παντελής έλλειψη εξειδίκευσης ή η υποτυπώδης επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση του εκπαιδευτικού προσωπικού γύρω από θέματα διαπολιτισμικής αγωγής και διαφορετικότητας, οι οποίοι συχνά καλούνται να αναλάβουν καθήκοντα χωρίς στοιχειώδεις γνώσεις και ευαισθησία για τους πληθυσμούς αυτούς.

Αναφορικά με την επιμόρφωση των γυναικών, η Βουγιούκα (2014) υπογραμμίζει ότι η άγνοια της γλώσσας επηρεάζει αρνητικά την ένταξη στην αγορά εργασίας και κυρίως τη δυνατότητα των μεταναστριών να απασχοληθούν σε εξειδικευμένες θέσεις εργασίας, όπου απαιτούνται υψηλές γλωσσικές δεξιότητες. Αλλά ακόμη και εκεί όπου δεν είναι πρόδηλη η ανάγκη καλής γνώσης της γλώσσας (π.χ. οικιακή εργασία), η σχετική υστέρηση είναι πολλαπλά επιβαρυντική. Ταυτοχρόνως, οι μετανάστριες δεν έχουν τη δυνατότητα ή δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τα τυπικά εκπαιδευτικά τους προσόντα ή την προγενέστερη επαγγελματική τους εμπειρία, συνεπώς δεν έχουν πρόσβαση και δεν μπορούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας σε θέσεις αντίστοιχες με τα προσόντα και την εμπειρία τους. Δεν έχουν δηλαδή ισότιμες ευκαιρίες ένταξης, ούτε διευκολύνονται για να αξιοποιήσουν το εκπαιδευτικό τους κεφάλαιο.

Σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από το Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ), οι συνηθέστερες αιτίες, λόγω των οποίων οι μετανάστριες δεν επιδιώκουν την αναγνώριση των προσόντων που διαθέτουν από την χώρα καταγωγής τους, είναι η χρονοβόρα και γραφειοκρατική διαδικασία που απαιτείται, αλλά και η ελλιπής πολλές φορές πληροφόρηση σχετικά με την εν λόγω διαδικασία. Επιπλέον, οι τίτλοι που διαθέτουν συχνά υποτιμώνται από την εγχώρια αγορά εργασίας, ενώ ενδέχεται να απαιτούνται περαιτέρω πιστοποιητικά για την άσκηση κάποιων επαγγελμάτων (ΕΛΙΑΜΕΠ, 2015). Η απαξίωση των προσόντων των μεταναστριών οδηγεί σε υποτίμηση του πολιτισμικού και εκπαιδευτικού τους κεφαλαίου και σε καθοδική κοινωνική κινητικότητα μέσω της απασχόλησης σε ανειδίκευτες θέσεις εργασίας. Η διαδικασία αυτή ενεργοποιείται από την απουσία (επαρκών) γλωσσικών δεξιοτήτων και σε μεγάλο βαθμό παγιώνεται μέσω της μη αναγνώρισης των τίτλων ή της εμπειρίας τους, καθώς και του αποκλεισμού τους από ενεργητικές πολιτικές ένταξης και κατάρτισης, ιδιαιτέρως όσων στοχεύουν στο σύνολο του πληθυσμού και όχι μόνο σε μετανάστες και μετανάστριες (Vouyioukas, Liapi, 2013).

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι τα δεδομένα που προκύπτουν από έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ (2015) σχετικά με τις απόψεις συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων για το κατά πόσον τα προσόντα τους συμφωνούν με την παρούσα εργασιακή τους κατάσταση. Στην έρευνα αυτή, μεταξύ άλλων, διαπιστώνεται πως οι διακρίσεις λόγω καταγωγής, θρησκείας ή κοινωνικού υποβάθρου αναφέρονται συχνότερα ως εμπόδιο στην εύρεση εργασίας, ανάλογης των προσόντων των μεταναστών (37%), ακολουθεί η μη ικανοποιητική γνώση της ελληνικής γλώσσας (27,2%), ενώ οι περιορισμοί λόγω υπηκοότητας ή άδειας διαμονής (17,8%) είναι ο τρίτος παράγοντας μη εύρεσης εργασίας (Μπούρου, 2017).

Όπως εύστοχα τοποθετείται ο Τσιγαρίδης (2014), είναι σημαντική η διδασκαλία τόσο της μητρικής γλώσσας των μεταναστών, όσο και της ελληνικής καθώς και η αξιοποίησή τους στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων αυτών, ενώ η γλωσσική και πολιτισμική ταυτότητά τους δημιουργεί νέες συνθήκες στον τρόπο διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης γλώσσας, καθώς απαιτεί τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών πρακτικών. Στο πλαίσιο αυτό καθίσταται αναγκαία η ίδρυση διαπολιτισμικών τάξεων και η εφαρμογή προγραμμάτων και δράσεων που θα προωθούν την ομαλή ενσωμάτωση αυτών των ατόμων στην ελληνική κοινωνία. Ως εκ τούτου, απαιτείται η εφαρμογή μίας διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής αλλά και μίας γλωσσικής πολιτικής, η οποία θα επιδιώκει «την διασφάλιση της γλωσσικής ετερογένειας στην πολυπολιτισμική κοινωνία και τη διατήρηση της εθνογλωσσικής ταυτότητας σε ένα κοινωνικό χώρο που να ευνοεί τη γλωσσική ποικιλία και την πολυγλωσσία» (Παπαρίζος, 2004).

2.6 Στέγαση/κατοικία

Σε μια ενδιαφέρουσα διεθνή βιβλιογραφική ανασκόπηση, η Ζάρα (2013) διαπιστώνει πως όσον αφορά την αγορά και ενοικίαση ακινήτων από μετανάστες και πρόσφυγες, οι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες υφίστανται αναμφίβολα διακρίσεις, με τις διακρίσεις να είναι εντονότερες σε μουσουλμάνους μετανάστες, αραβικής ή αφρικανικής προέλευσης. Επιπλέον, όπως η ίδια τονίζει, για την περίπτωση της ελληνικής αγοράς κατοικίας οι διακρίσεις αφορούν και τους μετανάστες με καταγωγή από την Αλβανία (κυρίως τις προηγούμενες δύο δεκαετίες και λιγότερο τώρα), ενώ οι διακρίσεις αναφέρονται στην καταβολή υψηλότερου αντιτίμου ή ακόμη και σε μη διάθεση του ακινήτου προς τους μετανάστες.

Στην Ελλάδα η κατοικία αποτελεί ένα από τα βασικότερα θέματα που απασχολούν τις μεταναστευτικές και προσφυγικές κοινότητες. Οι συνθήκες κατοικίας διαφέρουν ανάλογα με συγκεκριμένα κριτήρια, όπως η εθνικότητα και το φύλο των μεταναστών, ο τόπος εγκατάστασης ή ο χρόνος της έρευνας που υλοποιείται για τους πληθυσμούς αυτούς. Στην Έμκε-Πουλοπούλου (2007) διαβάζουμε πως οι περισσότεροι αλλογενείς μετανάστες κατοικούν εκεί όπου μπόρεσαν να βρουν φθηνή στέγη, ενώ μεγάλες συγκεντρώσεις μεταναστών - ιδίως άτυπων από την Ασία και την Αφρική - και προσφύγων παρατηρούνται σε αστικά γκέτο (π.χ. στην περιοχή κάτω από την Ομόνοια στην Αθήνα), γεγονός που αναδεικνύει σοβαρά προβλήματα στην κοινωνική εναρμόνιση ανάμεσα σε γηγενείς και μετανάστες. Παράλληλα, αρκετοί μετανάστες ζουν με τις οικογένειές τους σε διαμερίσματα

ή παλαιά κτίρια - όχι μόνο σε υποβαθμισμένες και λαϊκές, αλλά και σε μεσοαστικές συνοικίες των μεγάλων πόλεων. Συχνά συναντούν δυσκολίες στην ενοικίαση σπιτιών, λόγω της απροθυμίας των ιδιοκτητών να εκμισθώσουν τα διαμερίσματά τους σε αλλογενείς μετανάστες. Οι κατοικίες όπου ζουν οι άνθρωποι αυτοί στερούνται βασικών ανέσεων Έμκε-Πουλοπούλου (2007).

Αναφορικά με το φύλο, τόσο οι διεθνείς, όσο και οι εγχώριες μελέτες δείχνουν μεγαλύτερα ποσοστά εκδήλωσης ρατσιστικών συμπεριφορών σε γυναίκες μετανάστριες και αποκλεισμού τους από την μίσθωση κάποιας κατοικίας (Ζάρα, 2013). Παλαιότερα, μάλιστα, αρκετές μετανάστριες φαίνεται να ζουν ως οικιακοί βοηθοί, «εσωτερικές» στα σπίτια των εργοδοτών, ενώ μερικές, έως και σήμερα, ενοικιάζουν μικρά διαμερίσματα, τα οποία επισκέπτονται τις ημέρες της άδειάς τους (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007).

2.7 Κοινωνικό κεφάλαιο και άτυπα δίκτυα

Η ποιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου, τόσο στην χώρα αποστολής, όσο και στην χώρα υποδοχής κατέχει δεσπόζουσα θέση όσον αφορά την επιτυχία της μετανάστευσης. Οι Norris & Davis (2007) ορίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο ως τον συγκερασμό της κοινωνικής συνοχής, της κοινωνικής εμπιστοσύνης, της εμπλοκής σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα και των τυπικών μορφών κοινωνικής συμμετοχής. Η δημιουργία δικτύων, όπως και η ανάπτυξη του αισθήματος εμπιστοσύνης και ασφάλειας φαίνεται να συμβάλλουν καθοριστικά στην ένταξη των μεταναστών στην χώρα υποδοχής, αλλά και στην κοινωνική και πολιτισμική συνοχή της (Προκοπάκης κ.α., 2011).

Ο Χατζής (2010) συνδέει την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου με την κοινωνική εμπιστοσύνη, την αλληλεγγύη, την συμμετοχικότητα και την αμοιβαιότητα, θεωρώντας πως είναι εξίσου πολύτιμο με το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς η επένδυση σε αυτό, μέσω της συμμετοχής των πολιτών σε διάφορα κοινωνικά δίκτυα, επιφέρει θετικές συνέπειες, τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία. Ο ίδιος αναφέρει πως, όσο περισσότερο τα μέλη μιας κοινωνίας επενδύουν στις κοινωνικές τους σχέσεις, δημιουργούν δίκτυα, κοινότητες, ομάδες, σωματεία κλπ., τόσο ευνοείται το κοινωνικό σύνολο, αφού ανάμεσά τους αυξάνεται η εμπιστοσύνη (Χατζής, 2010). Μάλιστα, ο Κόντης (2001), σημειώνει ότι ο βαθμός ενσωμάτωσης των μεταναστών βρίσκεται σε συνάρτηση με το οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο που αναπτύσσονται στην εκάστοτε χώρα υποδοχής. Όσο πιο υψηλό είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο περισσότερο βελτιώνεται η

καθημερινότητα των ανθρώπων αυτών και τόσο περισσότερο ενισχύεται η συνολική ποιότητα ζωής τους.

Έρευνες σε διεθνές επίπεδο δείχνουν ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες συνήθως αυτοοργανώνονται και έχουν περισσότερες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους - με συγγενείς τους, συμπατριώτες τους, συντοπίτες τους - μέσω των κοινοτήτων τους, παρά με τους γηγενείς, ενώ ορισμένες εθνικότητες έχουν καλά οργανωμένες κοινότητες (Djajik, 1995). Η Έμκε-Πουλοπούλου (2007) επισημαίνει ότι παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στις σχέσεις και τους δεσμούς ανάλογα με την εθνότητα, το φύλο, την διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα, τον χρόνο διεξαγωγής της έρευνας και διάφορα ατομικά χαρακτηριστικά. Συγγενείς, φίλοι και κοινότητες βοηθούν, υποστηρίζουν, ενημερώνουν για θέματα νομιμοποίησης, αλλά μπορεί να δημιουργήσουν και προβλήματα π.χ. επικοινωνίας, κλίκες κλπ. Υπάρχουν ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί. Οι δραστηριότητες που μοιράζονται μαζί τους είναι η διασκέδαση, κοινωνικές δραστηριότητες, εργασία, συγκατοίκηση, θρησκευτικές δραστηριότητες. Εξετάζονται οι χώροι όπου συχνάζουν οι μετανάστες (τα λεγόμενα στέκια μεταναστών) ιδιαίτερα στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη και γίνεται αναφορά στα κρυφά στέκια και τις αιτίες της δημιουργίας τους.

Αρκετά συχνά οι μετανάστες αισθάνονται ματαιώση από τα κράτη υποδοχής και εισπράττουν αδιαφορία, κωλυσιεργία και απαξίωση, θεωρώντας το ως πηγή των βασικών τους προβλημάτων. Κυρίαρχη φαίνεται να είναι και η ασυνεννοησία μεταξύ των αρμοδίων σε θέματα διαχείρισης του πληθυσμού αυτού, με αποτέλεσμα την εκρηκτική συσσώρευση προβλημάτων στην κοινωνία υποδοχής και την επίταση της κοινωνικής τους ματαιώσης. Για την ελληνική κοινωνία έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις. Άλλοι την θεωρούν ανεκτική και κατά παράδοση φιλόξενη. Άλλοι υποστηρίζουν ότι αγωνίζονται να ενταχθούν σε μία κοινωνία που δεν τους δίνει την ευκαιρία να αποδείξουν τι αξίζουν, που τους εκμεταλλεύεται οικονομικά και που τους αντιμετωπίζει με ξеноφοβία, προκατάληψη, άρνηση, δυσκολία ή δισταγμό αποδοχής και ένταξης, ρατσισμό, έως και με πλήρη αποκλεισμό.

Τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργηθεί άτυπα δίκτυα στήριξης και αλληλεγγύης μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών, σε ατομικό επίπεδο και σε επίπεδο οργανώσεων. Τα άτυπα αυτά κοινωνικά δίκτυα, στη δημιουργία και διατήρηση των οποίων οι γυναίκες παίζουν σημαντικό ρόλο, έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ένταξη των μεταναστών και μεταναστριών. Οι οργανώσεις (ΜΚΟ, συνδικάτα, διεθνείς οργανισμοί, μεταναστευτικές κοινότητες, κλπ.) ενημερώνουν, παρέχουν προστασία και βοηθούν τους μετανάστες στη

διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Το προσωπικό που απασχολούν οι διάφορες οργανώσεις είναι αμειβόμενοι και εθελοντές που υποστηρίζουν τους αφικνούμενους κατά το πρώτο δύσκολο διάστημα εγκατάστασής τους στο νέο περιβάλλον (Baldwin-Edwards, 2004 στην Έμκε-Πουλοπούλου, 2007).

2.8 Σχέσεις με τις υπηρεσίες

Ένα σημαντικό κοινωνικό ζήτημα που τίθεται αναφορικά με την ένταξη του μεταναστευτικού πληθυσμού στην χώρα υποδοχής είναι το πρόβλημα της ξενοφοβίας και του ρατσισμού απέναντι στο διαφορετικό, αλλά και το πρόβλημα μιας γενικότερης κουλτούρας που «νομιμοποιεί» συχνά τις διακρίσεις σε βάρος των ανθρώπων αυτών. Σύμφωνα με τους Ψημμένο και Σκαμνάκη (2008), οι φορείς κοινωνικής προστασίας, εκτός από τις περιπτώσεις άτυπων διακρίσεων, πολλές φορές προβαίνουν αυτομάτως σε διακρίσεις έναντι των μεταναστών, ως αποτέλεσμα της σύγχυσης ή της αδυναμίας των υπαλλήλων να ερμηνεύσουν τις διάφορες, ασαφείς πολλές φορές, εγκυκλίους, της ανεπάρκειας συντονισμού μεταξύ των εμπλεκόμενων υπηρεσιών, αλλά και εξαιτίας ή της έλλειψης κοινωνικών δεξιοτήτων και της κοινωνικής πολιτικής που αφορά συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μετανάστες. Οι ίδιοι τονίζουν πως οι διάφορες μορφές κακοδιοίκησης και κακομεταχείρισης των μεταναστών από τις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας δεν αντανακλούν στην ελληνική κοινωνία μονάχα προβλήματα οργανικής διαχείρισης των νέων αναγκών, αλλά και μια γενικότερη κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική αντίληψη και σχέση των μεταναστών με την ελληνική κοινωνία και τις δομές οργάνωσής της (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008).

Μια άλλη εξίσου σημαντική δυσλειτουργία των υπηρεσιών μετανάστευσης είναι αυτή της ελλιπούς ενημέρωσης, αλλά και της απουσίας ενός λειτουργικού συστήματος υποδοχής και καθοδήγησης των μεταναστών όταν αυτοί εισέρχονται στη χώρα. Από τη στιγμή που απουσιάζει ένας επίσημος δημόσιος και αποτελεσματικός μηχανισμός είναι λογικό ένα μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού να καταφεύγει σε άλλου είδους μηχανισμούς, οι οποίοι δρουν ανεξέλεγκτα με ό,τι αυτό συνεπάγεται και για τους μετανάστες και για τη λειτουργία του ελληνικού κράτους. Συνεπώς, η πολυπλοκότητα συστήματος και η αδυναμία των μεταναστών να κατανοήσουν τον συνολικό μηχανισμό, δημιουργεί συχνά προστριβές μεταξύ των μεταναστών και των υπαλλήλων των αρμοδίων υπηρεσιών, προκαλεί έντονη ανασφάλεια και ταλαιπωρία στους μετανάστες, ενώ τους αναγκάζει πολλές

φορές να προσφύγουν και σε έμμισθη βοήθεια, με πολύ υψηλό κόστος προσωπικής τους οικονομικής επιβάρυνσης (Νάκου, 2018).

Με τις μαζικές εισροές προσφύγων το 2015 η ανάγκη για αναδιοργάνωση των υπηρεσιών μετανάστευσης στη χώρα κατέστη πιο επιτακτική από ποτέ. Αποτελώντας μια πολιτική πρόκληση, η κατάσταση αυτή έδωσε ώθηση για σημαντικές αλλαγές στον τομέα της εθνικής μεταναστευτικής πολιτικής. Με το άρθρο 3 του προεδρικού διατάγματος (ΠΔ) 123/2016 συστάθηκε το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, το οποίο συγκροτούσαν, μεταφερόμενες σε αυτό ως σύνολο αρμοδιοτήτων, θέσεων και προσωπικού, η Γενική Γραμματεία Μεταναστευτικής Πολιτικής και η Γενική Γραμματεία Υποδοχής του πρώην Υπουργείου Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης (άρθρα 25 και 26 του Ν. 4375/2016), η αυτοτελής Υπηρεσία Ασύλου (άρθρο 7 του Ν. 3907/2011), η αυτοτελής Υπηρεσία της Αρχής Προσφυγών (άρθρο 4 του Ν. 4375/2016) και η αυτοτελής Διεύθυνση Οικονομικών Υπηρεσιών Μεταναστευτικής Πολιτικής (άρθρο 28 του Ν. 4375/2016) (<https://www.e-nomothesia.gr>).

Με το άρθρο 2 του ΠΔ. 81/2019 (ΦΕΚ Α' τεύχος, φύλλο 119, 08.07.2019), η νέα κυβέρνηση έδωσε μια πιο συντηρητική κατεύθυνση στην διαχείριση του μεταναστευτικού ζητήματος. Ενδεικτικά, το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής συγχωνεύθηκε με το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη σε νέο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη και όλες οι υπηρεσίες, τα όργανα, οι θέσεις και το προσωπικό των συγχωνευόμενων Υπουργείων αποτελούσαν εφεξής υπηρεσίες, όργανα, θέσεις και προσωπικό του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη. Στο νέο Υπουργείο μεταφέρονταν επίσης η Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής [άρθρο 17 του ΠΔ 96/2017 (Α' τεύχος, φύλλο 136)], το Σώμα Επιθεώρησης και Ελέγχου Καταστημάτων Κράτησης, η Ιατροδικαστική Υπηρεσία, τα Καταστήματα Κράτησης, Σωφρονιστικά και Θεραπευτικά Καταστήματα, τα Ειδικά Θεραπευτικά Καταστήματα και η Κεντρική Αποθήκη Υλικού Φυλακών (ΚΑΥΦ), το Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων Βόλου και οι Υπηρεσίες Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής (άρθρα 19, 26, 27, 28 και 29 του ΠΔ 96/2017) - υπηρεσίες που υπάγονταν αρχικά στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - αλλά και υπηρεσίες προερχόμενες από το Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης, όπως η Ειδική Υπηρεσία Συντονισμού και Διαχείρισης Προγραμμάτων, Ταμείου Ασύλου, Μετανάστευσής και Ένταξης και Ταμείου Εσωτερικής Ασφάλειας και Άλλων Πόρων (ΕΥΣΥΔΤΑΜΕΤΕΑΠ) (<https://www.e-nomothesia.gr>).

Το 2020 (ΠΔ 4/2020, άρθρο 1) συστάθηκε το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, το οποίο πλέον συγκροτούν - μεταφερόμενες σε αυτό ως σύνολο αρμοδιοτήτων, θέσεων και προσωπικού από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη - η Γενική Γραμματεία Μεταναστευτικής Πολιτικής, Υποδοχής και Ασύλου (άρθρο 4 του ΠΔ 84/2019) και η Ειδική Γραμματεία Υποδοχής (άρθρο 111 του Ν. 4622/2019) (<https://www.e-nomothesia.gr>). Άλλες υπηρεσίες - αρμόδιες για τον σχεδιασμό, την παρακολούθηση της εφαρμογής και την υλοποίηση της ενταξιακής πολιτικής των μεταναστών - είναι η Διεύθυνση Κοινωνικής Ένταξης (ΔΚΕ), η οποία υπάγεται στη Γενική Γραμματεία Μεταναστευτικής Πολιτικής του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου [Ν. 4375/2016 (ΦΕΚ, Α' τεύχος, φύλλο 51)] και συγκροτείται από το Τμήμα Σχεδιασμού Πολιτικών και Προγραμμάτων Κοινωνικής Ένταξης, το Τμήμα Διαπολιτισμικότητας, το Τμήμα Κοινωνικοοικονομικής Ένταξης και το Τμήμα Υποστήριξης Δικαιούχων Διεθνούς Προστασίας (<https://migration.gov.gr>).

Συν τοις άλλοις, στον τομέα της μετανάστευσης και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και των προσφύγων δραστηριοποιούνται Φορείς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Δήμοι, Περιφέρειες και Αναπτυξιακές Εταιρείες ΟΤΑ), διάφορα άλλα Υπουργεία με τις υπηρεσίες τους (Υγείας, Παιδείας, Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Δικαιοσύνης, Οικονομικών, Ψηφιακής Διακυβέρνησης, κλπ.), Ευρωπαϊκοί Οργανισμοί (Ευρωπαϊκό Δίκτυο για την Ένταξη- ESPN, Ευρωπαϊκό Δίκτυο για τη Μετανάστευση-EMN, Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης- FRA, Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή-EESC, Ευρωπαϊκή Επιτροπή Περιφερειών-CoR, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας-ECRI, Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο-EASO, Οργανισμός για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη-OSCE, Συμβούλιο της Ευρώπης-CoE), Διεθνείς οργανισμοί (Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες-UNHCR, Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης-IOM, Διεθνής Οργανισμός Διακυβερνητικών Διαβουλεύσεων για τη Μετανάστευση-IGC, Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης-OECD), Φορείς της κοινωνίας των πολιτών (Μεταναστευτικές και Προσφυγικές Κοινότητες), Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών και Προσφύγων (ΣΕΜΠ) των Δήμων της χώρας, (<https://migration.gov.gr>) και ένας πολύ μεγάλος αριθμός Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Γιατροί του Κόσμου, Γιατροί Χωρίς Σύνορα, Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες-GCR, ΑΡΣΙΣ, ΚΑΡΙΤΑΣ, ΜΕΤΑΔΡΑΣΗ, ACTIONAID, DRC, Solidarity Now, Χαμόγελο του Παιδιού, Παιδικά Χωριά SOS, ΔΙΟΤΙΜΑ, κλπ.) (<https://ngo.migration.gov.gr>).

Ως προς το ιστορικό εξέλιξης της παροχής υπηρεσιών από το ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας, επισημαίνεται ότι διαμορφώνεται ένα πλέγμα φορέων κοινωνικής προστασίας απευθυνόμενο σε μέλη μεταναστευτικών ομάδων, το οποίο συνίσταται κυρίως από φορείς που μετατράπηκαν με τα χρόνια σε φορείς παροχής υπηρεσιών για τους μετανάστες. Δηλαδή, οι εν λόγω φορείς αφενός προϋπήρχαν της ενίσχυσης της παρουσίας μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, που παρουσιάζεται τα τελευταία χρόνια και εξυπηρετούσαν άλλους σκοπούς, και αφετέρου -εκτός των άλλων σκοπών που καλούνται να εκπληρώσουν-προστέθηκε και η παροχή υπηρεσιών για τους μετανάστες. Συνεπώς, τίθεται το ζήτημα ως προς την μη καταλληλότητα των εμπλεκόμενων φορέων (γνώσεις, υποδομές, κλπ), καθώς και το ζήτημα ενδεχόμενης αναποτελεσματικότητας των προσφερόμενων κοινωνικών υπηρεσιών (αυξημένος φόρτος εργασίας για τα στελέχη των κοινωνικών υπηρεσιών, καθυστερήσεις και μικρός βαθμός ικανοποίησης ως προς την ποιότητα και την ταχύτητα παροχής των εν λόγω υπηρεσιών από πλευράς χρηστών των υπηρεσιών) (Μυλωνάς, 2009).

Την τελευταία δεκαπενταετία, λόγω της παρατεταμένης ύφεσης, των βαρέων προγραμμάτων προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας (μνημόνια), αλλά και της σχετικής πολιτικής αστάθειας με την συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων, μοιραία η μεταναστευτική πολιτική έχει περάσει «διά πυρός και σιδήρου», αφού αναπροσαρμόζεται συνεχώς στα εκάστοτε κυβερνητικά ζητούμενα και τις κυβερνητικές προτεραιότητες, χωρίς να απουσιάζουν και οι κομματικοί ρεβανσισμοί, με άκρως δυσμενείς επιπτώσεις για την σταθερότητα διαχείρισης του μεταναστευτικού ζητήματος. Όπως διαπιστώνει και η Νάκου (2018), είναι αναγκαίο, να καταστεί σαφές ότι παρά τα όποια πολιτικά βήματα έχουν επιχειρηθεί προς την κατεύθυνση της ορθολογικότερης και συντονισμένης οργάνωσης των υπηρεσιών μετανάστευσης, εντούτοις, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός αρμοδιοτήτων εξακολουθούν να είναι διάσπαρτες με αποτέλεσμα την εμπλοκή αρκετών υπηρεσιών και την ταλαιπωρία του συναλλασσόμενου. Η ανάγκη για περαιτέρω αναδιάρθρωση των υπηρεσιών στον τομέα της μετανάστευσης είναι στις μέρες μας περισσότερο αναγκαία από ποτέ, καθώς οι επικρατούσες συνθήκες επιβάλλουν την άμεση προσαρμογή στα νέα δεδομένα.

Κεφάλαιο 3^ο - Μετανάστευση και μονογονεϊκότητα

3.1 Θεσμός της οικογένειας - Ορισμοί και χαρακτηριστικά της

Η οικογένεια, ως θεσμός, έχει μελετηθεί ευρέως από επιστήμονες που ανήκουν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ήδη από τον 19^ο αιώνα (Γεώργας, 1999). Ο λόγος για τον οποίον έχει ανακύψει έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον έγκειται κυρίως στις μεταβολές που έχει υποστεί ο θεσμός αυτός, με την πάροδο των ετών (Day, 2010· White & Klein, 2002). Εύλογο είναι, ως εκ τούτου, να έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα ποικίλοι ορισμοί για τον κοινωνικό αυτό θεσμό, ενώ, σύμφωνα με τα πορίσματα ανθρωπολογικών μελετών, δεν είναι εφικτό να διατυπωθεί ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός, με αναφορά στο μέγεθος, τη μορφή, τις λειτουργίες και το φύλο των ανθρώπων που αποτελούν μια οικογένεια (Levi-Strauss, 2003).

Όπως μας πληροφορεί ο Τάτσης (1999:346), «η οικογένεια κρίνεται ως ο φορέας κοινωνικοποίησης που ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση, ιδιαίτερα στα διαπλαστικά πρώτα χρόνια της ζωής του ατόμου». Στον Τσαούση (2006), διαβάζουμε ότι η οικογένεια, ως ο σημαντικότερος κοινωνικός θεσμός, συνιστά «μία από τις κύριες μορφές οργάνωσης της συλλογικής ζωής ενός ανθρώπου», με τις αρχικές λειτουργίες της να διαφοροποιούνται μέσα στον χρόνο, να συμπληρώνονται ή να αντικαθίστανται από άλλους -πιο εξειδικευμένους- θεσμούς (όπως η εκπαιδευτική λειτουργία πλέον επιτελείται από το σχολείο) ή ακόμα και να παύουν να αποτελούν αναγκαίο προαπαιτούμενο για τον χαρακτηρισμό ενός σχήματος ως οικογένειας (όπως η βιολογική αναπαραγωγή).

Ενδεικτικός θα μπορούσε να θεωρηθεί και ο ορισμός του Murdock (1949:1), όπως αποτυπώνεται στον Γεώργα (1999:23), σύμφωνα με τον οποίο «η οικογένεια αποτελεί μία κοινωνική ομάδα με χαρακτηριστικά την διαμονή ατόμων στον ίδιο χώρο, την οικονομική συνεργασία και την αναπαραγωγή». Από την άλλη πλευρά, βασιζόμενος στο οικογενειακό δίκαιο, ο Παπαχρήστου (1998), ορίζει την οικογένεια ως ένα σύστημα, τα μέλη του οποίου συνδέονται με βιολογικό γεγονός, δηλαδή με γενετήσια ένωση ή τεκνοποιία. Ακόμα, οι Muncie & Sapsford (1999), επιχειρούν να δώσουν έναν ορισμό της πυρηνικής οικογένειας, αναγνωρίζοντας ότι πρόκειται για την πλέον συνήθη μορφή ενός οικογενειακού σχήματος. Κατ' αυτούς, οικογένεια μπορεί να οριστεί ως η μονάδα που προκύπτει από τη σχέση ενός άνδρα και μιας γυναίκας, οι οποίοι έχουν αποκτήσει τον τίτλο του/της συζύγου, λόγω του γάμου που έχουν τελέσει (Muncie & Sapsford, 1999).

Όπως επισημαίνουν οι Fox & Luxton (2009), ένα στοιχείο που συχνά δημιουργεί σύγχυση όσον αφορά την ερμηνεία του όρου «οικογένεια» είναι ότι δεν λαμβάνονται υπόψη τα πολιτισμικά και ιστορικά συμφραζόμενα. Κατά συνέπεια, οι μελετητές επικεντρώνονται συνήθως σε έναν αριθμό τυπικών χαρακτηριστικών, χωρίς να εστιάζουν βαθύτερα σε κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες εμπεριέχονται σε συγκεκριμένες πράξεις και ενδεχομένως να έχουν ειδική συναισθηματική αξία για τα μέλη μιας οικογένειας (Fox & Luxton, 2009).

Τις τελευταίες δεκαετίες σταδιακά πληθαίνουν τα εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα: μονογονεϊκή οικογένεια, η οικογένεια μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών, η συμβίωση, τα συμβιούντα ζευγάρια με τέκνα εκτός γάμου, κλπ.) Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί πως τα διάφορα χαρακτηριστικά δεν εμφανίζονται γραμμικά και με βάση τον γνώριμο, παραδοσιακό σκελετό σε όλες τις οικογένειες (Κουφογιάννη & Καρκανιά, 2011). Πέρα από κάποιες λειτουργίες (όπως η παροχή οικονομικής ή/και συναισθηματικής ασφάλειας των μελών της) ή κάποια κριτήρια που κατά παράδοση τηρούνται ως προς την μορφή της (αποτελούμενη από δύο συντρόφους) που θα μπορούσαν να θεωρηθούν κοινές συνιστώσες για να ορισθεί ένα σύνολο ως οικογένεια, σήμερα η έλλειψη μίας λειτουργίας (βιολογική αναπαραγωγή) ή η διαφοροποιημένη μορφή της σε κάποιες περιπτώσεις (όπως η μονογονεϊκή οικογένεια, η οικογένεια μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών, η συμβίωση, τα συμβιούντα ζευγάρια με τέκνα εκτός γάμου, κλπ.), δεν αποκλείουν ένα σχήμα από το να θεωρηθεί οικογένεια (Κουκούλη, 2019).

3.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για την οικογένεια

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και σήμερα έχουν αναπτυχθεί αρκετές θεωρίες, οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις ποικίλες πτυχές του θεσμού της οικογένειας (Νόβα-Καλτσούνη, 2007).

Με βάση την μαρξιστική θεώρηση, η οικογένεια αποτελεί μία οικονομική μονάδα της κοινωνίας, που κύρια αποστολή της έχει την μεταβίβαση της ατομικής ιδιοκτησίας, μέσω του ελέγχου των νόμιμων τέκνων και των κληρονόμων. Μάλιστα, μέσω του θεσμού του γάμου (μονογαμία), όπως υποστηρίζει ο Engels, τέθηκαν και οι βάσεις για την εμφάνιση της πρώτης ταξικής αντίθεσης, αλλά και της ταξικής καταπίεσης ανάμεσα στα δύο φύλα. Στην νεωτερική μαρξιστική σκέψη, ο θεσμός της οικογένειας συνιστά έναν μηχανισμό αναπαραγωγής του καπιταλισμού, ο οποίος παράγει με δικό της κόστος την εργασία, ανατρέφοντας τους αυριανούς εργάτες (Τσαούσης, 1999).

Στον αντίποδα της μαρξιστικής σκέψης βρίσκονται οι δομολειτουργικές προσεγγίσεις. Κυρίαρχος ρόλος της οικογένειας κατά τον Durkheim είναι να αναπαράγει τις θεμελιώδεις αξίες της κοινωνίας και να συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή. Σύμφωνα με τον Parsons, στο πλαίσιο της γενικότερης εξελικτικής διαδικασίας της «διαρθρωτικής διαφοροποίησης» της κοινωνίας (Τσαούσης, 1999), η οικογένεια αποτελεί μια λειτουργική μονάδα του κοινωνικού συστήματος, η οποία μέσα στο χρόνο έχασε τον ρόλο της ως μονάδας παραγωγής και πλέον επιτελεί άλλες, πιο συγκεκριμένες λειτουργίες (Μουσούρου, 2005). Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το εύρημα του Linton, ότι η κοινωνία επηρεάζει μεταξύ των άλλων και την μορφή της οικογένειας. Συγκεκριμένα, ο θεωρητικός διαπίστωσε ότι οι προβιομηχανικές και οι βιομηχανικές κοινωνίες διακρίνονταν από μικρότερες οικογενειακές δομές, σε αντίθεση με τις αγροτικές κοινωνίες, στις οποίες υπερτερούσαν οι εκτεταμένες οικογένειες. Ομοίως, στις κοινωνίες που μετακινούνταν προς τη βιομηχανοποίηση, οι παραδοσιακές οικογενειακές μορφές οδηγήθηκαν από την εκτεταμένη στην συζυγική οικογένεια (Παπαδιώτη-Αθανασίου, 2000).

Πιο σύγχρονες θεωρίες, όπως αυτή της συμβολικής διαντίδρασης, υποστηρίζουν ότι ο γάμος και η οικογένεια είναι πεδία ανάπτυξης διαπροσωπικών σχέσεων, με σκοπό την επικοινωνία και την προσωπική ικανοποίηση του ατόμου σε ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας και ανταλλαγής. Υπό το πρίσμα μιας άλλης θεωρίας, αυτής των κοινωνικών συγκρούσεων, η εξέλιξη των ρόλων, οι διαφορετικές επιδιώξεις, οι φιλοδοξίες και των δύο, καθιστούν δύσκολη την επίτευξη ισορροπίας μέσα στην οικογένεια μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών, επομένως η διαμάχη και ο ανταγωνισμός των μελών της οικογένειας για αγαθά και εξουσίες καθίστανται αναπόφευκτα (Μουσούρου 2005).

Μια από τις πλέον διαδεδομένες θεωρητικές προσεγγίσεις αναφορικά με τον θεσμό της οικογένειας στην μετανεωτερική εποχή είναι και η θεωρία των συστημάτων, η οποία αναπτύχθηκε από τον Bowen το 1957. Η θεωρία αυτή στηρίζεται στην παραδοχή ότι η βασική αρχή λειτουργίας των φαινομένων είναι το γεγονός ότι το όλο είναι διαφορετικό από το άθροισμα των μερών του. Λαμβάνοντας υπόψιν την παραπάνω αρχή, ο θεωρητικός υποστήριξε πως προκειμένου να λειτουργήσει ομαλά το σύστημα της οικογένειας, διαδραματίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο το σύνολο των μερών που την αποτελούν καθώς και ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη του αλληλεπιδρούν και οργανώνονται (Παπαδιώτη-Αθανασίου, 2000).

3.3 Λειτουργίες της οικογένειας

Παρά το γεγονός ότι σε βάθος ετών έχουν παρατηρηθεί μεταβολές στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται, δομείται και λειτουργεί η οικογένεια, εντούτοις ορισμένες από τις βασικές λειτουργίες της εξακολουθούν να βρίσκονται σε προτεραιότητα:

Αναπαραγωγή: Πρόκειται, ουσιαστικά, για την τεκνοποίηση, που κατά τα παλαιότερα χρόνια αποτελούσε μια από τις κυριότερες επιδιώξεις της οικογένειας εντός του έγγαμου βίου. Η λειτουργία αυτή, αν και ως έναν βαθμό, διατηρείται έως σήμερα, ωστόσο έχει υποστεί αλλαγές ως προς το πλαίσιο τεκνοποίησης (παιδιά εκτός γάμου, τεκνοθεσία από ομόφυλα ζευγάρια, μονογονεϊκές οικογένειες, κλπ.), ενώ πλέον δεν αποτελεί αυτοσκοπό ενός ζεύγους η απόκτηση τέκνων.

Κοινωνικοποίηση: Η οικογένεια συνιστά την πρώτη κοινωνική ομάδα μέσα στην οποία το άτομο μαθαίνει να αλληλοεπιδρά, να αφομοιώνει κανόνες και αξίες, να υιοθετεί συμπεριφορές, να επικοινωνεί και να προσαρμόζεται. Πρόκειται για έναν πρωτογενή θεσμό κοινωνικοποίησης, που φαίνεται να διατηρεί το κύρος της επιρροής του ακέραιο έως σήμερα, αφού η διαδικασίες της κοινωνικοποίησης ξεκινούν να συντελούνται στο άτομο ήδη από την βρεφική ηλικία και συνεχίζονται καθ' όλη την διάρκεια των παιδικών του (και όχι μόνον) χρόνων, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Οικονομικές λειτουργίες: Οι συγκεκριμένες λειτουργίες σχετίζονται με τις προσπάθειες των γονιών προς την διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών διαβίωσης (Γιώτσα, 2004), την διασφάλιση σίτισης, στέγης και ρουχισμού, καθώς και την παροχή των απαραίτητων κινήτρων, ούτως ώστε τα νεότερα μέλη να μπορούν αναπτυχθούν ολόπλευρα και υγιώς πνευματικά, βιολογικά και ψυχοκοινωνικά.

Ψυχολογική υποστήριξη και φροντίδα των μελών: Ένα κύριο μέλημα των μελών είναι, μεταξύ άλλων, η κάλυψη της ανάγκης για συναισθηματική ασφάλεια, αποδοχή, τρυφερότητα και αυτοεκτίμηση, προκειμένου να αντιμετωπίζεται αποτελεσματικά οποιαδήποτε δυσκολία ανακύπτει και απασχολεί την οικογένεια και όλα τα μέλη να απολαμβάνουν κατά το δυνατόν εσωτερική πληρότητα και εμπιστοσύνη.

Ας αναφερθεί σε αυτό το σημείο ότι οι παραπάνω λειτουργίες, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους, παραμένουν «επίκαιρες» στο διάβα του χρόνου, ακριβώς επειδή θεωρούνται θεμελιώδεις για όλους τους ανθρώπους (Γιώτσα, 2004).

3.4 Οικογενειακή πολιτική - Ορισμός και παράγοντες διαμόρφωσής της

Όπως επισημαίνει η Περιστερά (2010), κάθε σύγχρονο δημοκρατικό κράτος οφείλει να στοχεύει στην ατομική ευημερία των πολιτών και, κατ' επέκταση, στην κοινωνική ευδαιμονία. Με τον όρο οικογενειακή πολιτική νοούνται οι συγκεκριμένες και σαφώς προσδιορισμένες δράσεις που αποσκοπούν στη μεγαλύτερη δυνατή προστασία και προώθηση της ευημερίας της οικογένειας, ως συνόλου, των μελών της ξεχωριστά και ιδιαιτέρως την προώθηση των συμφερόντων των παιδιών (Giddens, 2002).

Σε ένα σύγχρονο κράτος, η οικογενειακή πολιτική νομιμοποιείται από ένα πλέγμα θεσμών και επιμέρους πολιτικών, ενώ υλοποιείται μέσα από ένα οργανωμένο σύστημα δυναμικών - μη γραφειοκρατικών υπηρεσιών. Στόχος του συνόλου των ενεργειών που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της οικογενειακής πολιτικής είναι η διασφάλιση ότι κάθε μέλος της οικογένειας θα μπορέσει να αναπτύξει πλήρως τις ικανότητες του, να εκπληρώσει τους στόχους του, καθώς και να ενταχθεί ομαλά στο κοινωνικό σύνολο (Marjoribanks & Davies, 2016).

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω στόχοι δεν καθορίζουν εξ' ολοκλήρου τον τρόπο με τον οποίο το κάθε κράτος διαμορφώνει την οικογενειακή του πολιτική. Η εκάστοτε οικογενειακή πολιτική υπαγορεύεται από ένα πλήθος παραγόντων που συντελούν στην χάραξη και των ευρύτερων κοινωνικών πολιτικών που μπορεί να προωθήσει ένα κράτος. Τέτοιοι παράγοντες είναι οικονομικοί (οικονομική κρίση, μέτρα λιτότητας, αύξηση ανεργίας, κλπ.), δημογραφικοί (μείωση δεικτών γονιμότητας, αύξηση ηλικιακού ορίου τεκνοποίησης, αύξηση του ρυθμού γήρανσης του πληθυσμού, ραγδαία αύξηση των διαζυγίων), λόγοι άμεσα σχετιζόμενοι με το πολιτικό μοντέλο κράτους πρόνοιας που ακολουθείται (φιλελεύθερο, σοσιαλδημοκρατικό, συντεχνιακό-οικογενειοκρατικό, κ.α.), αλλαγές στον τομέα απασχόλησης (δυναμική ένταξη της γυναίκας στην αγορά εργασίας, οικογένειες «διπλής καριέρας»), καθώς και αιτίες που αφορούν το ιδεολογικό και πολιτισμικό υπόβαθρο μιας κοινωνίας (σημασία της οικογένειας, ρόλοι των μελών, προτεραιότητες, κλπ.) (Saraceno, 2011· Barbier, 1995).

3.5 Άξονες άσκησης της οικογενειακής πολιτικής

Σύμφωνα με την Κουκούλη (2019), οι κυριότεροι άξονες στους οποίους στοχεύει ένα κράτος για να ενισχυθεί ο θεσμός της οικογένειας σχετίζονται με τις πολιτικές παροχής υπηρεσιών και στήριξης του οικογενειακού εισοδήματος, ενώ κύριο μέλημά του,

προκειμένου οι πολιτικές αυτές να έχουν μακρόπνοη προοπτική και θετικά αποτελέσματα, συνιστά και η θεσμική κατοχύρωση της συμπεριφοράς των μελών της οικογένειας και των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ τους.

Όπως επισημάνθηκε στην προηγούμενη υποενότητα, το δημογραφικό ζήτημα αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες που συντελούν στην διαμόρφωση της οικογενειακής πολιτικής ενός κράτους. Εντούτοις, η σύγχρονη οικογενειακή πολιτική δεν στοχεύει μόνο στην αύξηση του αριθμού των γεννήσεων αλλά προσβλέπει στη δημιουργία προϋποθέσεων θετικής γονικής μέριμνας (Πιερράκος, 2019).

Επιπλέον, η συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αποτελεί ένα από τα κεντρικά πεδία δράσης για την εφαρμογή πολιτικών προώθησης της ισότητας των φύλων. Οι σύγχρονοι εργαζόμενοι γονείς καλούνται να αντιπαλέψουν τις όποιες δυσχέρειες, προκειμένου να ανταποκριθούν επαρκώς στις επαγγελματικές και τις οικογενειακές απαιτήσεις (Νταλάκα, 2015), ενώ, όπως υπογραμμίζει η Ιωαννίδου (2010), η εφαρμογή πολιτικών για την εξισορρόπηση του εργασιακού και οικογενειακού βίου είναι σημαντική και για την εισαγωγή των γυναικών με ίσους όρους στην αγορά εργασίας.

Σύμφωνα τον Μπαλούρδο και τους συνεργάτες του (2019), οι προτεινόμενοι άξονες άσκησης της οικογενειακής πολιτικής σχετίζονται με την κοινωνική και οικονομική προστασία των οικογενειών, την ισότητα των φύλων και την ισοστάθμιση της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής, την υποστήριξη της μητρότητας, τα θετικά πρότυπα γονεϊκότητας και, εν τέλει, την παρακολούθηση και αξιολόγηση των εφαρμοζόμενων μέτρων.

Δεδομένων των πολλαπλών προκλήσεων των ημερών μας (οικογένειες διπλής καριέρας, διαφορετικά οικογενειακά σχήματα, οικογένειες με γονείς σε ανεργία, δημογραφικό ζήτημα, οικονομική κρίση, κλπ.), προβάλλεται επιτακτικότερη η ανάγκη για πολιτικές που αποσκοπούν στην έμφαση του γονεϊκού ρόλου και των δύο γονιών, στην εναρμόνιση του ρόλου του γονέα με το ρόλο του εργαζομένου, στην στήριξη των εναλλακτικών οικογενειακών σχημάτων (π.χ. μονογονεϊκές οικογένειες), στην αναγνώριση και ενίσχυση του ρόλου της οικογένειας ως φορέα παροχής φροντίδας, στις φορολογικές ελαφρύνσεις και την αύξηση οικογενειακών επιδομάτων, αναλογικά με τον πληθωρισμό.

3.6 Τα πρότυπα οικογενειακής πολιτικής στην Ελλάδα

Εντός της Ευρωπαϊκής κοινότητας, τα μέτρα που εφαρμόζονται για την στήριξη του θεσμού της οικογένειας, αλλά και οι τομείς στους οποίους στοχεύουν τα μέτρα αυτά, ποικίλλουν ανάλογα με το ευρύτερο μοντέλο οικογενειακής πολιτικής που ακολουθείται στο εκάστοτε κράτος. Ωστόσο, «η μελέτη της οικογενειακής πολιτικής αποτελεί ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα, γιατί εισχωρεί σε έναν τομέα όπου ακόμη και ο εννοιολογικός προσδιορισμός μοιάζει να ανθίσταται στην κοινωνιολογική προσέγγιση» (Μαράτου-Αλιπράντη, 1998¹:197)». Επειδή, λοιπόν, είναι πολύ δύσκολο να κάνουμε λόγο για μια ενιαία και ομοιογενοποιημένη κοινωνική πολιτική για την οικογένεια στη Ευρώπη, είναι αδύνατον να συγκρίνουμε και τις ιδιαιτερότητες των παροχών σε κάθε χώρα (Hantrais, 1995).

Όσον αφορά τις πρακτικές που εφαρμόζονται με κύριο άξονα την οικογένεια στην ελληνική πραγματικότητα, αρχικά θα ήταν χρήσιμο να σημειωθεί ότι θεσμικά η υποχρέωση της πολιτείας να σχεδιάζει και να εφαρμόζει μια συγκεκριμένη οικογενειακή πολιτική, απορρέει από το άρθρο 21 του Συντάγματος (παρ.1), σύμφωνα με το οποίο η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του έθνους, τελεί υπό την προστασία του κράτους, το οποίο «μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών. Επίσης, σε άλλο χωρίο (άρθρο 4, παράγραφος 2), αναφέρεται ότι «οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις» (<https://www.hellenicparliament.gr>).

Ήδη από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα έχουν σχεδιαστεί νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με την προάσπιση της «οικογενειακής εστίας». Επί τούτου, το Οικογενειακό Δίκαιο, ο κλάδος του Αστικού Δικαίου που περιλαμβάνει κανόνες που διέπουν τις οικογενειακές σχέσεις (Παπαχρήστου, 1998), προβλέπει την προστασία των μελών της οικογένειας και την ύπαρξη οικογενειακών παροχών, μέσω της χορήγησης επιδόματος μητρότητας και των οικογενειακών επιδομάτων που κατοχυρώθηκαν με νόμο του 1951 (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, 2018). Περαιτέρω, από μία βιβλιογραφική επισκόπηση, προκύπτει ότι τα μέτρα που αφορούν στην ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού σχετίζονται κυρίως με:

- Την δημογραφική σύνθεση και εξέλιξη

Λόγω της υπογεννητικότητας έχουν θεσπισθεί μέτρα για την ενθάρρυνση απόκτησης παιδιών και την στήριξη των πολύτεκνων οικογενειών. Μάλιστα, πρόσφατα θεσμοθετήθηκε

και το επίδομα γέννησης ως μέτρο δημογραφικής πολιτικής, που αποσκοπεί στη δημιουργία κινήτρου ενίσχυσης της γονεϊκότητας (<https://www.tovima.gr>, 2019).

- Την προώθηση της αναπαραγωγής και τον οικογενειακό προγραμματισμό

Πρόκειται για μέτρα που αποσκοπούν στην υποστήριξη της οικογένειας, με δεδομένο ότι θεωρείται το πλέον κατάλληλο περιβάλλον για την ανατροφή του παιδιού, καθώς και μέτρα υποκατάστασης, στην περίπτωση που δεν υπάρχει φυσική οικογένεια (φορείς προστασίας παιδιού). Συγκεκριμένα, έχουν θεσπιστεί επιδοτήσεις σε οικογένειες με χαμηλό εισόδημα, απευθείας παροχή υπηρεσιών σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης ή επιμέρους προβλημάτων, καθώς και μέτρα που αφορούν την προστασία κατά την προγεννητική περίοδο και την φροντίδα για την υγεία των παιδιών. Επίσης, εδώ εντάσσονται και μέτρα που αφορούν την κάλυψη των ιδιαίτερων αναγκών των διαφορετικών μορφών οικογένειας (μονογονείς και άγαμες μητέρες, πολύτεκνες οικογένειες, οικογένειες παλιννοστούντων και οικογένειες μελών με ειδικά προβλήματα και ανάγκες (Μουσούρου, 2005).

- Την προστασία μητρότητας και παιδιού

Πρόκειται για μέτρα που έχουν ως στόχο να στηρίζουν και να διευκολύνουν την εργαζόμενη μητέρα να συνδυάσει ομαλά την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή. Στο πλαίσιο αυτό, δίδεται η δυνατότητα για φοίτηση του παιδιού σε βρεφονηπιακό σταθμό (φροντίδα παιδιών προσχολικής ηλικίας), ενώ σχετικά μέτρα στήριξης λαμβάνονται και με την μορφή προνοιακών και οικογενειακών επιδομάτων (πολυτεκνικά επιδόματα, επίδομα απροστάτευτου παιδιού), γονικών αδειών (άδεια κυοφορίας-λοχείας, μητρότητας, φροντίδας παιδιού, ανατροφής παιδιού, κλπ.) και με την μορφή κάποιας φορολογικής ελάφρυνσης της οικογένειας (σε περιπτώσεις ανήλικων τέκνων, ή σπουδαστών).

Όσον αφορά στο παιδί που για οποιοδήποτε λόγο δεν ζει με τους γονείς του, το κράτος παρέχει υπηρεσίες μέσα από κλειστά ιδρύματα ή υπηρεσίες υποκατάστασης της φυσικής οικογένειας, ιατρικές και κοινωνικές υπηρεσίες. Ακόμα, κατά καιρούς επιχειρούνται προσπάθειες από το ελληνικό κράτος για την πρόβλεψη προστασίας και απομάκρυνσης των παιδιών που διαβιούν σε καθεστώς ενδοοικογενειακής βίας, με σκοπό την εξω-ιδρυματική του φροντίδα (επίδομα απροστάτευτου παιδιού, αναδοχή), ενώ τα τελευταία 20 χρόνια ενέργειες παρατηρούνται και προς την καθιέρωση δωρεάν ψυχαγωγικών προγραμμάτων που απευθύνονται και σε παιδιά σχολικής ηλικίας,

οικογενειών με χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό status, όπως ο θεσμός των Κέντρων Δημιουργικής Απασχόλησης των δήμων (ΚΔΑΠ, ΚΔΑΠ-ΜΕΑ) (Παπαδοπούλου, 2021).

Σε συνάρτηση με τις νομοθετικές ρυθμίσεις που απευθύνονται κατ' αποκλειστικότητα στην προαγωγή του θεσμού της οικογένειας και στην εξυγίανση των συνθηκών διαβίωσης των μελών των διαφόρων οικογενειακών σχημάτων, κάποιες παρεμβάσεις που έχουν θεσπιστεί στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής του κράτους, εμμέσως επηρεάζουν και σχετίζονται και με την οικογενειακή πολιτική. Τέτοιες παρεμβάσεις αφορούν την δημόσια εκπαίδευση και κατάρτιση, προγράμματα κοινωνικής μέριμνας για τον μαθητικό και τον φοιτητικό πληθυσμό, την προστασία του δικαιώματος στην εργασία (μέτρα κατά της ανεργίας, παροχές των ασφαλιστικών ταμείων για την παιδική προστασία, καθώς και παροχές σε είδος και παροχή δωρεάν ιατροφαρμακευτικών υπηρεσιών μέσω του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Μουσούρου, 2005).

Παράλληλα, βήματα φαίνονται να γίνονται και στον τομέα παροχής ψυχοκοινωνικών υπηρεσιών απέναντι σε ευάλωτες ομάδες. Έτσι, πέρα από την παροχή ιατρικών και κοινωνικών υπηρεσιών σε ηλικιωμένους, σε άτομα με αναπηρίες και χρονίως πάσχοντες, οι κλειστές δομές φροντίδας φαίνεται να γίνονται προσφιλέστερες και πιο ανθρώπινες, ενώ προσπάθειες καταβάλλονται και για την προαγωγή του κοινοτικού χαρακτήρα των διαφόρων υπηρεσιών και μέσω των δομών ανοιχτής φροντίδας. Μολαταύτα, η συρρίκνωση των μέτρων ανακούφισης εξαιτίας της πολιτικής λιτότητας που επικρατεί την τελευταία δεκαετία στην χώρα μας, διατηρεί κυρίαρχη την παρουσία των ιδιωτικών πρωτοβουλιών στον τομέα κάλυψης βασικών αναγκών των ευπαθών ομάδων, με την οικονομική ενίσχυση των ατόμων αυτών να προέρχεται όχι τόσο από το κράτος, όσο από τους διάφορους συλλόγους, τις εθελοντικές οργανώσεις και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι η οικογενειακή πολιτική που έχουν αναπτύξει διάφορες χώρες της Ευρώπης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και προσφέρουν πλήθος ερεθισμάτων για περαιτέρω έρευνα. Για την Ελλάδα, οι νομοθετικές ενέργειες που έχουν υλοποιηθεί έως τώρα από το κράτος, στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής, και αφορούν την προστασία της οικογένειας, σε γενικές γραμμές φέρουν θετικό πρόσημο. Παρ' όλ' αυτά, όπως επισημαίνει η Κουκούλη (2019), τα μέτρα που λαμβάνονται πολλές φορές είναι αποσπασματικά, αλληλοεπικαλυπτόμενα και δεν ανταποκρίνονται επαρκώς στις ουσιαστικές ανάγκες που ενδεχομένως ανακύπτουν στην κοινωνία (επηρεάζοντας άμεσα τις οικογένειες), αφού η συμμετοχή των χρηστών στον σχεδιασμό και στην λήψη αποφάσεων

είναι περιορισμένη. Επιπλέον, οι φορείς που εμπλέκονται στο ζήτημα της οικογενειακής πολιτικής είναι πολυάριθμοι και η διασύνδεση μεταξύ των διαφόρων υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας καθίσταται αρκετές φορές προβληματική.

Ειδικότερη αναφορά στα μέτρα που έχουν θεσπιστεί για τις μονογονεϊκές οικογένειες, θα γίνει σε επόμενο υποκεφάλαιο.

3.7 Μονογονεϊκότητα - Ορισμός και δυσκολίες καταγραφής της

Όπως προαναφέρθηκε, η μορφή οικογένειας που συναντάται συνηθέστερα στην ελληνική κοινωνία είναι η πυρηνική, η οποία αποτελείται από τους δυο γονείς και το παιδί/τα παιδιά. Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες σταδιακά πληθαίνουν και τα εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα, με το πιο γνωστό αυτό της μονογονεϊκής οικογένειας. Στην περίπτωση αυτή, η οικογένεια δεν αποτελείται από δυο, αλλά από έναν γονέα, που έχει αναλάβει την φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών (Παπαχριστόπουλος & Σαμαρτζή, 2012). Σύμφωνα με την Δροσσά (2017:23), ο όρος «μονογονεϊκή οικογένεια» καθιερώθηκε περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και από τότε, λόγω του ότι τα μονογονεϊκά νοικοκυριά αυξήθηκαν, επήλθε ο προβληματισμός για το αν τελικά επρόκειτο για έναν εναλλακτικό τρόπο οικογενειακής δομής ή για ένα νέο είδος οικογένειας».

Παρά το γεγονός ότι η μονογονεϊκότητα δεν είναι ένα νέο φαινόμενο, οι προσπάθειες περαιτέρω ανάλυσής της άρχισαν να εκδηλώνονται τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες με αρχηγό τη γυναίκα, όπως η ανεπάρκεια της κοινωνικής πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής, η ανεργία και η έλλειψη επαρκούς παιδικής προστασίας (Δροσσά, 2017). Μία ερμηνεία του όρου της μονογονεϊκότητας επιχειρεί να δώσει η Πλιόγκου (2008), η οποία εξηγεί ότι ως μονογονεϊκή ορίζεται η οικογένεια που αποτελείται από έναν γονέα (ως επί το πλείστον την μητέρα) και ένα ή παραπάνω παιδιά, εξαρτώμενα από τον γονέα αυτό. Ειδικότερα, με τον όρο «εξαρτώμενα από το γονέα μέλη» οικογενειών νοούνται τα τέκνα που δεν έχουν αποκτήσει τη δική τους οικογένεια, ζουν στο ίδιο σπίτι με τον γονέα τους ενώ σπουδάζουν ή εργάζονται.

Όπως υπογραμμίζει η Κογκίδου (1995) δεν είναι εφικτό, ούτε και λειτουργικό εν τέλει, να θεωρηθούν όλες οι μονογονεϊκές οικογένειες ως μία ομοιογενής ομάδα, λόγω της πολλαπλότητας των μορφών που αυτή μπορεί να λάβει. Παρ' όλ' αυτά, λόγω του ότι τα διάφορα μονογονεϊκά υποσχήματα βιώνουν ορισμένες κοινές καταστάσεις, όσον αφορά τη

δημιουργία μιας τυπολογίας της μονογονεϊκής οικογένειας, το κριτήριο κατηγοριοποίησης, το οποίο φαίνεται να επικρατεί στην βιβλιογραφία, είναι ο τρόπος εισόδου στη μονογονεϊκότητα ή ο βαθμός παρουσίας (οικονομικής, συναισθηματικής, κλπ.) του απόντος/δεύτερου γονέα στη ζωή του παιδιού. Αυτό συμβαίνει λόγω του ότι είναι αδύνατον να γίνει απαρίθμηση των διαφορετικών τύπων της, εάν συνυπολογίσουμε και άλλα κριτήρια, όπως για παράδειγμα την παρουσία στο νοικοκυριό μια νέας πατρικής ή μητρικής φιγούρας (σύντροφος του νέου γονέα), ή άλλων ατόμων (Κογκίδου 1995).

Στην ελληνική νομοθεσία δεν υπάρχει ένας σαφής, νομικός ορισμός που να αποδίδει πλήρως την έννοια της μονογονεϊκότητας, με αποτέλεσμα συχνά να επικρατεί σύγχυση στους γονείς που μεγαλώνουν μόνοι τα παιδιά τους. Η κατάσταση αυτή, δε, γίνεται πολυπλοκότερη (ενίοτε ίσως και άδικη), όταν τίθενται αυστηρά επιλεκτικά κριτήρια και κριτήρια προσδιορισμού της μονογονεϊκότητας για την συμμετοχή σε διαγωνισμούς πρόσληψης του ΑΣΕΠ, ή για την ένταξη σε πολιτικές στήριξης του συγκεκριμένου οικογενειακού σχήματος (εργασιακά προνόμια και άδειες, επιδόματα, φορολογικές ελαφρύνσεις, κλπ).

Επί της ουσίας, κάθε νόμος έχει τον δικό του ορισμό για τις μονογονεϊκές οικογένειες, ανάλογα με τον σκοπό του. Ενδεικτικά, με βάση το άρθρο 7 του κώδικα Φορολογίας Εισοδήματος, ορίζεται αυστηρά ότι «προστάτης μονογονεϊκής οικογένειας θεωρείται αυτός που ασκεί εν τοις πράγμασι και κατ' αποκλειστικότητα τη γονική μέριμνα ενός ή περισσότερων ανήλικων τέκνων, αποκλειστικά στις ακόλουθες περιπτώσεις: χηρεία, ελεύθερη συμβίωση χωρίς σύμφωνο συμβίωσης, τέκνο γεννημένο εκτός γάμου, υιοθεσία τέκνου από έναν/μια μόνο γονέα».

Στον αντίποδα, με βάση την παράγραφο 6 του άρθρου 29 του νόμου 3838/2010 (που τροποποιεί το άρθρο 3812/2009 και αφορά τις προσλήψεις στον ιδιωτικό τομέα) ορίζεται με μία πιο γενική απόδοση ότι: «γονέας μονογονεϊκής οικογένειας νοείται ο γονέας εκείνος ο οποίος, κατά την ημερομηνία υποβολής της αίτησης πρόσληψης, ασκεί εν τοις πράγμασι και κατ' αποκλειστικότητα, ή μετά από σχετική ανάθεση, τη γονική μέριμνα ενός ή περισσότερων ανήλικων τέκνων. Το δικαίωμα αυτό ασκείται από τον/την γονέα και μετά την ενηλικίωση των τέκνων και μέχρι τη συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας τους» (<https://www.e-nomothesia.gr>).

Από τις πολλές και διαφορετικές νομοθετικές υπαγορεύσεις, εγείρονται σημαντικά ηθικά και κοινωνικά ερωτήματα για τα κενά που προκύπτουν με αφορμή, για παράδειγμα,

ένα φορολογικό ζήτημα που απασχολεί δύο οικογένειες. Τι συμβαίνει, λοιπόν, όταν στη μία περίπτωση οικογένειας ο μόνος γονέας ασκεί το σύνολο της γονικής μέριμνας, παρά την ύπαρξη γάμου στο παρελθόν, ενώ στην άλλη περίπτωση οικογένειας με ανάλογη οικονομική στενότητα ο μονογονέας διαθέτει τέκνο εκτός γάμου, αναγνωρισμένο, του οποίου ο δεύτερος γονέας (πατέρας) είναι παρών στη ζωή του, διαθέτοντας δικαίωμα επικοινωνίας με το παιδί και έχοντας υποχρέωση διατροφής απέναντί του; Ποια από τις δύο οικογένειες θα επωφεληθεί ενδεχομένως από κάποια φορολογική ελάφρυνση; Μόνο η πρώτη; Και αν ναι, κατά πόσον τέτοιου είδους προϋποθέσεις συνυφαίνονται με ένα δίκαιο και δημοκρατικό κράτος πρόνοιας;

Συνοπτικά, γίνεται αντιληπτό ότι οι όποιες νομοθετικές προβλέψεις είτε αλληλοεπικαλύπτονται, είτε ορίζονται εν παραλλήλω και ασυντόνιστα, χωρίς κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση εφαρμογής της κοινωνικής πολιτικής, δημιουργώντας ασάφειες, σύγχυση και άγχος στις οικογένειες που εμπλέκονται στις διάφορες κατηγορίες και αναγκάζοντάς τις συνεχώς να επαναπροσδιορίζουν την υπόστασή τους, αλλά και να άγονται και να φέρονται από τις εκάστοτε τροποποιήσεις, με σοβαρές επιπτώσεις, τόσο για την ισορροπία του οικογενειακού τους συστήματός, όσο και για τον ψυχισμό των παιδιών τους.

3.8 Στατιστικά δεδομένα για τις μονογονεϊκές οικογένειες από την Ελλάδα και την Ευρώπη

Από τα στατιστικά δεδομένα προκύπτει ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχουν πολλαπλασιαστεί, σε σύγκριση με το παρελθόν. Εκλυτικό παράγοντα για την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών αποτελεί κυρίως η αύξηση των διαζυγίων, η μείωση γεννήσεων καθώς και η αύξηση των θανάτων σε νεαρή ηλικία, ως αποτέλεσμα του σύγχρονου, ψυχοπιεστικού και ανθυγιεινού, τρόπου ζωής. Μεταξύ άλλων, εντυπωσιακοί είναι οι αριθμοί των μόνων μητέρων που επιθυμούν να αποκτήσουν παιδί άνευ συντρόφου (Παπαχριστόπουλος & Σαμαρτζή, 2012). Αδιαμφισβήτητα, σε αυτή την τάση συντέινε και η δυναμική έξοδος των γυναικών στην εκπαίδευση και στην απασχόληση, αλλά και, εν γένει, η χειραφέτησή τους σε όλους τους τομείς της ζωής τους, κατά τον τελευταίο αιώνα.

Με βάση τα στοιχεία του Συλλόγου Μονογονεϊκής Οικογένειας και Γυναίκας, στην Ελλάδα του 2021 οι μονογονεϊκές οικογένειες αντιπροσωπεύουν το 28,46% των οικογενειών, δηλαδή αριθμούν περισσότερες από 187.000 οικογένειες. Επιπλέον, όπως

μαρτυρούν τα στοιχεία σχετικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από το 2013 έως και τις αρχές του 2020 σε δημόσιες υπηρεσίες (ληξιαρχεία, δικαστήρια) προκύπτει ότι μία (1) στις πέντε (5) οικογένειες είναι μονογονεϊκή. Όσον αφορά στη συχνότερη μορφή μονογονεϊκής οικογένειας, εξάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μητέρες που έχουν αναλάβει την επιμέλεια των βιολογικών τέκνων τους. Αξίζει βεβαίως να σημειωθεί πως αυξητική τάση παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια και ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών που αποτελούνται από τον πατέρα και τα παιδιά, που όμως παραμένει σαφώς μικρότερος από τον αριθμό των οικογενειών με αρχηγό την μητέρα (monogoneikiokigenia.com, 2021).

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Eurostat, από τα 195,4 εκατομμύρια καταγεγραμμένα νοικοκυριά, από τα νοικοκυριά που είχαν παιδιά, το 14% ήταν μονογονεϊκές οικογένειες - αριθμός που αντιστοιχεί στο 4% του συνόλου των ευρωπαϊκών οικογενειών. Αν και οι αριθμοί μονογονεϊκών οικογενειών φαίνονται μειωμένοι σε σχέση με το 2011, τα ποσοστά παραμένουν αρκετά υψηλά. Παράλληλα, από την σχετική έρευνα προκύπτει ότι τα ποσοστά των μονογονεϊκών νοικοκυριών διαφοροποιούνται κατά πολύ μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΕ. Έτσι, οι χώρες του Βορρά (κυρίως Σουηδία, Δανία, Λετονία, Εσθονία, Λιθουανία) και η Κεντρική Ευρώπη κατέχουν τα πρωτεία στα ποσοστά μονογονεϊκότητας, με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης να ακολουθούν με εξίσου υψηλούς αριθμούς (Γαλλία, Βέλγιο, Ιρλανδία, Ελβετία, Γερμανία). Κατ' αντιστοιχία με το 2011, οι χώρες του Νότου δείχνουν να έχουν μικρότερα ποσοστά μονογονεϊκότητας. Πιθανότατα, το φαινόμενο αυτό να μπορούσε να ερμηνευθεί από την σκοπιά της πολιτισμικής διαφοροποίησης που χαρακτηρίζει τις χώρες αυτές και από το γεγονός ότι σε χώρες, όπως η Ιταλία, η Βουλγαρία, η Κύπρος και η Ελλάδα, διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό ακόμη οι παραδοσιακές αντιλήψεις για τον θεσμό της οικογένειας και για τους ρόλους των φύλων (<https://ec.europa.eu/eurostat>, 2021).

Κατά την Μαράτου-Αλιπράντη (2002), οι βασικές δυσκολίες πρόσβασης στα κοινωνικά και οικονομικά αγαθά για τις μονογονεϊκές οικογένειες, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν στον κοινωνικό αποκλεισμό, αφορούν κατά κύριο λόγο το μειωμένο εισόδημα, την αδυναμία ασφάλισης και πρόσβασης στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, το υψηλό ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας, καθώς και την δυσκολία πρόσβασης στην αγορά εργασίας.

Καταλήγοντας, παρατηρείται πως, μέσα από την οικογενειακή πολιτική που ακολουθεί το κάθε κράτος, διαφαίνεται και αναπαράγεται το κυρίαρχο ιδεολογικό πρότυπο κοινωνικής πολιτικής αλλά και κοινωνικής πρόνοιας (Κογκίδου, 2004). Κατά συνέπεια, η

κοινωνική πολιτική που ασκείται σε κάθε περίπτωση έχει σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας της οικογένειας. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν επέλθει πολλές αλλαγές στην οργάνωση της οικογενειακής ζωής. Για τον λόγο αυτό, η πολιτεία οφείλει να αφουγκράζεται τις νέες ανάγκες και, αναλόγως, να προωθεί μεταρρυθμίσεις περισσότερο στοχευμένες και ενδεικτικές των νέων αυτών αναγκών. «Ζητούμενο είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση μιας κοινωνικά δίκαιης πολιτικής που θα στηρίζει την μονογονεϊκή οικογένεια κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μη μειώνονται τα ατομικά κίνητρα και η δυνατότητα των ατομικών επιλογών, ενώ συγχρόνως να δίνεται η δυνατότητα εγκαθίδρυσης ενός δικτύου που θα είναι αποτέλεσμα της ατομικής αλλά και της δημόσιας προσπάθειας» (Κογκίδου, 1998: 567-568).

3.9 Γυναίκες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών

Στην επιστημονική βιβλιογραφία συναντάται συχνά οι μονογονεϊκές οικογένειες να αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου, με τάση να βιώσουν καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Χατζηχρήστου, 1999· Millar, 2002· Μαράτου-Αλιπράντη, 2005· Ζάχος και Κοφτερού, 2009). Αυτό μπορεί να κατανοηθεί, αν υποθεθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι δεύτεροι γονείς δεν συνδράμουν επί της ουσίας στην ανατροφή των παιδιών, είτε απουσιάζουν εντελώς από την ζωή τους (π.χ. λόγω διαζυγίου, θανάτου, φυλάκισης, ιδρυματισμού, προσωπικής επιλογής, κλπ.). Άρα, γίνεται σαφές ότι το «βάρος των ευθυνών» αναλαμβάνει ο μονογονέας, ο οποίος καλείται να αντεπεξέλθει στις ασύγκριτα υψηλές οικονομικές/βιοποριστικές και ψυχοσυναισθηματικές απαιτήσεις, χωρίς κάποια άλλη στήριξη. Ακολούθως, λόγω της αποκλειστικής ευθύνης που ο μονογονέας φέρει για τη φροντίδα των παιδιών, συχνά αντιμετωπίζει δυσκολίες στην εξεύρεση εργασίας αλλά και την αμυντική στάση της κοινωνίας, ιδίως, όταν πρόκειται για μητέρες, οι οποίες ηγούνται των μονογονεϊκών οικογενειών.

Εν προκειμένω, προς διευκρίνιση του όρου «μητέρα μονογονέας», όταν γίνεται αναφορά για γυναίκες μονογονείς, εννοούνται είτε οι γυναίκες σε χηρεία, είτε οι διαζευγμένες, είτε οι ανύπαντρες και μόνες μητέρες. Βάσει στατιστικών στοιχείων, στην Ελλάδα υπολογίζεται ότι περίπου 2.000 παιδιά κάθε χρόνο γεννιούνται εκτός γάμου από ανύπαντρα ζευγάρια, ενώ αντίστοιχα ποσοστά δείχνουν ότι εξαιτίας των διαζυγίων μένουν σε μονογονεϊκές οικογένειες περίπου 8.000 παιδιά. Επιπλέον, οι περιπτώσεις χηρείας είναι συχνές, αν και δεν είναι ισάριθμες με τις περιπτώσεις των διαζυγίων, όσον αφορά τους

παράγοντες της δημιουργίας μιας μονογονεϊκής οικογένειας (Νιξαρλίδου, 2012). Όπως μας πληροφορεί και η Galliano (2003), διεθνώς κατά συντριπτική πλειοψηφία οι γυναίκες είναι εκείνες που κατέχουν την επιμέλεια των παιδιών, συνεπώς και τα ινία στις μονογονεϊκές οικογένειες.

Αν και διεθνώς οι άγαμες και, ακολούθως, οι διαζευγμένες μητέρες φαίνεται να βρίσκονται σε δυσμενέστερη κοινωνική θέση από τις χήρες, οι γυναίκες μονογονείς, εν γένει, φαίνεται να προσεγγίζονται από το κοινωνικό σύνολο προκατειλημμένα, με χαρακτηρισμούς του τύπου «καημένες» ή «άτυχες» ενώ συχνά θεωρούνται ως «επιπόλαιες» ή και «υπαίτιες της κατάστασής τους», γεγονός που οδηγεί στον στιγματισμό και τον κοινωνικό αποκλεισμό τους. Αρκετές μητέρες, μάλιστα, εξαιτίας του αποκλεισμού και της απομόνωσης που βιώνουν, αισθάνονται μοναξιά, συναισθηματική εξάντληση και ψυχική ανημπόρια, με ανάλογες αρνητικές συνέπειες και για τα μικρότερα σε ηλικία μέλη της οικογένειας (Αντωνοπούλου, 2012· Γαλακτοπούλου, 2020). Εξάλλου, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο οι μητέρες αυτές να καταλήγουν να παραιτούνται ακόμα κι από την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους απέναντι στο κράτος, χάνοντας την ευκαιρία λήψης παροχών και προνομίων που δικαιούνται (επιδόματα, οικονομικές ελαφρύνσεις, κλπ.) (Μαράτου-Αλιπράντη, 1998²).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που προέρχονται από το Ενημερωτικό Σημείωμα του Παρατηρητηρίου της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών, για τους δείκτες που αφορούν στον κίνδυνο φτώχειας που αντιμετωπίζει ο συνολικός πληθυσμός, ανά φύλο, ηλικία και τύπο νοικοκυριού, με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Εκθήλυνση της φτώχειας - φτώχεια γένους θηλυκού». Αρχικά, από τα δεδομένα αυτά προκύπτει ότι στην Ευρώπη το 2015 οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες σε σχέση με τους άνδρες κατά 1,4 ποσοστιαίες μονάδες να βιώσουν τη φτώχεια (24,4% για τις γυναίκες και 23,0% για τους άνδρες), με τα υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας για τις γυναίκες να σημειώνονται στα Βαλκάνια και την Νότια Ευρώπη. Εκείνο όμως που χρήζει περαιτέρω επισήμανσης είναι ο κίνδυνος φτώχειας, ανά τύπο νοικοκυριού στην Ελλάδα το έτος 2017, παρά τις κοινωνικές παροχές του κράτους. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος εμφανίζεται στα μονογονεϊκά νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα εξαρτώμενο τέκνο, καθώς περίπου το 1/3 (30,5%) αυτών των νοικοκυριών αντιμετωπίζει τον κίνδυνο της φτώχειας (<https://isotita.gr>, 2018).

Λαμβάνοντας υπόψιν τους ευρωπαϊκούς δείκτες για τη μονογονεϊκότητα, η έμφυλη διάσταση του φαινομένου γίνεται περισσότερο διαυγής, αφού, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ενάντια στη Φτώχεια, οι γυναίκες αποτελούν το 85% των μονογονεϊκών νοικοκυριών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν, μάλιστα, εστιάσουμε στους κινδύνους φτώχειας κατά τύπο νοικοκυριού, θα παρατηρήσουμε ότι το μονοπρόσωπο γυναικείο νοικοκυριό αντιμετωπίζει κατά 0,90% μεγαλύτερο κίνδυνο σε σχέση με το αντίστοιχο ανδρικό, ενώ, αν ληφθούν υπόψιν τα ποσοστά απασχόλησης για τα δύο φύλα και τα ποσοστά ανεργίας αντίστοιχα, ο κίνδυνος φτώχειας για τις γυναίκες είναι μεγαλύτερος, σε σχέση με τους άνδρες «εξαιτίας της έμφυλης λειτουργίας της αγοράς εργασίας (<https://isotita.gr>, 2018).

Εξάλλου, «η κυριότερη δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι η επίτευξη ή η διατήρηση ενός ικανοποιητικού επίπεδου διαβίωσης, με κύρια εισοδηματική πηγή την απασχόληση του μόνου γονιού», ενώ «ο κίνδυνος διολίσθησης στην φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, με περιορισμένες δυνατότητες εξόδου, είναι αρκετά μεγάλος» εξαιτίας της δυσμενέστερης θέσης των γυναικών-μονογονέων μητέρων στην αγορά εργασίας και της περιορισμένης αποτελεσματικότητας του συστήματος κοινωνικής προστασίας απέναντι στις αυξημένες ανάγκες των οικογενειών αυτών (Χουσιάδα, 2008:34).

3.10 Θεσμικό πλαίσιο για τις μονογονεϊκές οικογένειες και ενταξιακές πολιτικές στην Ελλάδα

Όσον αφορά τις νομοθετικές ρυθμίσεις για τους μονογονείς στην Ελλάδα, φαίνεται να μην υπάρχει κάποια πρόβλεψη κατ' αποκλειστικότητα για το συγκεκριμένο οικογενειακό σχήμα, ενώ η όποια επιδοματική πολιτική που εφαρμόζεται κατά καιρούς, υφίσταται συχνές τροποποιήσεις (ή/και ακυρώσεις), προκαλώντας σύγχυση, προβληματισμό, έως και παραίτηση στους ενδιαφερόμενους γονείς.

Σύμφωνα με την Δροσσά (2017), το θεσμικό πλαίσιο της Ελλάδας είναι φτιαγμένο πάνω στο παραδοσιακό πατριαρχικό πρότυπο που ο άνδρας, ως αρχηγός του νοικοκυριού, εξασφαλίζει τα προς το ζην, γεγονός που φαίνεται να αποκλείει την μονογονεϊκή οικογένεια από την κρατική παρέμβαση. Για τον λόγο αυτό, οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την παροχή επιδομάτων, υπηρεσιών στήριξης και άλλων διευκολύνσεων για τις οικογένειες αυτές είναι περιορισμένες και εντάσσονται στα γενικότερα υλοποιούμενα προγράμματα προστασίας της οικογένειας (Κικίλιας κ.α., 2007).

Βάσει του νόμου 1329/1983 (ΦΕΚ, τεύχος Α', 25/18-2-1983) επήλθε βαθιά τομή στις σχέσεις των συζύγων, των γονέων και των παιδιών τους, με την παράλληλη κατάργηση κάθε

δυσμενούς διάκρισης σε βάρος των παιδιών που γεννιούνται εκτός γάμου και την πρόβλεψη της πλήρους εξομοίωσής τους με τα παιδιά που γεννιούνται εντός γάμου (<https://www.ypes.gr>). Από τον νόμο αυτό, πλέον όροι όπως «εξώγαμο», θεωρούνται αναχρονιστικοί και αντικαθίστανται επισήμως από όρους όπως «τέκνο γεννημένο χωρίς γάμο των γονέων του», ενώ πρωταγωνιστικό ρόλο αποκτά η απόφαση της άγαμης μητέρας στην απόδοση επίσημου ονόματος στο παιδί (Κογκίδου, 1995). Μάλιστα, το παιδί εκτός γάμου μπορεί να πάρει πλέον το επώνυμο της μητέρας του ή του συντρόφου της μητέρας, εάν αυτός υπάρχει και το επιθυμεί, ύστερα από σχετική συμβολαιογραφική πράξη (Γαλακτοπούλου, 2020).

Κατά καιρούς, πάντως, παρατηρούνται νομοθετικές προσπάθειες για την διευκόλυνση των γονέων στην ανατροφή του παιδιού τους και προς την κατεύθυνση συμφιλίωσης των ρόλων του εργαζομένου και του γονέα. Εκτός από αυτό, φαίνεται να επιδιώκεται η αναπλήρωση της απώλειας ή της μείωσης του εισοδήματος εξαιτίας της εγκυμοσύνης και της γέννησης του παιδιού και η κάλυψη των επιπλέον δαπανών που προκύπτουν κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης και κατά τη γέννηση ή στο διάστημα της ανατροφής του παιδιού (Κουκούλη, 2019). Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάσσονται κάποιες προβλέψεις και για τους μόνους γονείς.

Σύμφωνα με το Κέντρο Πληροφόρησης Εργαζομένων και Ανέργων (ΚΕΠΕΑ) της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργαζομένων Ελλάδας (ΓΣΕΕ) και την ισχύουσα νομοθεσία περί δικαιωμάτων των εργαζομένων, τα ασφαλιστικά προνόμια των μόνων γονέων διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τομέα εργασίας (δημόσιο ή ιδιωτικό).

– Στον ιδιωτικό τομέα:

1. Άδεια μητρότητας (κυοφορίας, τοκετού/κύησης και λοχείας): Η συνολική διάρκειά της ανέρχεται στις 17 εβδομάδες, ήτοι 119 ημερολογιακές ημέρες (ΓΣΣΕ 2000-2001 άρθρο 7). Από αυτές, οι 56 ημέρες, ήτοι 8 εβδομάδες (άδεια κυοφορίας), πρέπει να χορηγούνται υποχρεωτικά πριν από την πιθανή ημέρα τοκετού, ενώ οι υπόλοιπες 63 ημέρες, ήτοι 9 εβδομάδες (άδεια λοχείας), χορηγούνται μετά τον τοκετό.

Σημείωση: Με το άρθρο 44 του Ν. 4488/2017 προβλέπεται ότι το τμήμα της άδειας μετά τον τοκετό (λοχείας) δικαιούνται και οι γυναίκες που αποκτούν τέκνο με τη διαδικασία της παρένθετης μητρότητας (<https://www.kepea.gr/aarticle.php?id=2102>).

2. α) Άδεια θηλασμού και φροντίδας τέκνου: Η συγκεκριμένη άδεια διαρκεί συνολικά 30 μήνες και χορηγείται στις μητέρες μετά την λήξη της άδειας λοχείας, ήτοι 9 εβδομάδες μετά τον τοκετό, (ΓΣΣΕ 2004 άρθρο 8), με την δυνατότητα των μητέρων, είτε να προσέρχονται αργότερα, είτε να αποχωρούν νωρίτερα κατά μία ώρα κάθε ημέρα από την εργασία τους, με πλήρεις αποδοχές.
β) Εναλλακτικά με συμφωνία του εργοδότη, το ημερήσιο ωράριο των μητέρων μπορεί να ορίζεται μειωμένο κατά δύο (2) ώρες ημερησίως για τους πρώτους δώδεκα (12) μήνες και σε μία (1) ώρα ημερησίως για έξι (6) επιπλέον μήνες (ΓΣΣΕ 2002 – 2003, άρθρο 6).
γ) Εναλλακτικά, μπορεί να χορηγηθεί στη μητέρα ισόχρονη άδεια με αποδοχές σε συνεχείς ημέρες, εντός της χρονικής περιόδου κατά την οποία δικαιούται μειωμένου ωραρίου για τη φροντίδα του παιδιού (άρθρο 9 ΓΣΣΕ 2004) (<https://www.kepea.gr/aarticle.php?id=2316#>).

Σημείωση: 1) Η γονική άδεια φροντίδας τέκνου (με το δικαίωμα διακοπής της εργασίας ή καθυστερημένης προσέλευσης ή πρόωρης αποχώρησης της μητέρας) ισχύει εναλλακτικά και για τον πατέρα, εφόσον δεν κάνει χρήση η εργαζόμενη μητέρα (ΓΣΣΕ 1993, άρθρο 9). Η άδεια χορηγείται και στον μόνο γονέα, εφόσον πρόκειται για μονογονεϊκή οικογένεια. Επίσης, απευθύνεται στους θετούς (με χρονική αφετηρία την ημερομηνία της υιοθεσίας) και στους άγαμους γονείς παιδιών ηλικίας έως 6 ετών (ΓΣΣΕ 2000-2001, άρθρο 8). (<http://www.monogoneikioikogenia.com>), 2) Επιπλέον, εάν μια μητέρα δεν κάνει χρήση του μειωμένου ωραρίου, τότε δικαιούται άδεια 9μηνη μετά τον τοκετό (Κουκούλη, 2019).

3. Ειδική εξάμηνη άδεια προστασίας μητρότητας: Η άδεια αυτή χορηγείται, σύμφωνα με το άρθρο 142 του Ν. 3655/2008 (ΦΕΚ, τεύχος Α΄, 58/ 3-4-2008), στις εργαζόμενες μητέρες οι οποίες είναι ασφαλισμένες στον ΕΦΚΑ (τέως ΙΚΑ-ΕΤΑΜ) και απασχολούνται σε επιχειρήσεις ή εκμεταλλεύσεις με σχέση εξαρτημένης εργασίας, ορισμένου ή αορίστου χρόνου, με πλήρη ή μερική απασχόληση. Η άδεια αυτή έχει χρονική διάρκεια έξι (6) μηνών και αξιοποιείται μετά τη λήξη της άδειας μητρότητας και της ισόχρονης προς το μειωμένο ωράριο άδειας, καθώς επίσης και στις εργαζόμενες που αμέσως μετά τα ανωτέρω διαστήματα κάνουν χρήση της ετήσιας κανονικής άδειας, εφόσον αυτό είναι απαραίτητο με βάση τις ετήσιες προθεσμίες για τη χορήγησή της (<https://www.kepea.gr/aarticle.php?id=268>).

Σημείωση: Εάν η εργαζόμενη μητέρα δεν κάνει χρήση της προβλεπόμενης ισόχρονης προς το μειωμένο ωράριο άδειας, δικαιούται αμέσως μετά τη λήξη της άδειας λοχείας την ειδική άδεια προστασίας μητρότητας, στη συνέχεια, δε, και το μειωμένο ωράριο, όπως αυτό ισχύει. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της ειδικής αυτής άδειας, ο ΟΑΕΔ υποχρεούται να καταβάλλει στην εργαζόμενη μητέρα μηνιαίως ποσό ίσο με τον κατώτερο μισθό, καθώς και αναλογία δώρων εορτών και επιδόματος αδειάς (Κουκούλη, 2019).

4. Γονική άδεια ανατροφής άνευ αποδοχών: Διαρκεί 3,5 μήνες (6 μήνες για άγαμους, χήρους, διαζευγμένους) και μπορεί να αξιοποιηθεί μέχρι τα 3,5 χρόνια του παιδιού. Ο εργαζόμενος δεν χάνει τη δουλειά του. Βασική, βεβαίως, προϋπόθεση για την χορήγηση της άδειας αυτής είναι συμπλήρωση τουλάχιστον 1 έτους απασχόλησης στον συγκεκριμένο εργοδότη και να καταβάλλει ο εργαζόμενος τις εισφορές για σύνταξη, και τις δικές του και του εργοδότη του (για τα συντάξιμα χρόνια).
5. Παροχή επιπλέον ημερών αδειάς με αποδοχές ανά έτος, στους μονογονείς-εργαζόμενους: Στους/στις εργαζομένους/ες του ιδιωτικού τομέα με οικογενειακό πυρήνα έναν γονέα, ο οποίος έχει την επιμέλεια του παιδιού, χορηγείται άδεια με αποδοχές έξι (6) εργάσιμων ημερών το χρόνο, πέραν αυτής που δικαιούνται με άλλες διατάξεις. Γονέας με τρία (3) παιδιά ή περισσότερα, δικαιούται άδεια οκτώ (8) εργάσιμων ημερών. Η άδεια αυτή χορηγείται λόγω αυξημένων αναγκών φροντίδας των παιδιών, ηλικίας μέχρι 12 ετών συμπληρωμένων, χορηγείται εφάπαξ ή τμηματικά μετά από συνεννόηση με τον εργοδότη σύμφωνα με τις ανάγκες του γονέα και δεν πρέπει να συμπίπτει χρονικά με την αρχή ή το τέλος της ετήσιας κανονικής άδειας (ΓΣΣΕ 2002-2003, άρθρο 7) (<http://www.monogoneikioikogenia.com/ta-neamas/deltia-tipou/131-ergasiaka-monogoneikes-oikogeneies.html>, 2020).

Σημείωση: Οι ανασφάλιστες μητέρες υφίστανται κάποιες παροχές μέσω του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας και του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας.

– Στον δημόσιο τομέα:

1. Άδεια μητρότητας: Άδεια με πλήρεις αποδοχές πριν και μετά τον τοκετό (διάρκεια 20 εβδομάδες).
2. Άδειες ανατροφής τέκνου:
 - α) Γονική άδεια άνευ αποδοχών έως και 2 χρόνια και ισχύει για γονείς παιδιών έως 6 ετών (άρθρο 51, παρ. 2 του Δημοσιοϋπαλληλικού Κώδικα).

Χαρακτηριστικό είναι ότι το διάστημα 3 μηνών της άδειας αυτής χορηγείται με πλήρεις αποδοχές στην περίπτωση γέννησης τρίτου (3ου) παιδιού και άνω» [άρθρο 53, παρ.1 (Ν. 3528/2007)], καθώς και το μειωμένο ωράριο εργασίας έως ότου το παιδί συμπληρώσει τα 4 χρόνια του (άρθρο 53, παρ.2).

β) Άδεια σχολικής παρακολούθησης: Άδεια με αποδοχές για την ενημέρωση της σχολικής επίδοσης για κάθε παιδί ηλικίας μέχρι 16 ετών το οποίο παρακολουθεί μαθήματα στοιχειώδους προσχολικής ή μέσης εκπαίδευσης (συμπλήρωση 4 εργάσιμων ημερών κάθε ημερολογιακό έτος, συνολικά και για τους δύο γονείς) (άρθρο 9 του Ν.1483/1984 και άρθρο 33, Ν .4521/2018).

γ) Λοιπές άδειες: Γονική άδεια λόγω ασθένειας τέκνων ή λόγω τέκνου που πάσχει από κάποιο νόσημα (άρθρο 51 Ν.4075/2012 και άρθρο 45 Ν.4488/2017), αναρρωτική άδεια με αποδοχές, ειδική άδεια όταν αποδεικνύεται ότι συντρέχει λόγος υγείας ή ανάγκη ειδικής θεραπείας.

Αναφορικά με τους εργαζόμενους μονογονείς του δημοσίου (όπως προκύπτει από την αιτιολογική έκθεση του άρθρου 31 του Ν. 4440/2016, με τις διατάξεις του οποίου θεσπίστηκε για πρώτη φορά το δικαίωμα άδειας αυξημένης διάρκειας για μονογονείς), δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί ότι χορηγήθηκε το δικαίωμα διευκολύνσεων του διαζευγμένου γονέα ή γονέα τέκνου εκτός γάμου, ο οποίος είναι δημόσιος υπάλληλος, κατοικεί με το ανήλικο τέκνο του και έχει την αποκλειστική ευθύνη για την παρακολούθηση και τη φροντίδα της υγείας του, ώστε αυτός να μπορεί να ανταποκριθεί άμεσα και αποτελεσματικά στις απαιτήσεις του λειτουργήματός του. Επιπροσθέτως, με την υπ' αρ. 205/2019 γνωμοδότησή του, το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους αποφάσισε ότι το ευεργέτημα των 8 εργάσιμων ημερών ανά έτος χορηγείται στον μονογονέα που κατοικεί με το ανήλικο τέκνο του και του έχει ανατεθεί με δικαστική απόφαση αποκλειστικά η επιμέλεια του τέκνου, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι ασκεί τη γονική μέριμνα μαζί με τον άλλο γονέα, ή όχι (<https://www.ypes.gr/wp-content/uploads/2020/07/egk14353-20200723.pdf>, 2019).

Παράλληλα, η εργατική νομοθεσία προβλέπει και κάποιες περαιτέρω άδειες, ωριακές και ασφαλιστικές διευκολύνσεις, οικονομική ενίσχυση και παροχή επιδομάτων για τους εργαζόμενους μονογονείς (<http://www.monogoneikioikogenia.com/ta-neamas/deltia-tipou/131-ergasiaka-monogoneikes-oikogeneies.html>, 2020).

Αναφορικά με τα οικονομικά βοηθήματα, όπως μας πληροφορεί ο Οργανισμός Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΟΠΕΚΑ), σύμφωνα με το άρθρο

214 του Ν. 4512/2018, θεσπίζεται το «επίδομα παιδιού/τέκνου» (γνωστό και ως «οικογενειακό επίδομα Α21») που καταβάλλεται από 1/1/2018 και αντικαθιστά το Ενιαίο Επίδομα Στήριξης Τέκνων και το Ειδικό Επίδομα Τριτέκνων - Πολυτέκνων. Το νέο επίδομα καταβάλλεται λαμβάνοντας υπόψιν τον αριθμό των εξαρτώμενων τέκνων και το λεγόμενο «ισοδύναμο οικογενειακό εισόδημα» κατά τα πρότυπα του Ενιαίου Επιδόματος Στήριξης Τέκνων (<https://opeka.gr/oikogeneies/epidoma-paidiou/nomothetiko-plaisio/>).

Στην πρόσφατη νομοθεσία προστέθηκε και το «επίδομα γέννησης» (Ν. 4659/2020) ύψους 2.000 ευρώ για κάθε παιδί που γεννιέται στην Ελλάδα, το οποίο χορηγείται υπό προϋποθέσεις και σε μονογονείς (<http://www.monogoneikioikogenia.com/ta-neamas/deltia-tipou/131-ergasiaka-monogoneikes-oikogeneies.html>, 2020). Παράλληλα, για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, το 2016 εγκρίθηκε το προνοιακό πρόγραμμα «Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης» (ΚΕΑ) (εφεξής γνωστό ως «Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα», <https://opeka.gr/elachisto-engyimenno-eisodima-kea/plirofories/>, 2022), το οποίο απευθύνεται σε νοικοκυριά που διαβιών σε συνθήκες ακραίας φτώχειας. Το πρόγραμμα βασίζεται σε τρεις πυλώνες: α) την εισοδηματική ενίσχυση, β) τη διασύνδεση με υπηρεσίες κοινωνικής ένταξης, και γ) τη διασύνδεση με υπηρεσίες ενεργοποίησης που στοχεύουν στην ένταξη ή επανένταξη των δικαιούχων στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική επανένταξη (<http://www.opengov.gr/minlab/?p=3888>). Ακολούθως, το «επίδομα στέγασης» (Υπουργική Απόφαση - αρ. 71670/2021, ΦΕΚ 4500/Β/29-9-2021) είναι προνοιακό πρόγραμμα επιδότησης ενοικίου για τα νοικοκυριά που μισθώνουν την κύρια κατοικία τους (<https://www.e-nomothesia.gr/kat-ergasia-koinonike-asphalise/upourgike-apophase-71670-2021-phek-4500b-29-9-2021.html>).

Ας σημειωθεί επίσης ότι το «επίδομα απροστάτευτου τέκνου» (Ν. 4051/1960), το οποίο αφορούσε εμμέσως και τις μονογονεϊκές οικογένειες - και σύμφωνα με το οποίο κάθε παιδί, χαρακτηριζόμενο με συγκεκριμένα κριτήρια ως «απροστάτευτο», λάμβανε 44,02 ευρώ μηνιαίως (<https://www.synigoros-solidarity.gr/342/epidoma-aprostatefton-pedion>, 2015) - καταργήθηκε το 2017 και οι πιστώσεις των σχετικών κονδυλίων μεταφέρθηκαν στο Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης. Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει το «επίδομα μονογονεϊκής οικογένειας», του οποίου η χορήγηση από το Υπουργείο Εργασίας εγκρίθηκε κατόπιν αιτήματος του Συλλόγου «Μονογονεϊκή Οικογένεια και Γυναίκα – Γυναίκα Πυρήνας Οικογένειας» σε συνεργασία με την Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων το 2020 με στόχο την στήριξη ευπαθών ομάδων και, ιδίως, της μονογονεϊκής οικογένειας. Άλλα επιδόματα αφορούν την οικονομική ενίσχυση των γονέων

με παιδί φοιτητή, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 11 του ν. 4172/2013 (Α' 167) (φοιτητικό επίδομα) και το «επίδομα θέρμανσης», το οποίο χορηγείται στις οικογένειες για να αποσυμφορηθούν από τα επιπρόσθετα οικονομικά βάρη που επωμίζονται από την χρήση πετρελαίου, φυσικού αερίου ή άλλων καυσίμων θέρμανσης τους χειμερινούς μήνες (<http://www.monogoneikioikogenia.com/ta-nea-mas/deltia-tipou/131-ergasiaka-monogoneikes-oikogeneies.html>).

Εν κατακλείδι, διαπιστώνεται ότι τα τελευταία χρόνια επιχειρείται μια συμπεριληπτική διαδικασία ως προς την ενίσχυση των μονογονεϊκών σχημάτων οικογένειας. Ωστόσο, όπως γίνεται αντιληπτό, τα μέτρα που φαίνεται να λαμβάνονται στην πλειοψηφία τους πληρούν αυστηρότατα κοινωνικά και εισοδηματικά κριτήρια, με άμεσο επακόλουθο την δημιουργία ανισοτήτων και, επομένως, κάποιας μορφής αδικίας απέναντι σε συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Ενώ, λοιπόν, διαφαίνονται οι καλές προθέσεις του κράτους για στήριξη των οικογενειών, η μονογονεϊκή οικογένεια εξακολουθεί να βρίσκεται σε μια θέση μεταξύ κάποιων μεμονωμένων παραγράφων και διατάξεων που αφορούν τα «φυσιολογικά» πυρηνικά σχήματα και να μην αναγνωρίζεται επί της ουσίας ως ιδιαίτερο οικογενειακό σχήμα, με διαφοροποιημένες και σίγουρα πιο αυξημένες ανάγκες.

Συν τοις άλλοις, μέσα από την έρευνα που διεξήχθη σχετικά με την ισχύουσα νομοθεσία για τους μόνους γονείς, αξιοπρόσεκτο είναι ότι το παραδοσιακό, στερεοτυπικό «μονοπώλιο ανατροφής» της μητέρας φαίνεται να αίρεται ως έναν βαθμό και, αντιθέτως, να ισχυροποιείται περισσότερο και ο ρόλος του πατέρα στην ελληνική οικογένεια όσον αφορά την ουσιαστική εμπλοκή του στην ανατροφή των παιδιών (άδεια πατρότητας, εναλλακτική άδεια γονέων, κλπ.) (<http://www.odigostoupoliti.eu/oi-adeies-ton-ergazomenon-me-ton-neo-ergasiako-nomo-4808-2021/>). Η οπτική αυτή αδιαμφισβήτητα αποτελεί μία σημαίνουσα εξέλιξη στην εικόνα του σύγχρονου πατρικού προτύπου που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης και περαιτέρω μελέτης.

3.11 Γυναίκες, μετανάστριες, μονογονείς

Στην υποενότητα 3.3.3 έγινε αναφορά σε έρευνες σχετικά με τους δείκτες φτώχειας στην Ευρώπη, με βάση την οικογενειακή κατάσταση, το εισόδημα, αλλά και το φύλο, και αποδείχθηκε ότι στην Νότια κυρίως Ευρώπη οι γυναίκες που ηγούνται των νοικοκυριών και είναι μονογονείς, αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο να περιπέσουν σε κατάσταση φτώχειας. Οι δείκτες επισφάλειας, δε, φαίνεται να είναι υψηλότεροι, όταν οι μητέρες είναι άνεργες, ή

απασχολούνται σε άτυπες μορφές απασχόλησης, ή σε θέσεις μερικής ή προσωρινής απασχόλησης (Καραμεσίνη, 2021).

Αξιοπρόσεκτη είναι η διπλή διακριτική μεταχείριση που υφίστανται οι γυναίκες που είναι μέλη εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων και οι οποίες - είτε λόγω φύλου, αλλά και καταγωγής ή θρησκεύματος – αποκλείονται πολύ συχνά από την αγορά εργασίας. Μάλιστα, λόγω της κατάστασης αυτής, πολλές από αυτές αναγκάζονται να δουλέψουν παράνομα χωρίς κοινωνική ασφάλιση και κάτω από άθλιες συνθήκες εργασίας (Μαράτου-Αλιπράντη, 2007). Άρα, φαίνεται οι γυναίκες μετανάστριες να αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου για την εμφάνιση συνθηκών ένδειας και ανέχειας. Οι γυναίκες αυτές εκτός από εργασιακά προβλήματα αντιμετωπίζουν και μια σειρά από προβλήματα: όπως διακρίσεις στην εργασία, έλλειψη πολιτικών-κοινωνικών δικαιωμάτων, ενώ τα παιδιά τους υφίστανται διακρίσεις στα σχολεία κλπ. (European Commission, 2008).

Όπως μας πληροφορούν οι Christou και Michail (2015), από έρευνα που πραγματοποιήθηκε ανάμεσα σε μετανάστριες μητέρες από την Ανατολική Ευρώπη (Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία) που τις τελευταίες δεκαετίες διαμένουν στην Ελλάδα, και πραγματεύεται το πώς βιώνουν την μητρότητα και την μετανάστευση στην χώρα μας, προέκυψε ότι η τριαδική σχέση «άγχος/στίγμα/κατάρρευση» είναι κυρίαρχες στις ζωές τους, αφού τόσο η πίεση, όσο και ο στιγματισμός που βιώνουν, τις ωθεί στην κοινωνική απομόνωση, έως και σε λανθασμένες πρακτικές ως προς την ανατροφή των παιδιών τους. Την ίδια στιγμή, από τις αφηγήσεις των γυναικών παρατηρήθηκε η διχοτόμηση «εμείς και αυτοί» ως προς την διάκριση στις μητρικές τακτικές που ακολουθούνται, με τις μετανάστριες να διατυπώνουν ότι «δεν είναι Ελληνίδες μητέρες». Από την λεπτομέρεια αυτή φαίνεται να δίνεται μια εθνοτική διάσταση στις μητρικές αποδόσεις - στοιχείο που ενδεχομένως υποδηλώνει την εσωτερίκευση του στερεοτύπου της «ξένης», αλλά και το αίσθημα ξενοφοβίας που πιθανόν να εκφράζεται από τις γυναίκες Ελληνίδες σε βάρος των μεταναστριών.

Κατά τους Ζάχο και Κοφτερού (2009), τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών αποκαλύπτουν τα ισχυρά κίνητρα που έχουν όσες αποφασίζουν να μεταναστεύσουν. Οι ίδιοι, συνεχίζουν τονίζοντας πως οι περιπτώσεις αυτών των γυναικών φανερώνουν το πλήθος των δυσκολιών που βιώνει πλήθος κόσμου στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, στις οικονομικά υποανάπτυκτες και αναπτυσσόμενες χώρες. Εκείνο που μένει να δούμε, μέσω της έρευνας που διεξήχθη στο Β' μέρος της

παρούσας εργασίας, είναι αν και με ποιους τρόπους βιώνονται οι δυσκολίες αυτών των γυναικών στην Ελλάδα του 2022.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 4^ο - Μεθοδολογία

4.1 Σκοπός μελέτης

Πρωτίστως, σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθούν από μια αμεσότερη και περισσότερο αντιπροσωπευτική σκοπιά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μητέρες μετανάστριες μονογονείς στην Ελλάδα και οι ανάγκες που ανακύπτουν σε αυτό τον πληθυσμό, λόγω της ιδιαίτερης ευαλωτότητάς του. Παράλληλα, επιδιώκεται να παρουσιασθούν οι αντιλήψεις των γυναικών σχετικά με τις πολιτικές που ασκεί το ελληνικό κράτος για τη δική τους πληθυσμιακή κατηγορία. Να εξετασθεί πως αντιμετωπίζουν οι ίδιες την καθημερινότητά τους, πώς εκλαμβάνουν εκείνες τα όποια μέτρα και τις όποιες παροχές, ποια η δική τους εμπλοκή στα ζητήματα που τις αφορούν και ποια είναι τα σχέδιά τους για το μέλλον τους.

Μέσω των παραπάνω επιδιώξεων, εκτιμάται να αξιολογηθούν οι πολιτικές που ασκούνται με επίκεντρο την ομάδα των μονογονεϊκών οικογενειών στις οποίες ηγούνται μητέρες μετανάστριες, να εντοπισθούν πιθανές δυσλειτουργίες του ελληνικού συστήματος στο θέμα της ενταξιακής στρατηγικής και, κατ' επέκταση, θα τεθούν οι προβληματισμοί που θα θέσουν την πολιτεία σε μια κατεύθυνση προώθησης της κοινωνικής πολιτικής, με προτεραιότητα στις ανάγκες των ίδιων των χρηστών.

Συγκεκριμένα, οι στόχοι της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσουμε:

1. Πώς αντιλαμβάνονται οι μετανάστριες την παρουσία τους στην Ελλάδα και τι σημαίνει για εκείνες να είναι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών;
2. Τι είδους δυσκολίες βιώνουν στην χώρα μας, ως μητέρες μονογονείς, σε ποιους τομείς της καθημερινότητάς τους και με ποιόν τρόπο τις αντιμετωπίζουν;
3. Ποιές είναι οι αντιλήψεις τους για τις πολιτικές ένταξης που ασκούνται από τις ελληνικές κυβερνήσεις τα τελευταία χρόνια και σε ποιο βαθμό οι πολιτικές αυτές ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες τους.
4. Πώς βλέπουν το μέλλον τους; Τι σχεδιάζουν για τις ίδιες και τα παιδιά τους;

4.2 Διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων

Προκειμένου να εξυπηρετήσουμε τους στόχους της έρευνάς μας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, δημιουργήσαμε έναν οδηγό συνέντευξης που περιλαμβάνει τους παρακάτω θεματικούς άξονες:

1. Αντιλήψεις των γυναικών σε σχέση με την ταυτότητά τους: Στον συγκεκριμένο θεματικό άξονα οι συνεντευξιαζόμενες αναμένεται να μιλήσουν για το πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και την συνολική τους παρουσία στην Ελλάδα όλα τα χρόνια παραμονής τους εδώ, μέσα από την τριπλή ιδιότητα της γυναίκας, της μετανάστριας και της μητέρας ως μόνου γονέα.

2. Καθημερινότητα και δυσκολίες: Κύριος στόχος αυτής της θεματικής είναι οι συμμετέχουσες να αναφερθούν στις δυσκολίες που ενδεχομένως αντιμετωπίζουν στους ποικίλους τομείς της καθημερινής τους ζωής. Μας ενδιαφέρουν τομείς οι οποίοι αφορούν στα παιδιά (ανατροφή, επαφές με το σχολείο, σχέσεις με συνομηλίκους, ελεύθερος χρόνος και δραστηριότητες), στην εργασία και την ασφάλιση, τα κοινωνικά δίκτυα, στην σύνδεση με την κοινότητα και τις σχέσεις με τις υπηρεσίες.

3. Καθημερινότητα και τρόποι διαχείρισης: Στο σημείο αυτό οι συνεντευξιαζόμενες αναμένεται να ερωτηθούν για τις αντιλήψεις τους και την στάση τους απέναντι στα προβλήματα που βιώνουν ή στις δυσκολίες που ανακύπτουν όσον αφορά την καθημερινότητά τους. Θα κληθούν, λοιπόν, να απαντήσουν στο πώς οι ίδιες διαχειρίζονται τα διάφορα προβλήματα, πώς αντεπεξέρχονται σε αυτά, στο αν έχουν αναπτύξει τακτικές, και τι είδους τακτικές, για την διαχείρισή τους. Εδώ αναμένεται να διερευνηθεί ο βαθμός προσωπικής τους ενεργοποίησης και αυτενέργειας και η δυναμική τους μέσα στην ελληνική κοινωνία.

4. Αντιλήψεις τους για τις πολιτικές ένταξης του ελληνικού κράτους: Σε αυτή την ενότητα αναμένεται τα υποκείμενα να εκφράσουν τις απόψεις τους για τις πολιτικές ένταξης που ασκούνται από το ελληνικό κράτος στα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα και κατά πόσον οι πολιτικές αυτές αντικατοπτρίζουν και καλύπτουν τις αληθινές τους ανάγκες. Εδώ, τα υποκείμενα θα ερωτηθούν για το ποια ήταν η αρχική τους εικόνα για την ελληνική πραγματικότητα σε σχέση με το «τώρα», για το αν θεωρούν ότι έχει αλλάξει η κοινωνική πολιτική, σε ποιο βαθμό και προς κατεύθυνση όσον αφορά τις μονογονεϊκές οικογένειες.

5. Σχέδια για το μέλλον και προτάσεις: Εν προκειμένω, οι συμμετέχουσες θα κληθούν να μοιραστούν τις σκέψεις τους και τα σχέδιά τους για το μέλλον - το δικό τους και των

παιδιών τους. Αναμένεται να δώσουν απαντήσεις για το πώς οραματίζονται την ζωή τους και των παιδιών τους μελλοντικά, αν θα ήθελαν να αλλάξει κάτι στην ζωή τους, πώς σχεδιάζουν εκείνες αυτές τις αλλαγές, αλλά και αν έχουν τυχόν προτάσεις γενικά ως προς τις πολιτικές που ακολουθούνται απέναντι στις μονογονεϊκές οικογένειες.

4.3 Μεθοδολογικά στοιχεία: Ερευνητική μέθοδος, ερευνητικά εργαλεία, μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου

Για το σκοπό της παρούσας μελέτης επιλέχθηκε η ποιοτική ερευνητική μέθοδος. Όπως επισημαίνει ο Ιωσηφίδης, στις ποιοτικές μεθόδους υπάρχει ενδιαφέρον για την εις βάθος μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, με έμφαση στην κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών, στη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων, στα νοήματα και στις αναπαραστάσεις, δηλαδή στις μη μετρήσιμες διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας (Ιωσηφίδης, 2008:27). Έτσι η επιλογή των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνας δεν βασίστηκε στην ιδέα της εμπειρικής αντιπροσωπευτικότητας και δεν στόχευε σε μετρήσιμα αποτελέσματα και σε στατιστικές συγκρίσεις των δεδομένων ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα αιτιότητας.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής έρευνας, ως μέσο συλλογής των ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη. Η συνέντευξη συνιστά ένα σπουδαίο μεθοδολογικό εργαλείο στην ποιοτική έρευνα πεδίου, ιδίως όταν αυτή δίνει την δυνατότητα στον συνεντευκτή/ερευνητή να εμβαθύνει στην σκέψη των ερωτωμένων, να αισθανθεί και να βιώσει το προς εξέταση ζήτημα μέσα από τα μάτια των ίδιων των υποκειμένων (McCracken, 1991). Σε αντίθεση με τη συνέντευξη των δειγματοληπτικών ερευνών, στην ποιοτική έρευνα η συνέντευξη αποτελεί μια αλληλεπίδραση ανάμεσα στον συνεντευκτή και τον συνεντευξιζόμενο με τον πρώτο να διαθέτει ένα γενικό πλάνο της εξέτασης για ζητήματα που πρέπει να καλυφθούν, αλλά όχι ένα σύνολο ερωτήσεων που πρέπει να τεθούν σε συγκεκριμένη διατύπωση και σειρά (Κατερέλος & Χατζηφωτίου, 2018).

Συν τοις άλλοις, εις βάθος συνέντευξη είναι μια χρήσιμη τεχνική ούτως ώστε να συλλεχθούν πολύτιμα στοιχεία για την ομαλή πορεία διεξαγωγής της έρευνας και την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων γύρω από το προς μελέτη ζήτημα. Εν προκειμένω, μέσω των εις βάθος ημιδομημένων συνεντεύξεων, επιδιώκεται να ερευνηθούν οι εμπειρίες και οι στάσεις των μεταναστριών, μέσα από μία λίστα θεμάτων που έχουν επιλεγθεί να θιγούν στην συζήτηση. Ωστόσο, οι συνεντεύξεις δεν βασίστηκαν σε τυποποιημένες ερωτήσεις

που στόχευαν σε συγκεκριμένες απαντήσεις, αλλά έγινε προσπάθεια να τεθούν αβίαστα, αφήνοντας το περιθώριο ελευθερίας στις ερωτώμενες να αναφερθούν και σε θέματα που θεωρούν εκείνες σημαντικά και ενδεχομένως να μην έχουν συμπεριληφθεί εντός του βασικού κορμού. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις εξάλλου βοηθούν τον ερευνητή να προσαρμόσει την συζήτηση στα δεδομένα της αντιληπτικής ικανότητας των ερωτωμένων και διατηρεί την ευελιξία αναφορικά με τον τρόπο και την σειρά που θέτει τις ερωτήσεις (Κανδυλάκη, 2008).

Ο στόχος της προκείμενης έρευνας είναι η εις βάθος νοηματοδότηση και η ερμηνεία που δίνουν οι μετανάστριες σε διάφορες καταστάσεις της ζωής τους στην Ελλάδα και λιγότερο η γενίκευση των αποτελεσμάτων. Για αυτόν τον λόγο, το μέγεθος του ερευνητικού δείγματος σκόπιμα επιλέχθηκε να μην είναι μεγάλο. Μάλιστα, η διαδικασία ολοκληρώθηκε όταν επήλθε «κορεσμός» δεδομένων (Guest & all, 2006), αφού δεν προέκυπταν πλέον νέες κατηγορίες ή στοιχεία που θα μπορούν να μετασχηματίσουν ή να εμπλουτίσουν τα ήδη υπάρχοντα δεδομένα με νέες ιδιότητες ή διαστάσεις στην έρευνα. Θα πρέπει να τονιστεί βέβαια ότι η έννοια αυτή είναι σχετική, καθώς τροποποιήσεις και νέες προοπτικές είναι πάντα πιθανό να βρεθούν, ιδιαίτερα όταν αντικείμενο της έρευνας είναι άνθρωποι, κοινωνικά φαινόμενα και διαδικασίες (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Ουσιαστικά, όπως υποστηρίζει και ο Τσιώλης (2014), η διαδικασία τερματίζεται από τον ερευνητή, σύμφωνα με την κρίση του αλλά και λόγω πρακτικών ζητημάτων, όπως το κόστος και ο χρόνος.

Η έρευνα διεξήχθη με μη πιθανοτική δειγματοληψία, αφού δεν είναι γνωστό (και δεν απασχολεί στην συγκεκριμένη έρευνα) το ακριβές μέγεθος του συνολικού πληθυσμού που μελετάται και ο στόχος δεν είναι η γενίκευση στείρων αποτελεσμάτων, αλλά η εστίαση στην αναζήτηση και ερμηνεία του νοήματος που αποδίδουν οι ίδιες οι γυναίκες στο καθετί. Λόγω της ιδιαιτερότητας των γνωρισμάτων της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, προκειμένου να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή συλλογή πληροφοριών, κατά την επιλογή των υποκειμένων που αποτελούν το δείγμα έγινε χρήση της σκόπιμης δειγματοληψίας (ή δειγματοληψία κρίσεως). Σύμφωνα με τον Babbie, κάποιες φορές είναι ορθότερο ο ερευνητής να επιλεγεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα, υποσύνολο του προς μελέτη πληθυσμού, βάσει της γνώσης ενός πληθυσμού, των στοιχείων του και του σκοπού της μελέτης και αυτός ο τύπος δειγματοληψίας ονομάζεται σκόπιμη δειγματοληψία (Κατερέλος & Χατζηφωτίου, 2018). Άρα, επιλέχθηκε ένας συγκεκριμένος αριθμός περιπτώσεων - ένα υποσύνολο του συνολικού πληθυσμού των μεταναστριών -

με διακριτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα το ότι είναι γυναίκες, μετανάστριες, μητέρες μονογονείς προκειμένου να συλλεχθούν επαρκή δεδομένα για την ομάδα-στόχο. Παράλληλα, με αυτή την μέθοδο, ο σχεδιασμός μιας συνέντευξης γίνεται πιο ευέλικτος και αποτελεσματικός (Herdert & Riene Rubin, 1995). Επομένως, η δομή των ερωτήσεων για τις συνεντεύξεις δεν ήταν αυστηρά προσχεδιασμένη, έτοιμη και παγιωμένη εξαρχής, αλλά κάθε φορά που επαναλαμβανόταν η βασική διαδικασία συλλογής πληροφοριών, οι ερωτήσεις επανελέγχονταν και αναπροσαρμόζονταν ούτως ώστε να είναι πιο αποδοτικές και πιο κοντά σε μία σαφή και πειστική εικόνα του προς μελέτη φαινομένου.

Βεβαίως, η τελική εύρεση των υποκειμένων δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία, αφού οι γυναίκες αυτές αποτελούν μια περισσότερο «αφανή» και λιγότερο οργανωμένη ομάδα της κοινωνίας. Παράλληλα, δεν είναι εύκολο να δεχθούν να μιλήσουν για την ζωή τους σε άγνωστους ανθρώπους. Λόγω της δυσκολίας εύρεσης επαρκούς και αντιπροσωπευτικού δείγματος, αλλά και λόγω της συναισθηματικής συστολής κάποιων γυναικών ως ανασταλτικού παράγοντα, η ερευνήτρια ήρθε σε επαφή με συλλόγους μονογονεϊκών οικογενειών, μεταναστευτικές κοινότητες, υπηρεσίες, δομές και συλλογικότητες που ασχολούνται με τους μετανάστες, αλλά και με υπηρεσίες στήριξης της οικογένειας και των γυναικών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εντοπίστηκαν οι πέντε πρώτες κυρίες, ενώ στην συνέχεια, εφαρμόστηκε η δειγματοληψία της «χιονοστιβάδας», διαμέσου της οποίας κάποιες συμμετέχουσες «κλειδιά» οδήγησαν στον εντοπισμό και άλλων δύο γυναικών με τα χαρακτηριστικά που ενδιαφέρουν την έρευνα αυτή, φίλων με τις προηγούμενες (Κατερέλος & Χατζηφωτίου, 2018).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Δεκεμβρίου του 2021 έως τον Φεβρουάριο του 2022 και βασίστηκε σε επτά ημιδομημένες συνεντεύξεις, με την διάρκειά τους να κυμαίνεται από μία έως δύο ώρες. Προκειμένου η συζήτηση με τις συμμετέχουσες να κυλήσει ομαλά και αδιάσπαστα, αλλά και εκείνες να αισθανθούν άνεση, επιδιώχθηκε οι συναντήσεις μας να γίνουν σε μέρες και ώρες κατά τις οποίες εκείνες ήταν απόλυτα διαθέσιμες, χαλαρές και μόνες, χωρίς την παρουσία των παιδιών ή άλλων προσώπων.

Αναφορικά με την διαδικασία καταγραφής του υλικού των συνεντεύξεων, με βασική προϋπόθεση την έγκριση των συνεντευξιαζομένων, οι συνεντεύξεις αρχικά ηχογραφήθηκαν και στην συνέχεια έγινε η απομαγνητοφώνησή τους και η ανάλυση του υλικού. Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη διαδικασία είναι επίπονη και χρονοβόρα, ωστόσο καθίσταται αρκετά βοηθητική για την μετέπειτα ανάλυση του περιεχομένου των συνεντεύξεων. Πιο αναλυτικά, μετά το πέρας των συνεντεύξεων, ακολουθήθηκε η

επεξεργασία του υλικού με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου. Το πρώτο βήμα έγινε με την αποτύπωση γενικών εννοιολογικών κατηγοριών, οι οποίες αντιστοιχούν σε φαινόμενα, γεγονότα ή περιστατικά των συνεντευξιαζομένων. Σειρά έλαβε ο έλεγχος και των υπόλοιπων περιπτώσεων για τον εντοπισμό ενδεχόμενων ομοιοτήτων ή διαφοροποιήσεων με τις προηγούμενες συνεντευξιαζόμενες ως προς τις απαντήσεις. Έτσι, έπειτα από προσεκτική μελέτη των καταγραφών, τα δεδομένα κωδικοποιήθηκαν και ομαδοποιήθηκαν (Miles & Huberman, 1994 στο Κοφτερού & Ζάχος, 2008) σε πέντε βασικές θεματικές ενότητες, τα αποτελέσματα των οποίων αναλύονται παρακάτω.

4.4 Χαρακτηριστικά του δείγματος

Ο πληθυσμός-στόχος της έρευνας αφορά σαφώς μετανάστριες μονογονείς, προερχόμενες από διαφορετικές χώρες αποστολής, οι οποίες κατοικούν στην Ελλάδα τουλάχιστον κατά τα τελευταία πέντε έτη. Στο δείγμα της παρούσας έρευνας συμπεριλήφθηκαν επτά γυναίκες μετανάστριες μονογονείς. Ο χρονικός περιορισμός των πέντε ετών είναι ενδεικτικός της συνολικότερης άποψης που ενδεχομένως να έχουν διαμορφώσει οι συμμετέχουσες για το σύστημα υποστήριξης της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους, αλλά και για την κατάσταση που επικρατεί σε σχέση με την ενταξιακή στρατηγική που σχεδιάζουν οι ελληνικές κυβερνήσεις τις τελευταίες δεκαετίες για τις μετανάστριες. Επιπλέον, η χρόνια παραμονή των υποκειμένων στην Ελλάδα συνεπάγεται συνήθως και την καλύτερη κατανόηση της ελληνικής γλώσσας. Χωρίς αυτό να αποτελεί μία ισχύουσα και αδιαπραγμάτευτη αρχή, ομολογουμένως συντέινε στο να τεθεί αυτό το κριτήριο ως δείκτης ανίχνευσης του δείγματος.

Οι περιοχές στις οποίες κατοικούν οι συνεντευξιαζόμενες στην Ελλάδα ποικίλλουν, με τις πέντε να κατοικούν στην Κρήτη (Ρέθυμνο, Ηράκλειο) και τις δύο να διαμένουν σε άλλα μέρη της χώρας (Τρίκαλα, Ξάνθη). Στην πλειοψηφία τους οι περιοχές στις οποίες διαμένουν οι συμμετέχουσες, βρίσκονται κοντά στις κεντρικές υπηρεσίες και στην κεντρική αγορά, στα σχολεία των παιδιών και στην δουλειά τους, ενώ υπάρχει και δυνατότητα άμεσης πρόσβασής τους στα μέσα μεταφοράς, σημαντική παράμετρος αφού οι περισσότερες δεν διαθέτουν άδεια οδήγησης και προσωπικό όχημα. Ωστόσο, δεν μπορούν να παραβλεφθούν και εκείνες οι περιπτώσεις γυναικών, όπου η πρόσβασή τους σε κεντρικές παροχές δυσκολεύει αρκετά κυρίως τους χειμερινούς μήνες (π.χ. Ανάληψη Χερσονήσου).

Ως προς το νοικοκυριό, στο σύνολό τους οι μητέρες συγκατοικούν τώρα ή (στις περιπτώσεις των γυναικών που πλέον τα παιδιά τους ενηλικιώθηκαν και έχουν φύγει από το σπίτι) συγκατοικούσαν την περίοδο της ανηλικιότητας των παιδιών τους αποκλειστικά με αυτά και, παρά την ύπαρξη συγγενικών προσώπων που πλαισιώνουν/πλαισιώναν ευρύτερα κάποιες από τις ερωτώμενες, κάτω από την ίδια στέγη διαμένουν/διέμεναν μόνες οι μητέρες με τα ανήλικα τέκνα τους.

Αναφορικά με την εργασιακή κατάσταση των υποκειμένων κατά την παρούσα χρονική στιγμή, οι περισσότερες κυρίες ασφαρίζονται – είτε ως εποχικές υπάλληλοι, είτε με το καθεστώς της ημιαπασχόλησης, είτε ως πλήρως απασχολούμενες, ενώ δύο από αυτές είναι άνεργες. Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα των εργασιακών συνθηκών και της ασφάλισης θα δοθούν στο πέμπτο κεφάλαιο, στην ανάλυση του υλικού.

Ως προς το μορφωτικό και εργασιακό τους υπόβαθρο, οι συμμετέχουσες φαίνεται να διαφοροποιούνται ελαφρώς η μία από την άλλη, με κάποιες να είναι απόφοιτες γυμνασίου, άλλες λυκείου, ενώ άλλες να έχουν προχωρήσει είτε σε μεταλυκειακές σπουδές, είτε και στην ανώτατη εκπαίδευση. Κύριο χαρακτηριστικό όλων όμως είναι η διάθεσή τους για προσωπική ανάπτυξη και αυτοβελτίωση – χαρακτηριστικό που, όπως αποδεικνύεται από τις συνεντεύξεις, αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την δυναμικότητά της προσωπικότητάς τους. Ανεξαρτήτως του εάν η εκπαίδευσή τους ήταν συνεχής ή χαρακτηρίζεται από ασυνέχειες, ανεξαρτήτως του εάν όλες ολοκλήρωσαν την εκπαίδευσή τους ή όχι, εάν κάποιες εργάστηκαν πάνω στο αντικείμενό που σπούδασαν ή όχι, όλες οι συμμετέχουσες απέπνεαν μέσα από τις περιγραφές και τις διηγήσεις τους μια αξιοθαύμαστη ενέργεια και όρεξη για εξέλιξη.

Πίνακας 1
Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχουσών

Όνοματεπώνυμο	Εθνικότητα	Σημερινή Ηλικία	Ηλικία μόνιμης άφιξης στην Ελλάδα	Συνθήκη μονογονεϊκότητας	Αριθμός τέκνων	Χρονολογία μόνιμης άφιξης στην Ελλάδα
Γεωργία	Βουλγαρία	58	35	Διαζευγμένη	2	1999
Μαρία	Βουλγαρία	52	32	Διαζευγμένη	2	2000
Καλλιόπη	Βουλγαρία	50	35	Διαζευγμένη	2	2007
Παναγιώτα	Αλβανία	50	31	Χήρα	1	2003
Κατερίνα	Αρμενία	38	27	Διαζευγμένη	2	2011
Αργυρώ	Σερβία	35	14	Άγαμη μόνη μητέρα	1	2001
Ισμήνη	Ουκρανία	34	23	Διαζευγμένη	3	2011

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα βασικά κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συνεντευξιζομένων. Για λόγους διακριτικότητας, εχεμύθειας και δεοντολογίας, τα ονόματα των ερωτωμένων αποδίδονται με ψευδώνυμα:

- Η «Γεωργία» είναι 58 ετών, Βουλγάρα, είναι διαζευγμένη εδώ και 29 χρόνια, έχει δύο δίδυμες κόρες, 32 ετών, είχε ήδη την ταυτότητα του μονογονέα μερικά χρόνια πριν να έρθει στην Ελλάδα, διαμένει στο Ρέθυμνο και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 23 χρόνια.
- Η «Μαρία» είναι 52 ετών, Βουλγάρα, είναι διαζευγμένη εδώ και 20 χρόνια, έχει δύο παιδιά, 31 και 29 ετών, χώρισε λίγο αφότου ήρθε στην Ελλάδα, διαμένει στο Ηράκλειο και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 22 χρόνια.
- Η «Καλλιόπη» είναι 50 ετών, Βουλγάρα, είναι διαζευγμένη εδώ και 16 χρόνια, έχει δύο παιδιά, 32 και 22 ετών, απέκτησε την μονογονεϊκότητα και αμέσως ήρθε στην

Ελλάδα, διαμένει στο Ρέθυμνο και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 15 χρόνια.

- Η «Παναγιώτα» είναι 50 ετών, Αλβανίδα, είναι χήρα εδώ και 8 χρόνια, έχει μία κόρη 17 ετών, διαμένει στα Τρίκαλα και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 20 χρόνια.
- Η «Κατερίνα» είναι 38 ετών, Αρμένια, διαζευγμένη εδώ και 3 χρόνια, έχει δύο παιδιά, 10 και 8 ετών, διαμένει στην Ξάνθη και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 11 χρόνια.
- Η «Αργυρώ» είναι 35 ετών, Σέρβα, άγαμη μόνη μητέρα, έχει μία κόρη 15 ετών, διαμένει στο Ηράκλειο και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 21 χρόνια.
- Η «Ισμήνη» είναι 34 ετών, Ουκρανή, διαζευγμένη εδώ και 11 χρόνια, έχει τρεις κόρες, 18, 15 και 3 ετών, διαμένει στην Ανάληψη Χερσονήσου και βρίσκεται στην Ελλάδα μόνιμα τα τελευταία 11 χρόνια.

4.5 Δυσκολίες στην πραγματοποίηση της μελέτης και ενέργειες για την άρση των δυσκολιών

Μία σχετική δυσκολία που ανέκυψε κατά την διεξαγωγή της έρευνας αφορούσε την προσέγγιση της ομάδας – στόχου, καθώς οι μετανάστριες που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμες. Παράλληλα, υπήρξαν στιγμές κατά τις οποίες η ερευνήτρια ήρθε αντιμέτωπη με την επιφυλακτικότητα των γυναικών, κάποιες από τις οποίες προέβαλαν μερική ή πλήρη συστολή στο να μοιραστούν τα βιώματά τους μαζί της. Μάλιστα, κατά την διαδικασία αναζήτησης του δείγματος, σημειώθηκαν και κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις γυναικών, κατά τις οποίες οι γυναίκες που προσεγγίστηκαν δεν επιθυμούσαν να μοιραστούν τις εμπειρίες τους με την ερευνήτρια, κάτι που, αν μη τι άλλο, έγινε απολύτως σεβαστό - οπότε οι συγκεκριμένες συνεντεύξεις δεν έλαβαν χώρα. Εντούτοις, έστω και από άτυπες συζητήσεις με τις «υποψήφιες συνεντευξιαζόμενες», η εμπειρία ήταν αρκετά εποικοδομητική, προκειμένου να σχηματισθεί μία σφαιρικότερη εικόνα για την κατάσταση και τις δυσκολίες των γυναικών μονογονέων στην χώρα μας.

Μια δεύτερη δυσκολία που σημειώθηκε κατά την διάρκεια της έρευνας ήταν η ακύρωση «τελευταίας στιγμής» των συνεντεύξεων από μέρους κάποιων συμμετεχουσών, κυρίως λόγω προσωπικών, οικογενειακών και εργασιακών κωλυμάτων. Όμως, με καλή συνεργασία και αμοιβαία κατανόηση, κατέστη δυνατή η υπέρβαση αυτών των εμποδίων.

Ένα άλλο πρόβλημα που προέκυψε και αξίζει να επισημανθεί αφορά τις πρωτόγνωρες συνθήκες που βιώνει ο πλανήτης μας λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού

την τελευταία διαιτία, σε συνάρτηση με την επιβολή των περιοριστικών μέτρων, τον εγκλεισμό ή/και τον φόβο των πολιτών για κοινωνική συνδιαλλαγή. Με δεδομένο τον περιορισμό κυκλοφορίας, την υπολειτουργία αρκετών δομών και υπηρεσιών (Κέντρα Ψυχικής Υγείας, Κέντρα Κοινότητας, μεταναστευτικοί σύλλογοι, φορείς στήριξης μεταναστών, δομές στήριξης γυναικών) ή και την πλήρη αναστολή λειτουργίας κάποιων άλλων (σύλλογοι μονογονεϊκών οικογενειών), η διεξαγωγή της έρευνας κατέστη εξαιρετικά δυσχερής. Η καθυστέρηση εύρεσης και προσέγγισης του δείγματος, αποτέλεσε σοβαρό κώλυμα σε σχέση με την έγκαιρη ολοκλήρωση της ερευνητικής διαδικασίας, οπότε και την τελική εκπόνηση της πτυχιακής εργασίας.

Αν και οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στην ελληνικά, στην πλειοψηφία τους οι ερωτώμενες μιλούσαν αρκετά ικανά έως άπταιστα την γλώσσα. Επομένως, κάτι τέτοιο δεν αποτέλεσε εμπόδιο στην επικοινωνία μας. Σε ελάχιστες περιπτώσεις χρειάστηκε να διευκρινιστούν κάποια ερωτήματα από την πλευρά της ερευνήτριας με περισσότερο απλοϊκό λεξιλόγιο, αλλά και πάλι οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν πηγαία και ευχάριστα.

Οι συνεντεύξεις με τρεις από τις συμμετέχουσες (με τις κυρίες Παναγιώτα, Κατερίνα και Γεωργία) διεξήχθησαν με την μέθοδο της εξ' αποστάσεως επικοινωνίας, με την βοήθεια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (βιντεοκλήση μέσω skype, messenger, viber). Οι δύο από τις τρεις διαμένουν σε απομακρυσμένες περιοχές (Τρίκαλα και Ξάνθη), ενώ η τρίτη διαμένει στο Ρέθυμνο και η συνάντηση με φυσική παρουσία κατέστη σχετικά δυσχερής, λόγω προσωπικών κωλυμάτων της συμμετέχουσας. Αν και καταφέραμε να ανταποκριθούμε στις προκλήσεις που εμφανίσθηκαν, αξιοποιώντας τα νέα τεχνολογικά μέσα, και αποδεικνύοντας ότι τα όποια ανακώψαντα κωλύματα δεν είναι αγεφύρωτα, οι αρχικές προσδοκίες της έρευνας περί άμεσης αλληλεπίδρασης στο πεδίο ήρθαν να αντικατασταθούν με την εξ' αποστάσεως και σχετικά απρόσωπη επαφή. Επομένως, από την παραπάνω συνθήκη, ήταν αναμενόμενο να επηρεαστεί και η ποιότητα των συναντήσεων, τόσο ως προς τον τρόπο διεξαγωγής τους, όσο και ως προς την διαδικασία υλοποίησης των συνεντεύξεων.

Σε αυτήν την δυσκολία έρχεται να προστεθεί και η ανάκωση κάποιων μικρών τεχνικών προβλημάτων κατά την διάρκεια των διαδικτυακών συναντήσεων (στην σύνδεση και την λειτουργία των εφαρμογών), με αποτέλεσμα να διακόπτεται κάποιες στιγμές η φυσική ροή της συζήτησης.

Αλλά και στις διά ζώσης συναντήσεις, η αρνητική επίδραση της παρούσας κατάστασης ήταν εμφανής, με αντίκτυπο την γνησιότητα και των οφελών της διαπροσωπικής και φυσικής αλληλόδρασης. Πολλές φορές η χρήση μάσκας, καθώς και η

διατηρούμενη απόσταση παρεμπόδιζαν την επαρκή ανταλλαγή των άρρητων μηνυμάτων των συνομιλητριών (εκφράσεις προσώπου, ηχόχρωμα φωνής, καθαρότητα λόγου, κλπ.), συνεπώς και την πληρέστερη κατανόηση των λεγομένων και των νοημάτων αυτών. Εν πάση περιπτώσει, και εδώ σημαντικός στάθηκε ο ανθρώπινος παράγοντας, αφού οι συνεντευξιαζόμενες είχαν φροντίσει επιμελώς τον προσωπικό τους χώρο συνάντησης (τις οικίες τους) και επέδειξαν καλοβουλία και διάθεση για παροχή συμπληρωματικών πληροφοριών και διευκρινίσεων.

Κεφάλαιο 5^ο - Παρουσίαση Αποτελεσμάτων

5.1. Αντιλήψεις σε σχέση με την ταυτότητα των υποκειμένων

Στον πρώτο θεματικό άξονα εξετάστηκε το πώς αντιλαμβάνονται οι συνεντευξιαζόμενες τον εαυτό τους, αλλά και την συνολική τους παρουσία στην Ελλάδα όλα αυτά τα χρόνια παραμονής τους εδώ, μέσα από την διπλή ιδιότητα της μετανάστριας και της μόνης μητέρας.

➤ Αντίληψη για την ιδιότητα της μετανάστριας

Αναφορικά με τα κίνητρα που τις ώθησαν να έρθουν στην Ελλάδα, στην πλειοψηφία τους οι ερωτηθείσες προβάλλουν ως βασικό παράγοντα μετανάστευσης την οικονομική δυσχέρεια στις χώρες προέλευσής τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τρεις από αυτές (Καλλιόπη, Αργυρώ και Ισμήνη) συνδέονταν με την Ελλάδα από πολύ νωρίτερα, αφού, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι ίδιες, οι μητέρες τους βρίσκονταν ήδη στην Ελλάδα λόγω εργασίας για αρκετά χρόνια προτού έρθουν εκείνες εδώ. Μάλιστα, και οι τρεις ξεκίνησαν να έρχονται στην Ελλάδα από πολύ μικρή ηλικία, οπότε ήταν ήδη εξοικειωμένες αρκετά με την ελληνική γλώσσα και πραγματικότητα. Όπως μας λέει η Καλλιόπη: «...και η θεία μου είναι 20 χρόνια εδώ, η μάνα μου εδώ, η αδερφή μου εδώ [...] ήρθαμε και οι δύο μαζί. Στην αρχή εγώ είχα έρθει 2-3 φορές πριν από το 2007, απλά για διακοπές. Ουσιαστικά ήρθα το 2007 και έμεινα μόνιμα. Όλες όμως ήρθαμε λόγω δουλειάς».

Βεβαίως, δεν μπορούν να παραλειφθούν και άλλοι παράγοντες μετανάστευσης των συμμετεχουσών. Έτσι, όπως αναφέρει η Κατερίνα, από την Αρμενία, η ίδια, αν και εργαζόταν ως δασκάλα και, γενικά, είχε μία σχετικά ήρεμη ζωή στην πατρίδα της, ο λόγος που την ώθησε να εγκαταλείψει την χώρα της για την Ελλάδα ήταν συναισθηματικής φύσεως. Εκεί γνωρίστηκε με τον πρώην σύζυγό της, ο οποίος ήταν Έλληνας και είχε μεταβεί για επαγγελματικούς λόγους στην Αρμενία, ερωτεύτηκαν και ήρθαν στην Ελλάδα.

Στις ερωτήσεις σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιες την έννοια της μετανάστευσης και πώς βίωσαν τα πρώτα χρόνια τους εδώ, οι απαντήσεις ήταν καθηλωτικές, με κυρίαρχο το στοιχείο της νοσταλγίας και της θλίψης. Χαρακτηριστικά, αναφέρει η Μαρία: «Έχει απ' όλα τα συναισθήματα... Πόνο, στεναχώρια που ήμουν μακριά από τον τόπο μου, τα παιδιά μου που τα είχα αφήσει τότε στη Βουλγαρία... Καθόμουν στο τραπέζι να φάω και σκεφτόμουν [τα παιδιά μου τώρα έχουν φάει;]». Ύστερα, να πρέπει να μάθεις τη

γλώσσα και τους ανθρώπους εδώ... Να είσαι ξένος και να μην ξέρεις κανένα... Να φοβάσαι μη σε πιάσει η αστυνομία, να μη νιώθεις ελεύθερος...».

Μέσα στα λόγια των γυναικών όμως φαίνεται και το στοιχείο της σταδιακής προσαρμογής στη νέα κοινωνία, μέσω της σύναψης σχέσεων με τους γηγενείς, ενώ για την ποιότητα της ζωής τους εδώ κάποιες δείχνουν να αποδίδουν σημαντικό ρόλο στον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά και όχι εν γένει στην ελληνική κοινωνία. Ενδεικτικά, αναφέρει η Μαρία:

«Μετά που έφτιαξα τα χαρτιά και έφερα την Μ. εδώ και μεγάλωσε κι αυτή, εντάξει... Αρχίζεις και κάνεις γνωριμίες εδώ, έχεις φίλους... Αλλά τα πρώτα χρόνια ήτανε πολύ δύσκολα. Και μεγάλη σημασία παίζει σε ποιους ανθρώπους θα πέσεις».

Η ίδια, μάλιστα, σε άλλο σημείο επισημαίνει την σπουδαιότητα της ύπαρξης δικτύου ομογενών, ως κύριου στοιχείου για την ομαλότερη και ασφαλή ένταξη στην νέα πραγματικότητα:

«Εγώ να σου πω, ήμουν πολύ τυχερή, γιατί είχα και την αδερφή μου στην Κρήτη, αλλά είχα κάνει γνωριμία με καλούς ανθρώπους».

Ωστόσο, αξιόλογο είναι το εύρημα του στοιχείου του trafficking από τους γηγενείς, το οποίο περιγράφουν οι συνεντευξιαζόμενες. Ενδεικτικές είναι και οι αναφορές για το πώς αντιλαμβάνονται/αν οι γηγενείς την παρουσία των συμμετεχουσών, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια έλευσής τους, στην Ελλάδα. Η Μαρία, λοιπόν, συνεχίζει την διήγηση της τονίζοντας:

«Αν ήσουν και λίγο πιο χαμηλών τόνων θέλανε να σε χρησιμοποιήσουνε – πώς να σου το πω... να σε εκμεταλλευτούν και ως γυναίκα [...] Εγώ δεν ήμουν τέτοιο άτομο – ήμουν πιο σκληρή... Με παίρνεις στη δουλειά μου πληρώνεις μεροκάματο. Άμα δε θες να πληρώσεις, φεύγω και πάω αλλού [...] Τα κορίτσια τα πιο πολλά μπλέζανε σε μπαρ, σε μαγαζιά – κοσμομασιόν και τέτοια... Είχε πολύ βρόμα τα χρόνια αυτά...».

Η Παναγιώτα φαίνεται να επιβεβαιώνει το φαινόμενο της εκμετάλλευσης και των δυσμενών συνθηκών που βιώνει μια μερίδα μεταναστών με τον ερχομό της στην Ελλάδα, συμπληρώνοντας:

«Μετανάστευση, ε; Με μια λέξη είναι δύσκολο να πεις... Ξενιτιά! Ξέρω περιπτώσεις γυναικών που έπεσαν θύματα εκμετάλλευσης. Γενικά είναι κάτι πολύ σκληρό. Και ειδικά για μία νέα κοπέλα. Πολύ δύσκολο. Αλλά να μείνεις και πίσω να κάνεις τί; Να πεινάς και να μην μπορείς να κάνεις τίποτα; [...] Συλλήψεις και απελάσεις από την αστυνομία, να περνούν με τα πόδια τα σύνορα και να κινδυνεύουν, κρύο, εκμετάλλευση, πολλοί πέθαιναν, σκοτώνονταν...».

Από τα παραπάνω αποσπάσματα αναδεικνύονται σοβαρά ζητήματα που σχετίζονται με την γυναικεία μετανάστευση. Παρατηρούμε, δηλαδή, οι συνεντευξιαζόμενες να αναφέρονται στην ιδιότητα της μετανάστριας, θίγοντας αυθόρμητα στον λόγο τους το

έμφυλο στοιχείο, αλλά και το στοιχείο της μητρότητας. Έτσι, κάνουν αναφορά για την ευαλωτότητα «μιας νέας κοπέλας», μιας νέας μητέρας που νιώθει τύψεις «εγκαταλείποντας» τα παιδιά τους στην πατρίδα, έστω και προσωρινά, μιλούν για φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας όπως τα ναρκωτικά, η διακίνηση μεταναστών, το trafficking γυναικών με τις κοπέλες που «μπλέξανε στα μπαρ και έκαναν κονσομασιόν», η εργασιακή εκμετάλλευση και η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο της εργασίας. Παράλληλα, τονίζουν πόσο αβοήθητες ήταν/είναι κάποιες από αυτές, ή πόσο «τυχερές» αισθάνονταν/αισθάνονται κάποιες άλλες, οι οποίες είχαν συγγενείς και φίλους με την άφιξή τους εδώ.

5.2. Καθημερινότητα και δυσκολίες

Κύριος στόχος αυτής της θεματικής ήταν οι συμμετέχουσες να αναφερθούν στις δυσκολίες που ενδεχομένως αντιμετωπίζουν στους ποικίλους τομείς της καθημερινής τους ζωής. Μας ενδιαφέρουν τομείς που αφορούν στην ανατροφή των παιδιών, την σχέση με τον άλλο γονέα, στις επαφές με το σχολείο και στις σχέσεις με συνομηλίκους, στον ελεύθερο χρόνο και δραστηριότητες τόσο των ίδιων, όσο και των παιδιών τους, στην εργασία και την ασφάλιση, στα κοινωνικά δίκτυα, στην σύνδεση με την κοινότητα, στις κρατικές παροχές και στις σχέσεις με τις υπηρεσίες.

➤ Αντίληψη για την μονογονεϊκή ιδιότητα

Άλλη μία συνιστώσα της ταυτότητας των γυναικών αυτών είναι πως, με όλες τις κοινωνικο-δημογραφικές διαφοροποιήσεις τους, στο σύνολό τους φαίνεται ότι υιοθέτησαν τον ρόλο του «αποκλειστικού» γονέα σε νεαρή ηλικία, με τις δυσκολίες να είναι σημαντικές, αλλά με τα παιδιά τους να αποτελούν σημείο αναφοράς για την αισιόδοξη στάση τους στη ζωή. Σε ερώτημα «τι σημαίνει για σας να είστε μονογονέας;», τα λόγια της Ισμήνης είναι αντιπροσωπευτικά:

«Όταν ήρθαμε στην Ελλάδα, η Ν. ήταν 8 χρονών και η Χ. ήταν 4 χρονών. Όλα αυτά τα χρόνια πάλευα μόνη μου να τις μεγαλώσω κι ήταν πάρα πολύ ζόρικα [...] Όταν είσαι μόνη σου, χωρίς βοήθεια από τον πατέρα, φυσικό είναι να έχεις δυσκολίες... Αλλά όταν τις κοιτάω και τις τρεις στα μάτια, μου φεύγουν όλα τα προβλήματα! Η πιο μεγάλη μου δυσκολία τώρα πια, που οι δύο πρώτες μεγάλωσαν, είναι μόνο ότι έχεις έλλειψη χρόνου [...] Ευτυχώς, οι μεγαλύτερες με βοηθάνε απίστευτα. Τα πρώτα χρόνια θυμάμαι ήταν δύσκολα, όταν ήταν μωρά κι εκείνες... Έπρεπε να είσαι εκεί, να τα ταΐζεις, να τα μαθαίνεις... Πρέπει να έχεις τον νου σου μην πάθουν κάτι...»

Επιλογικά, διαπιστώνεται ότι, ανεξάρτητα από την εθνικότητα των συμμετεχουσών, τις ηλικίες των ανήλικών παιδιών τους ή τη συνθήκη μονογονεϊκότητάς τους, στην ολότητά τους προβάλλουν σοβαρές δυσχέρειες ως προς τις καθημερινές υποχρεώσεις, αλλά και την γενικότερη ευθύνη της ανατροφής των παιδιών τους. Όλες φαίνεται να βιώνουν έντονη οικονομική ανασφάλεια, άγχος για την φύλαξη και την φροντίδα των παιδιών και αίσθημα μοναξιάς.

➤ Πατρική φιγούρα:

Δεν θα μπορούσε να τεθεί το ζήτημα της μονογονεϊκότητας, χωρίς να θιγεί ο ρόλος που διαδραματίζει ο έτερος γονέας στην ανατροφή των παιδιών. Εκτός από την Παναγιώτα, που βρίσκεται σε κατάσταση μονογονεϊκότητας λόγω χηρείας, στις υπόλοιπες έξι περιπτώσεις οι σχέσεις των πατέρων τόσο με τις μητέρες των παιδιών τους, όσο κυρίως με τα ίδια τα παιδιά τους περιγράφονται από αδιάφορες έως αποκαρδιωτικά ανύπαρκτες. Μάλιστα, σε συνέχεια της προηγούμενης ενότητας, ο χωρισμός με τους πατέρες φαίνεται να βιώθηκε αρκετά επίπονα για όλες τις μητέρες και ως έννοια εγείρει αρνητικές σκέψεις. Έτσι, για το βίωμα αυτό περιγράφουν συναισθήματα όπως έντονη δυσφορία και προσωπική ματαίωση προσδοκιών. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Κατερίνας:

«Είχα τόσα όνειρα για την οικογένειά μου και τα παιδιά μου και όλα άλλαζαν [...] Δεν ήθελα να χωρίσουμε, δεν ήθελα τα παιδιά να μην έχουν τον μπαμπά στο σπίτι, έλεγα ότι θα φτιάξουν τα πράγματα, τον αγαπούσα, αλλά δε γινότανε αλλιώς. Δε μπορούσα είμαι με έναν άντρα που δε θα με αγαπάει και θα γυρνάει με άλλες».

Μία επιπλέον πληροφορία που μας δίδεται, είναι ότι κάποιες συνεντευξιζόμενες βίωσαν τον χωρισμό ως μια αναγκαστική λύση στην συντροφική και πατρική αδιαφορία που επικρατούσε κατά την συμβίωση της οικογένειας. Έτσι, υπογραμμίζει η Καλλιόπη:

«[...] έχουμε χωρίσει εδώ και πάρα πολλά χρόνια... Γενικά, τα τελευταία δύο χρόνια πριν να φύγω για την Ελλάδα περνούσαμε πάρα πολύ δύσκολα, στη φάση να μην υπάρχει φαγητό στο σπίτι κι εκείνος δεν δούλευε. Προσπαθούσε, ας πούμε, να κάνει κάτι αλλά... τέλος πάντων. Εγώ πήγα και δούλεψα σε φούρνο αλλά για ελάχιστα λεφτά. Δεν τα βγάζαμε πέρα. Εγώ του έλεγα τότε να φύγουμε μαζί, να έρθουμε εδώ, να δουλέψουμε, κάπου να πάμε, να γίνει κάτι, δεν γινόταν να ζούμε σε αυτή την κατάσταση, σε αυτή τη μιζέρια. Να του λέω «τα παιδιά είναι μικρά, πρέπει να τα μεγαλώσουμε». Αλλά αυτός δεν ήθελε... Μετά έγιναν κι άλλα άσχημα - δε θέλω να πω - και χωρίσαμε...».

Παράλληλα, όμως, η απώλεια του συντρόφου, από κάποιες συμμετέχουσες, φαίνεται να βιώθηκε, έστω και προσωρινά, σε βαθμό απόγνωσης, ως υπαρξιακό αδιέξοδο και ως ένα

γεγονός που τις έφερε αντιμέτωπες με σοβαρά προβλήματα, όπως μας πληροφορεί η Παναγιώτα:

«Ο Α. ήταν ό,τι είχα στη ζωή μου, μαζί με την Α. Όταν πέθανε - ήταν ξαφνικό - έφυγε η γη κάτω από τα πόδια. Ήταν ο άνθρωπός μου, είχαμε τις δουλειές μας, το παιδί μας... Είχαμε δυσκολίες πάλι. Αλλά γενικά, όσο ζούσε ο Α. τα πράγματα ήταν πολύ καλύτερα. Τα τελευταία 9 χρόνια όμως περίπου έχουμε δυσκολευτεί πάρα πολύ».

Αν και υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς την ένταση των συναισθημάτων που βιώνει η καθεμιά στις περιγραφές, καθώς κάποιες έχουν περάσει από την περίοδο ανατροφής των παιδιών, ενώ άλλες βιώνουν τώρα τις δυσκολίες αυτές, κοινό παρονομαστή ως προς την απουσία του πατέρα, φαίνεται να έχουν όλες οι μητέρες το αίσθημα πικρίας, αδικίας και θυμού, ακόμη και χρόνια μετά τον χωρισμό, όπως αντιπροσωπευτικά αναφέρει η Ισμήνη:

«Δεν έχουμε καμία επικοινωνία και καμία βοήθεια κι από κει... Ούτε ένας πατέρας των κοριτσιών μου δεν έχει βοηθήσει καθόλου. Από κανέναν δεν έχω πάρει ούτε ένα ευρώ. Σου λέω ειλικρινά. Να πεις, ας πούμε, να πάρει μια τσάντα πατάτες... Όχι, ποτέ και τίποτα. Επειδή δουλεύω σαν σκυλί που λέμε, όλοι τους θεωρούν ότι εγώ είμαι άνετη και δεν έχω πρόβλημα... Αλλά το έχω συνηθίσει πια, να σου πω την αλήθεια...».

Καταληκτικά, φαίνεται πως η παρουσία/απουσία του πατέρα αποτελεί μια πολύ σημαντική παράμετρο για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και για το πώς διαμορφώνονται οι δυνατότητες, οι ευκαιρίες, αλλά και οι οικονομικές συνθήκες μέσα στην οικογένεια.

➤ **Φύλαξη και ενασχόληση με τα παιδιά**

Πέρα από την οικονομική δυσπραγία και την ψυχοσυναισθηματική επιβάρυνση που φαίνεται να έχουν επωμισθεί οι μητέρες από την απουσία των πατέρων, με την ανάληψη διπλού γονεϊκού ρόλου, ένα άλλο εξίσου σοβαρό θέμα που αναδύεται από αυτό είναι η ανεπαρκής στήριξη ως προς την φύλαξη και την ενασχόληση των παιδιών, ιδιαιτέρως κατά τις ώρες που οι μητέρες εργάζονται/εργάζονταν. Αρκετά παραστατική και ενδεικτική της κατάστασης είναι η δήλωση της Γεωργίας:

«Ναι... Εντάξει, ήταν κάπως μεγάλα σε ηλικία, αλλά δεν μπορούσα να τις αφήνω μόνες και να φεύγω για δουλειά... Κάποιες φορές το είχα κάνει κι αυτό... Ωχ αμάν, το μυαλό μου ήτανε συνέχεια στο σπίτι! Συνέχεια να τους κάνω τηλέφωνα, τι κάνουν, τι θα φάνε, να μην ανάψουνε την κουζίνα, να μην ανοίγουνε την πόρτα...! Τις είχα τρελάνει!».

Μάλιστα, το ζήτημα της δείχνει να καταλαμβάνει προεξάρχουσα θέση στις αφηγήσεις και των επτά συμμετεχουσών, στις περιόδους κατά τις οποίες τα παιδιά

βρίσκονται/βρίσκονταν σε προσχολικές και μικρές σχετικά ηλικίες. Όπως αναφέρει η Κατερίνα παρακάτω, το ζήτημα της φύλαξης, σε συνάρτηση με την απουσία υποστηρικτικού δικτύου και κατάλληλου πλαισίου κοινωνικής φροντίδας, την έχει οδηγήσει σε εργασιακό και οικονομικό τέλμα:

«Τα παιδιά μου είναι 10 και 8 χρονών. Εγώ είμαι άνεργη. Δεν μπορώ να βρω δουλειά πουθενά. Πριν από λίγο καιρό βρήκα δουλειά σε ένα σούπερ μάρκετ και με πήραν τηλέφωνο από το σχολείο της κόρης μου ότι πονάει η κοιλιά της. Και μου λέει το αφεντικό «Άμα φύγεις, μην ξανάρθεις!»! Δε σε βοηθάνε... Άμα πεις ότι είσαι μόνη σου με δύο παιδιά, δε σε παίρνουνε στη δουλειά. Και γι' αυτό δεν βρίσκω τίποτα. Εγώ δεν έχω κανένα δικό μου εδώ».

Ως απάντηση στην δήλωση της Κατερίνας, ακολουθεί απόσπασμα από την συνέντευξη με την Ισμήνη, η οποία κατάφερε να αντεπεξέλθει στον τομέα αυτό και μεγαλώσει τις κόρες της χάρη στην βοήθεια συγγενικών προσώπων:

«Όταν ήρθαμε στην Ελλάδα, η Ν. ήταν 8 χρονών και η Χ. ήταν 4 χρονών. Όλα αυτά τα χρόνια πάλευα μόνη μου να τις μεγαλώσω κι ήταν πάρα πολύ ζόρικα. Δούλευα και δεν είχα πού να τις αφήσω! [...] ευτυχώς ήρθαμε στην Ανάλυση που είναι και η αδερφή μου και έτσι κάπως βρέθηκε μια λύση. Μετά ήρθε από Ουκρανία και η μάνα μου και με βοήθησαν με τις μικρές μου [...] Αν δεν είχα την αδερφή μου και τη μάνα μου εδώ τότε, δεν ξέρω τι θα έκανα».

Η συγκεκριμένη δυσκολία φαίνεται να αποκτά σημαντικές κοινωνικές διαστάσεις όταν γίνεται συζήτηση και για την ύπαρξη αναπηρίας στην οικογένεια. Και σε αυτή την περίπτωση, επίσημοι δημόσιοι φορείς φαίνεται να απουσιάζουν από την διαχείριση της κατάστασης και η οικογένεια φαίνεται πάλι να έχει τον πρώτο λόγο στην παροχή βοήθειας. Ωστόσο, ούτε αυτό μπορεί να αποτελεί την «σωτήρια» λύση, αφού, όπως, χαρακτηριστικά υπογραμμίζει η Καλλιόπη, δεν είναι πάντα εύκολο να βρουν χρόνο και οι συγγενείς για να προσέχουν τα παιδιά:

«[...] η Β. ήτανε 7 χρονών. Τότε ήτανε ένας χρόνος που ζορίστηκα πάρα πολύ οικονομικά, αυτός είναι ο λόγος που δούλευα και σε δυο δουλειές [...] Οι δυσκολίες μου ήτανε πιο πολύ με τη Β.[...] που ήτανε μαζί μου εδώ γιατί εγώ έπρεπε να δουλεύω, έπρεπε και να την προσέχω ταυτόχρονα [...] Είχε και το θέμα της [...] έχει οφθαλμολογικό πρόβλημα και έχει μειωμένη οπτική ικανότητα [...] Είχα εδώ την μαμά μου και την αδερφή μου, αλλά ήταν δύσκολα γιατί κι αυτές δούλευαν και έπρεπε να φτιάχνω το πρόγραμμα με βάση το χρόνο που είχαν αυτές και ήτανε κουραστικό και για μένα και για την Β., αλλά πάλι καλά που υπήρχαν κι αυτές».

Συμπερασματικά, το θέμα της ασφαλούς φύλαξης των παιδιών, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της καθημερινότητας, φαίνεται να απασχολεί έντονα τις μητέρες. Προκειμένου

να αντεπεξέλθουν στις αυξημένες απαιτήσεις και τις εργασιακές υποχρεώσεις, διαπιστώνεται ότι βιώνουν υψηλά επίπεδα συναισθηματικής πίεσης καταφεύγοντας συχνά σε λύσεις «έκτακτης ανάγκης» όπως το να αναθέτουν την φροντίδα σε οικεία, συγγενικά πρόσωπα, σε κάποια γειτόνισσα, ή ακόμα και στο να αφήσουν τα παιδιά μόνα στο σπίτι. Εν πάση περιπτώσει, διαπιστώνεται ότι η ενίσχυση δομών και φορέων κοινωνικής φροντίδας κρίνεται επιτακτική.

➤ Ελεύθερος χρόνος

Με τις μητέρες να βρίσκονται σε έναν στίβο καθημερινής βιοπάλης, το ενδεχόμενο της ύπαρξης ελεύθερου χρόνου, τόσο για εκείνες, όσο και για τα παιδιά τους, φαντάζει από εξαιρετικά δύσκολο έως πρακτικά ανέφικτο και ουτοπικό. Αλλά ακόμα και όταν κάτι τέτοιο γίνεται εφικτό, οι μητέρες δείχνουν εξάντληση και απροθυμία να ασχοληθούν με τον εαυτό τους, θεωρώντας «πολυτέλεια» μια τέτοια κατάσταση. Παράλληλα, εκφράζουν και την θλίψη τους για το ότι αναγκάζονται/αναγκάζονταν να απουσιάζουν αρκετές ώρες από τα παιδιά τους. Αρκετά γλαφυρή είναι η περιγραφή της Καλλιόπης:

«Ελεύθερος χρόνος;;; Τι είν' αυτό;;; (γέλια) Εδώ που μένω είμαι πέντε βήματα από τη θάλασσα και για χρόνια δεν είχα πάει στη θάλασσα ούτε μία φορά! Δουλειά μόνο και τα παιδιά μου! Ούτε χρόνος, ούτε διάθεση...».

Μάλιστα, το στοιχείο της γονεϊκής ενοχής λόγω της απουσίας πολλών ωρών από το σπίτι δείχνει να κατακλύζει τα λόγια όλων των συμμετεχουσών, με την Αργυρώ να τονίζει:

«Πριν από μερικά χρόνια δεν ήξερα τι πάει να πει αυτή η λέξη! Όλη μέρα δουλειά, δουλειά... Να προλάβω το σπίτι, τη μικρή, πολύ τρέξιμο! Και δεν είχα ανάγκη κάτι άλλο, να πεις ότι θέλω να βγω, να πάω για καφέ, για φαΐ. Απλά ένιωθα πολλές φορές άσχημα που δεν είχα χρόνο για την κόρη μου. Τώρα καταλαβαίνει την κατάσταση, αλλά πιο μικρή μου έκανε παράπονα...».

Ενώ, όσες από τις ερωτηθείσες αναφέρουν ότι διαθέτουν ελεύθερο χρόνο, αυτομάτως την συνθήκη αυτή την συνδέουν με ανεργία και δυσκολία στον βιοπορισμό, συνεπώς και με περιορισμένες δυνατότητες αξιοποίησης του χρόνου τους, όπως η Παναγιώτα:

«Τώρα πια που η Α. μου μεγάλωσε και εγώ δεν δουλεύω πολύ και έχω πιο πολύ χρόνο, πάμε για κανένα καφέ (ενν. με αυτές τις φίλες. Αλλά αν έχεις χρόνο δεν έχεις λεφτά κι αν έχεις λεφτά μάλλον δε θα έχεις πολύ χρόνο από τη δουλειά!».

Το εντυπωσιακό, βεβαίως, είναι στις αναφορές τους όλες οι συμμετέχουσες έχουν ταυτίσει την έννοια του ελεύθερου χρόνου εξολοκλήρου σχεδόν με την ανάγκη για

περισσότερη και ποιοτικότερη επικοινωνία με τα παιδιά, παρά για την αξιοποίησή του προς ικανοποίηση και των δικών τους αναγκών, όπως υποστηρίζει η Ισμήνη:

[...] μετά που σχολάω προτιμώ να είμαι σπίτι. Μου αρέσει να έχω χρόνο με τα κορίτσια. Αυτές είναι η δύναμή μου. Τώρα και με τη μικρή φτιάχνουμε διάφορα, ζωγραφίζουμε, παίζουμε... Είμαι μάλλον άνθρωπος του σπιτιού (γέλια)! Άντε, καμία φορά, αν έχω δύναμη, πάμε καμιά βόλτα, με τα κορίτσια πάλι! Αλλά πάντα, ξέρεις, πρέπει να διαλέγεις. Αν σου μένει μια μέρα να ξεκουραστείς λες: «ή θα κάτσω να μαγειρέψω μέχρι το μεσημέρι, ή θα πάω μια βόλτα με τα παιδιά».

Ένα ικανοποιητικά ενθαρρυντικό στοιχείο που θα πρέπει να αναφερθεί εδώ είναι ότι, παρά τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν τα υποκείμενα της έρευνας, το γνήσιο ενδιαφέρον τους για τα παιδιά τους αντανακλάται και στο γεγονός ότι επιθυμούν να παράσχουν όλα εκείνα τα εχέγγυα για μια καλύτερη ζωή από την δική τους, ή έστω δείχνουν να έχουν την διάθεση, ώστε η νέα γενιά να αποκτήσει περισσότερες ευκαιρίες ανέλιξης και προόδου. Παράδειγμα αποτελεί η Ισμήνη, η οποία δηλώνει:

«Και οι δύο μεγάλες πάνε στο Καλλιτεχνικό Λύκειο [...] η μεγάλη μπήκε εκεί λόγω του χορού κι η Χ. επειδή ζωγραφίζει [...] Η μεγάλη παλιά είχε ασχοληθεί με το μπαλέτο [...] Η μεσαία μου (ενν. κόρη) έχει φτιάξει ένα κανάλι στο YouTube. Και τα κάνει από μονή της. Και είναι της ζωγραφικής, γενικά... Όχι επειδή είναι κόρη μου, αλλά ζωγραφίζει απίστευτα, παρά πολύ ωραία! Και είναι το όνειρο της να φτιάχνει τα animation, σαν τα κόμικς... Είμαστε σε καλό δρόμο [...] Και με τα αγγλικά πολύ καλά! Είχε πάει και φροντιστήριο για πολλά χρόνια... Αλλά το Lower δεν το πηρέ αμέσως γιατί είχα ένα οικονομικό θέμα - ήταν λίγο ακριβά και το σταματήσαμε, δυστυχώς. Αλλά συνέχισε πάλι μέσω του ιντερνέτ και μιλάει τέλεια! Μετά που έφτιαξε λίγο η κατάσταση, το πήρε απόφαση, το έδωσε και πέρασε!».

Σε συνέχεια της αγωνίας που βιώνουν οι συνεντευξιζόμενες για την πρόοδο και επιτυχία των παιδιών τους, αντιπροσωπευτικά είναι και τα λόγια της Παναγιώτας, η κόρη της οποίας φέτος δίνει Πανελλήνιες εξετάσεις:

«Αχ, ναι το κοριτσάκι μου, δίνει κι έχει αγχωθεί! Αλλά εμένα με κάνει τόσο υπερήφανη! Από μικρή στο σχολείο και οι δάσκαλοι και οι γονείς μου έλεγαν τα καλύτερα. Ήταν πολύ καλή μαθήτρια. Παλιά, όταν ζούσε και ο Α. και ήμασταν πιο καλά οικονομικά, την είχαμε πάει και στίβο και χορό, αλλά μετά δεν της πολυάρεσαν και σταματήσαμε. Μετά τον χαμό του Α. περάσαμε δύσκολα...».

Επιλογικά, καθίσταται σαφές ότι οι συνεντευξιζόμενες φαίνεται να αντιμετωπίζουν απροσπέλαστα εμπόδια όσον αφορά την διαθεσιμότητα ελεύθερου και ουσιαστικού χρόνου για εκείνες και τα παιδιά τους. Κατά συνέπεια, διακρίνεται ότι ο ρόλος της εργαζόμενης

μητέρας που πασχίζει για τα «προς το ζην» τίθεται σε πρώτη προτεραιότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες ιδιότητές τους. Εντούτοις, οι δυσκολίες αυτές φαίνεται να μην είναι ικανές να υπερσκελίσουν τις γονεϊκές τους προσδοκίες και την ανάγκη τους να προσφέρουν ό,τι είναι αναγκαίο για την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών τους.

➤ Γλώσσα

Το θέμα της γλώσσας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν στην πλειοψηφία τους οι συμμετέχουσες, με την άφιξή τους στη χώρα μας. Η άγνοια της ελληνικής στάθηκε για εκείνες ως ένας επιβαρυντικός παράγοντας κατά τα πρώτα στάδια προσαρμογής τους στη νέα κοινωνία, με το ζήτημα αυτό να κυριαρχεί σε αρκετά σημεία των συνεντεύξεων. Ενδεικτικά για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε στον τομέα αυτό μιλάει η Κατερίνα:

Τώρα έχω αρχίσει να μαθαίνω πιο καλά τα ελληνικά. Ήταν όμως δύσκολο όταν είχα έρθει εδώ τα πρώτα χρόνια. Πήγαινα να πάρω πράγματα από ένα μαγαζί και δεν μπορούσαν να με καταλάβουν. Και δεν έχουν όλοι υπομονή να σε καταλάβουν. Μια φορά ένας κύριος μου είχε πει «κοπέλα μου, τι βγαίνεις από το σπίτι σου άμα δεν ξέρεις να μιλήσεις». Τώρα που μαθαίνω σιγά σιγά πιο καλά, μπορώ να πάω και σε δουλειά, στο σχολείο για τα παιδιά, να κάνω πολλά πράγματα.. Είναι αλλιώς».

Στην πλειοψηφία τους, μάλιστα, θεωρούν ότι η γλώσσα συνιστά εφελτήριο για την εύρεση εργασίας, την επικοινωνία με το σχολείο των παιδιών και, εν τέλει, ένα «εισιτήριο» για την κοινωνική αποδοχή στην ελληνική κοινωνία. Αξιοσημείωτο είναι το ότι οι συμμετέχουσες στον λόγο τους φαίνεται να προσδίδουν και ένα αξιακό γνώρισμα στην γνώση της «κυρίαρχης γλώσσας», όπως αποτυπώνεται παρακάτω στα λόγια της Παναγιώτας:

«Η γλώσσα πιστεύω είναι το κυριότερο πράγμα για να μπορέσεις να προσαρμοστείς. Ή που θα την μάθεις, ή που θα ζεις στο σκοτάδι και θα στεναχωριέσαι που δεν πας μπροστά. Χωρίς αυτή, δε γίνεται! Ούτε να βγεις απ' το σπίτι σου, ούτε να συνεννοηθείς, ούτε να ψωνίσεις, ούτε να βρεις δουλειά! Ούτε να βρεις ακόμα και εμπιστοσύνη ή σεβασμό... Σε αντιμετωπίζουν αλλιώς άμα δείχνεις ότι προσπαθείς και θέλεις να μάθεις την γλώσσα τους. Αλλιώς, δε σε υπολογίζει κανείς κι ιδιαίτερα, ή σε εκμεταλλεύονται γιατί δεν ξέρεις, κλπ.»

Βεβαίως, τρεις κυρίες από το δείγμα (Καλλιόπη, Ισμήνη, Αργυρώ) είχαν αρχίσει να έρχονται στην Ελλάδα από την παιδική τους ηλικία, εξαιτίας της παρουσίας των δικών τους

μητέρων εδώ για εργασιακούς λόγους. Οπότε, ήταν ήδη εξοικειωμένες με τα ελληνικά όταν πλέον ήρθαν να εγκατασταθούν μόνιμα εδώ. Για εκείνες η γλώσσα τέθηκε όχι τόσο ως εμπόδιο της ένταξης τους στη νέα κοινωνία, όσο ως ακαδημαϊκό στοιχείο, του οποίου η μη επίσημη απόδειξη (π.χ. μη κατοχή πιστοποιητικού εκμάθησης) συνιστά κυρίως γραφειοκρατικό κώλυμα για την νομιμοποίησή τους ή την διεκδίκηση κάποιας θέσης εργασίας μέσω προκήρυξης. Ενδεικτικά, η Αργυρώ μας πληροφορεί:

«...επίσης, έχω πάρει και το... το Γ1 επίπεδο της γλώσσας (ενν. της ελληνικής)... Αλλά δεν αναγνωρίζεται για τα χαρτιά μου, ούτε το σχολείο – πρέπει να έχεις κάνει κάποια παραπάνω χρόνια σχολείο εδώ. Και πρέπει να δώσω τώρα Ελληνική Ιστορία...».

Αναφορικά με την γλωσσική δυσκολία και την προσαρμογή των παιδιών στην ελληνική πραγματικότητα, τα δεδομένα της έρευνας εδώ δείχνουν να έχουν μεγαλύτερη διαφοροποίηση από όση συναντήσαμε στις απαντήσεις των συμμετεχουσών για πώς βιώνουν εκείνες τις δυσκολίες σε σχέση με τη γλώσσα. Καταρχάς, ένα κριτήριο διαφοροποίησης είναι το γεγονός ότι κάποια από τα παιδιά έχουν γεννηθεί εδώ, επομένως η βασική τους εκπαίδευση εξαρχής ήταν στην ελληνική και αυτό καθιστά ευκολότερη και πιο φυσική την εκμάθηση της γλώσσας (Παναγιώτα, Κατερίνα, Αργυρώ). Έτσι, η Παναγιώτα μας ενημερώνει για της κόρη της ότι:

«Το σχολείο ναι... Της αρέσει! Από μικρή ήταν πολύ καλή μαθήτρια! Αυτή με βοήθησε και έμαθα και πιο σωστά ελληνικά! Καθόμουνα μαζί της και διαβάζαμε μαζί![...] Είναι σαν Ελληνίδα! Εξάλλου, έχει την ελληνική ιθαγένεια, εδώ γεννήθηκε, εδώ μεγάλωσε, εδώ έχει μάθει τα πάντα...».

Ένα επιπλέον στοιχείο που κάνει το δείγμα να διαφέρει στις απαντήσεις ως προς το θέμα εκμάθησης της ελληνικής στα παιδιά, θα μπορούσε να θεωρηθεί η ευχέρεια λόγου κάποιων μητέρων λόγω της εξοικείωσης που οι ίδιες διαθέτουν από την συστηματική επαφή που είχαν με την Ελλάδα προτού έρθουν για μόνιμη διαμονή εδώ. Σίγουρα, μια τέτοια συνθήκη διευκολύνει, αν όχι σε μαθησιακό επίπεδο, έστω σε επίπεδο καθημερινής συνδιαλλαγής, ευνοεί την γλωσσική προσαρμογή των παιδιών τους στα νέα δεδομένα, με το να τους μιλούν και ελληνικά και εκείνες. Ενδεικτικά για αυτό, η Ισμήνη υποστηρίζει:

«[...] Είχα έρθει κι εγώ από πολύ μικρή και τα έμαθα... Γενικά θεωρώ το κάθε παιδάκι όταν πάει στο σχολείο είναι σαν σφουγγάρι... Θυμάμαι και δεν είχαν κάποιο θέμα... Όταν ήρθαμε εδώ, κι οι δύο τους ήταν πολύ μικρές και μπήκαν κατευθείαν στο κλίμα... η Ν. δεν είχε ξεχάσει και τα ελληνικά, γιατί της μιλούσα ελληνικά κι εγώ. Γενικά στην οικογένεια πάντα μιλάμε δύο γλώσσες».

Σαφώς, στις αφηγήσεις σημειώθηκαν περιπτώσεις παιδιών που δυσκολεύτηκαν ιδιαίτερος κατά την προσαρμογή τους στο καινούριο κοινωνικό-γλωσσικό πλαίσιο, καθώς ήρθαν κατά την εφηβεία, οπότε είχαν ήδη διαμορφωμένο γλωσσικό κώδικα στην γλώσσα προέλευσης. Παρακάτω, παρατίθενται οι αντιπροσωπευτικές αναφορές από την Γεωργία και την Μαρία, ακολούθως:

«Πάνω είχαν τις φίλες τους, είχαν μάθει αλλιώς... Δεν ήξεραν και τη γλώσσα... Πέρασαμε πολύ δύσκολα, πιο πολύ με το σχολείο, τα μαθήματα...».

«...η κόρη μου ζορίστηκε με το σχολείο, γιατί ήρθε και δεν ήξερε ελληνικά. Μας βοήθησαν οι δάσκαλοι και την έγγραψα Α' Γυμνασίου, αλλά δεν ήξερε τα ελληνικά και δυσκολευότανε πολύ με τα μαθήματα... Και δεν είχα και λεφτά για να κάνει ιδιαίτερα... Μόνο για τα αγγλικά της είχα...».

Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω πως, ενώ για τις μητέρες το θέμα της γλώσσας έγκειται στην κατανόησή της με σκοπό να ενταχθούν, να βρουν δουλειά, να δικτυωθούν και να «αποκτήσουν σεβασμό», στα παιδιά το ζήτημα της γλώσσας περιγράφεται και με όρους ακαδημαϊκής προόδου και συνεπάγεται το άγχος και τις προσδοκίες των μητέρων «για να τελειώσουν κάτι» τα παιδιά τους.

Ως προς την επαφή των παιδιών τους με τη μητρική τους γλώσσα, δεν υπάρχει ομοιογένεια στις απαντήσεις. Κάποιες μητέρες δείχνουν διάθεση και ζήλο να διατηρήσουν τα παιδιά την γλωσσική τους ταυτότητα, είτε με το να τους μιλούν οι ίδιες την γλώσσα τους, είτε με το να παρακολουθούν μαθήματα που πραγματοποιούνται μέσω των μεταναστευτικών τους κοινοτήτων, όπου αυτό είναι εφικτό. Χαρακτηριστικά, η Παναγιώτα αναφέρει:

«Στην Αλβανία πάμε σχεδόν κάθε χρόνο. Και της αρέσει. Και μέχρι πριν από την πανδημία, κάθε καλοκαίρι πηγαίναμε και βλέπαμε την γιαγιά με τον παππού. Ξέρει και αλβανικά [...] Τα αλβανικά της τα μάθαμε εγώ και ο άνδρας μου. Γιατί θέλαμε να μην ξεχάσει την πατρίδα μας και την μητρική της γλώσσα».

Άλλες μητέρες, αν και εξέφρασαν την επιθυμία τους τα παιδιά να γνωρίζουν την γλώσσα καταγωγής τους, εντούτοις, δεν ήθελαν «να τα μπερδέψουν» με δύο γλώσσες, οπότε επέλεξαν να τους μάθουν κάποια βασικά και να τα αφήσουν ελεύθερα να επιλέξουν εκείνα αν θέλουν να μάθουν περισσότερα μεγαλώνοντας. Στην περίπτωση της Καλλιόπη, μάλιστα, η κόρη της εξέφρασε την απροθυμία να παρακολουθήσει μαθήματα βουλγαρικών στην κοινότητα, οπότε και η μητέρα το σεβάστηκε:

«[...]Έπρεπε να μάθει ελληνικά το παιδί, έπρεπε να μάθει πολλά... Και της ήτανε πάρα πολύ δύσκολο, οπότε αποφασίσαμε ότι δεν θα πάει στο βουλγαρικό σχολείο. Η Β. μου επίσης

αγαπάει την Ελλάδα γιατί εδώ μεγάλωσε, εδώ πήρε ό,τι πήρε... Αν τώρα θέλει αργότερα, θα το ψάξει – εγώ είμ' εδώ!».

Ενδεχομένως, οι παραπάνω συνθήκες να συνδέονται με την έντονη ανάγκη κάποιων μητέρων ή των παιδιών τους να ενταχθούν στην κυρίαρχη, νέα κοινωνία με την ταυτόχρονη αδυναμία για συνδυασμό των δύο «πολιτισμικών κόσμων», άρα και την αμηχανία να διαβιούν σε ένα περιβάλλον διγλωσσικό. Έστω και έτσι, το γνώρισμα της αποποίησης του εθνοτικού τους στοιχείου δεν διαφάνηκε ιδιαίτερος κατά τις συνεντεύξεις μας. Απεναντίας, διαφάνηκε περισσότερο η τάση για διατήρηση σχέσης με τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Άλλωστε, όπως επισημαίνει η Σκούρτου και οι συνεργάτες της (2015), από πρόσφατες σχετικές μελέτες, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έμπρακτο ενδιαφέρον των γονιών και των παιδιών για την παρακολούθηση μαθημάτων της μητρικής γλώσσας και η ενεργή γονική εμπλοκή στη διατήρηση της μητρικής γλώσσας των παιδιών τους μέσω της εκμάθησής της.

➤ **Νομικό καθεστώς και νομιμοποίηση**

Το ζήτημα της έκδοσης και ανανέωσης της άδειας διαμονής φαίνεται να συνιστά την κορωνίδα των προβλημάτων που έχουν κληθεί να διαχειριστούν οι συνεντευξιαζόμενες από την άφιξή τους στην Ελλάδα μέχρι σήμερα. Όπως υποστηρίζουν οι ίδιες, οι διαδικασίες που έχουν ακολουθήσει προκειμένου να νομιμοποιηθούν ήταν χρονοβόρες και πολυδάπανες. Ένα στίγμα για τις δυσκολίες νομιμοποίησης δίνει η Αργυρώ, η οποία αν και βρίσκεται στην Ελλάδα είκοσι χρόνια, φαίνεται να ταλαιπωρείται ακόμα με τις γραφειοκρατικές διαδικασίες:

«Πολύ τρέξιμο και έξοδα πολλά [...] Είμαι τόσα χρόνια εδώ, 21 χρόνια, κι ακόμα τίποτα! Έπρεπε να έχω φοιτήσει έξι χρόνια εδώ σε σχολείο, αλλά εγώ φοίτησα πέντε και πρέπει να δώσω εξετάσεις στη γλώσσα [...] Δε μου κολλούσαν και ένσημα και παίζει ρόλο κι αυτό, να έχεις συμπληρώσει κάποια ένσημα... Επίσης, φταίει και το ότι η Σερβία δεν είναι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και θεωρούμαι υπήκοος τρίτων χωρών. Τώρα έχω πάρει την άδεια αορίστου χρόνου με σκοπό να μπω στο καθεστώς του επί μακρόν διαμένοντος. Μέχρι να γίνει αυτό, κάθε δύο χρόνια φτου κι απ' την αρχή χαρτιά, παράβολα, δικηγόροι, ... Και μιλάμε για πολλά λεφτά.»

Μόνο μία συμμετέχουσα, η Καλλιόπη, παρουσιάζεται να μην αντιμετώπισε ιδιαίτερες δυσκολίες με τα έγγραφα και τις νομιμοποιητικές διεργασίες, ενδεχομένως λόγω της ένταξης

της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και της αλλαγής του καθεστώτος των μεταναστών από εκεί:

«Όσον αφορά τα χαρτιά, εγώ δεν είχα μεγάλο θέμα με αυτά. Ίσως στην αρχή λίγο, γιατί όταν ήρθα δεν ήξερα τα ελληνικά - ούτε καλημέρα να πω! [...] Είναι μεγάλο θέμα! Έπεσα και πάνω που η Βουλγαρία έμπαινε στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ίσως να έπαιζε ρόλο κι αυτό. Αλλά ξέρω οικογένειες φίλων που είχαμε έρθει από το ίδιο μέρος κι εκείνοι είχαν έρθει πιο μπροστά και είχαν συναντήσει πάρα πολλά εμπόδια με τα χαρτιά τους».

Εντούτοις, γίνεται αντιληπτό ότι παράγοντες όπως η ασφάλιση, τα χρόνια παραμονής, η χώρα προέλευσης, αλλά και οι εκάστοτε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις είναι κριτήρια με βάση τα οποία κρίνεται το είδος και η διάρκεια ισχύος μιας άδειας διαμονής. Ωστόσο, από όλες τις συμμετέχουσες η περίοδος αναμονής για την έγκριση και την ανανέωση των αδειών περιγράφεται ως μια μακρά περίοδος ταλαιπωρίας, με σημαντικά προσκόμματα, όπως οι στείρες, και, ως έναν βαθμό, απρονόητες γραφειοκρατικές διαδικασίες και η οικονομική επιφόρτιση των μητέρων.

➤ **Σχολείο – Σχέσεις με εκπαιδευτικούς και παρέες συνομηλίκων**

Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις με την σχολική κοινότητα, σε γενικές γραμμές οι συμμετέχουσες περιγράφουν θετικές εντυπώσεις. Στην πλειοψηφία τους οι συνεντευξιζόμενες αναφέρουν την στήριξη των καθηγητών, της Διεύθυνσης και των υπόλοιπων γονέων, τόσο σε επίπεδο κοινωνικής αποδοχής και αλληλεγγύης, όσο και σε σχέση με την γνωστική ενίσχυση και την κάλυψη των μαθησιακών αδυναμιών των παιδιών τους, με σκοπό την καλύτερη επίδοσή τους. Όπως μας πληροφορεί η Παναγιώτα, οφείλει ευγνωμοσύνη στους εκπαιδευτικούς της κόρης της, χάριν των οποίων κατάφερε να αποκτήσει διπλώματα στα ξενόγλωσσα μαθήματα και να παρουσιάζει θετικές σχολικές επιδόσεις:

«[...] Όμως, χρωστάω ευγνωμοσύνη στις καθηγήτριές της στα αγγλικά και στα γαλλικά που της έκαναν δωρεάν μαθήματα και κατάφερε και πήρε τα διπλώματα. Και τώρα τα τελευταία χρόνια έχουμε κάνει αίτηση στο δήμο, εδώ στα Τρίκαλα, και η Α. πηγαίνει στο κοινωνικό φροντιστήριο και την έχει βοηθήσει πολύ».

Ωστόσο, είναι αναγκαίο κάπου εδώ να αναφερθεί ότι κάποιες από τις ερωτώμενες κάνουν λόγο για σοβαρές ψυχοκοινωνικές δυσκολίες των παιδιών στο σχολικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, η Ισμήνη περιγράφει την εμφάνιση κατάθλιψης στην δεύτερη κόρη της, εξαιτίας του σχολικού εκφοβισμού που υφίστατο για κάποιο διάστημα εξαιτίας της εθνικής

της προέλευσης και του ότι ήταν παιδί μονογονεϊκής οικογένειας. Αυτό, όπως η ίδια τονίζει, σε συνδυασμό με άλλες δυσκολίες, όπως η αλλαγή της σχολικής βαθμίδας, η πολύωρη απουσία της Ισμήνης λόγω δουλειάς και η επιβολή των περιορισμών λόγω κορωνοϊού, φαίνεται να συνέβαλαν στο να εκδηλωθούν τα συμπτώματα κατάθλιψης στην Χ.:

«...Για ένα διάστημα όμως, είχαμε θέμα με τη Χ., την μεσαία, που δεν είχε φίλους στο σχολείο και μάλωναν συνέχεια με κάποια παιδιά. Της μιλούσαν και άσχημα, κάτι σαν bullying – την έλεγαν «ξένη» και άλλα επειδή μεγάλωνε χωρίς τον πατέρα της [...] Περάσαμε δύσκολα τότε [...] Η Χ. είχε φτάσει σε σημείο να θέλει να αλλάξει σχολείο. Είχε πάθει κατάθλιψη... Αυτό ξεκίνησε στην Α΄ γυμνασίου που άλλαξε το σχολείο από το δημοτικό. Και ήταν διαστήματα που τη μια στιγμή ήταν καλά, την άλλη κακά. Ήταν η αλλαγή του σχολείου, η εφηβεία, ήτανε και η καραντίνα, δούλευα κι εγώ πολύ... Μετά της μιλούσα κι εγώ πιο πολύ, προσπαθούσα να είμαι πιο πολύ χρόνο μαζί της κι ηρέμησε αρκετά. Τώρα στο λύκειο ευτυχώς είναι πολύ καλύτερα τα πράγματα».

Όσον αφορά τη σχέση των ίδιων των μητέρων με τη σχολική κοινότητα, δεν απουσιάζουν οι αναφορές σε κάποιους «παράξενους» γονείς ή καθηγητές, οι οποίοι φαίνεται να φέρονταν απαξιωτικά έως και προσβλητικά στις συγκεκριμένες, που, ωστόσο, όπως διαφαίνεται από τις δηλώσεις των γυναικών, δεν κατάφεραν να επηρεάσουν αρνητικά την συνολική εικόνα των γυναικών για τη σχολική κοινότητα. Χαρακτηριστικά, η Ισμήνη αναφέρει την δική της εμπειρία, ως μητέρα:

«Πιο παλιά υπήρχαν όντως στιγμές που στενοχωριόμουν, τα κρατούσα μέσα μου και έκλαιγα στο σπίτι. Ακόμα και τώρα υπάρχουν άτομα, και γονείς, που λένε «να, αυτή μόνη της με τρία παιδιά», «μόνη με τρία κορίτσια», «αυτά είναι πράγματα που δεν ταιριάζουν στις σωστές γυναίκες», κλπ.[...] Και είναι πάρα πολύ δύσκολο να το ζεις... Τέλος πάντων, με κάποιους καθηγητές τα βρήκαμε, με κάποιους άλλους δεν τα βρήκαμε...».

Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι ο περιορισμένος χρόνος, λόγω εργασιακών κυρίως υποχρεώσεων, είναι ένας παράγοντας που επιδρά στην υγιή επικοινωνία των μητέρων με το σχολικό περιβάλλον, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί αγεφύρωτο χάσμα. Έτσι, η Μαρία εκθέτει το σχετικό βίωμά της, καταδεικνύοντας παράλληλα την αναλγησία που χαρακτηρίζει κάποιους εργοδότες, η οποία συχνά επιδρά δυσμενώς στην σχέση των γονέων με το σχολικό περιβάλλον των παιδιών τους:

«Οι δάσκαλοι μου έλεγαν, όταν πήγαινα να πάρω τον έλεγχο της μικρής, ότι δε με πολυβλέπουνε... Και ένιωθα άσχημα. Αλλά τι να έκανα; Να άφηνα τη δουλειά; [...] τα αφεντικά δεν τους νοιάζει άμα εσύ έχεις παιδί... Τους νοιάζει να κάνεις τη δουλειά σου. Και

δεν μπορείς να πεις εσύ «σήμερα δεν μπορώ, ή αύριο δεν μπορώ αυτή την ώρα». Δεν αποφασίζεις εσύ τι ώρα θα δουλεύεις...».

Τέλος, ένα αξιοπρόσεκτο εύρημα που προέκυψε από τις περιγραφές, είναι ότι στην ομαλότερη προσαρμογή των παιδιών καθοριστικής σημασίας είναι η ηλικία των παιδιών, με τα μικρότερα σε ηλικία να ανταποκρίνονται καλύτερα στις νέες συνθήκες και να μην δείχνουν σοβαρή δυσπροσαρμοστικότητα σε σχέση με τους εφήβους. Επιπλέον, από τα λεγόμενα της Κατερίνας, αναφύονται και άλλα ζητήματα όπως το αν τα παιδιά έχουν πατέρα γηγενή ή μη, αν γεννήθηκαν εδώ και το κατά πόσον έχουν λάβει την ελληνική κουλτούρα εξαρχής ή όχι. Ενδεικτικά, η ίδια αναφέρει:

«Τα παιδιά μου δεν έχουν κάποιο πρόβλημα με το σχολείο. Είναι σαν Έλληνες κανονικά. Και οι δάσκαλοι και όλοι είναι καλοί. Από άλλες κοπέλες έχω ακούσει ότι τα παιδιά έχουνε δυσκολίες στο σχολείο, ή τα πειράζουνε. Εμείς σε αυτό δεν έχουμε πρόβλημα. Ίσως επειδή ο μπαμπάς τους είναι Έλληνας, ίσως επειδή γεννήθηκαν εδώ... Είναι όμως και μικρά (8 και 10 χρονών) και αυτό πιστεύω έχει να κάνει γιατί μαθαίνουν πιο γρήγορα τα πάντα».

Ως προς την συνολικότερη εικόνα που δόθηκε από τις περιγραφές των ερευνητικών υποκειμένων, διαπιστώνεται ότι στο σύνολό τους φαίνεται οι ερωτώμενες να έχουν έντονη την διάθεση να διατηρούν επαφές με το σχολείο των παιδιών τους και οι σχέσεις με την σχολικό περιβάλλον να είναι υγιείς, παρά τις όποιες ξενοφοβικές αντιδράσεις από μεμονωμένα άτομα. Ενώ, στην καλύτερη επικοινωνία μητέρων – εκπαιδευτικών και στις δυνατότητες μαθησιακής στήριξης (εθελοντικά μαθήματα, ενισχυτική διδασκαλία) σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζει το κλίμα που επικρατεί στο εκάστοτε σχολείο, ξεχωριστά και όχι η σχολική κοινότητα των περιοχών στο σύνολό της.

➤ **Κοινωνικά δίκτυα και υποστήριξη - Σχέσεις με τους γηγενείς**

Αναφορικά με τους γηγενείς, και εδώ φαίνεται οι σχέσεις να είναι στην πλειοψηφία θετικές. Με όλες τις ερωτηθείσες να κάνουν αναφορά σε «περιόδους δύσκολες», όπως ενδεικτικά παρατέθηκε σε προηγούμενα αποσπάσματα, οι περισσότερες εκφράζουν ικανοποίηση και ευγνωμοσύνη από την συνολική τους παρουσία στην Ελλάδα. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, η Γεωργία αποδίδει απεικονιστικά τις θετικές της εντυπώσεις από τις γνωριμίες και τις φίλιες της με τους γηγενείς, οι οποίες φαίνεται να έχουν αναπτυχθεί ως επί το πλείστον μέσα από το εργασιακό της περιβάλλον:

«Πολύ άσχημα δεν έχω νιώσει από τους ανθρώπους εδώ. Πέντε χρόνια δούλεβα για μια ηλικιωμένη κυρία, από το 2003 μέχρι το 2009, και φαντάσου ότι μέχρι και σήμερα έχω επαφές

με την κόρη της που είναι στο Ηράκλειο! Πολύ καλή σχέση... Μόνο έτσι σε θέμα δουλειάς, εμείς οι ξένοι πάντα δουλεύαμε για λιγότερα χρήματα[...] έχω φίλους πολλούς, κυρίως στο Ρέθυμνο. Και νέα παιδιά - με τους νέους πάντα περνώ καλά! Και τώρα που δουλεύω στα μαγαζιά κάνω παρέα και πηγαίνω και στα σπίτια τους, έχω πάει και σε γάμους τους - δεν έχουν κανένα θέμα που είμαι από την Βουλγαρία. Με θεωρούν φίλη τους!»

Από την παραπάνω δήλωση, βεβαίως, αξίζει να σημειωθεί και μια αναφορά της συνεντευξιαζόμενης, ότι οι αλλοδαποί ανέκαθεν εργάζονταν με χαμηλότερα ημερομίσθια. Αυτή η δήλωση θα μπορούσε να υποδεικνύει ένα είδος εσωτερίκευσης της μειωτικής θέσης που παραδοσιακά φαίνεται να κατέχουν οι μετανάστες στις κοινωνίες υποδοχής.

Θετικές φαίνεται να είναι και οι εντυπώσεις που έχουν διαμορφώσει οι περισσότερες συνεντευξιαζόμενες και από την επαφή τους με τις υπηρεσίες. Εδώ, όμως, φαίνεται να αποδίδουν την καλύτερη λειτουργία τους στο ότι πλέον οι υπηρεσίες είναι στελεχωμένες με νέους ανθρώπους και με προσωπικό περισσότερο πρόθυμο και καταρτισμένο. Παρακάτω, η Καλλιόπη μοιράζεται ένα γραφειοκρατικό κώλυμα που ακόμα την ταλαιπωρεί, αλλά το οποίο δείχνει να βρίσκεται προς επίλυση, λόγω των νέων, πιο εξειδικευμένου, φιλικού και περισσότερο διαλλακτικού εργαζομένων:

«Ακόμα και στη δουλειά, και στις υπηρεσίες, παντού, βλέπω ότι κάτι αλλάζει. Βλέπω ότι οι νέοι δεν έχουν τα παλιά μυαλά και τα χαλασμένα. Κι είναι πάρα πολύ σημαντικό αυτό και χαίρομαι πάρα πολύ[...] ακόμα στο ΚΕΠ ακόμα είμαι άνδρας! [...] Έχουν κάνει λάθος και τόσα χρόνια δεν έχουν μπορέσει ακόμα να το διορθώσουν αυτό. Έχω πάει παντού, τι δεν έχω κάνει [...] Τέλος πάντων, τώρα που έχουν έρθει νέα παιδιά μου είπαν ότι θα το φτιάξουνε. Αυτά μπαίνουνε σε προγράμματα και είναι πιο μορφωμένα και εξελιγμένα. Πιστεύω ότι θα είναι καλύτερα».

Στον αντίποδα, δύο ερωτώμενες (Ισμήνη, Κατερίνα) φαίνεται να έχουν διαμορφώσει μία αντίληψη περισσότερο δυσάρεστη και πικρή από την συμπεριφορά των ντόπιων κατοίκων και των υπηρεσιών. Ειδικότερα, η Ισμήνη εκφράζει την έντονη δυσαρέσκειά της από το κράτος και τις υπηρεσίες, υπογραμμίζοντας την ανυπαρξία πολιτικών στήριξης απέναντι στη μόνη μητέρα εξαιτίας τυπικών/γραφειοκρατικών εμποδίων:

«Ζήτησα βοήθεια από την Εκκλησία, από την Πρόνοια, τίποτα [...] Το μόνο πράγμα που έχω πάρει από το κράτος όλα αυτά τα χρόνια είναι το επίδομα τοκετού της μικρής. Για την μεγάλη κόρη δεν έχω πάρει τίποτα... Ούτε επίδομα παιδιού, ούτε ενοικίου, ούτε αυτό το ΚΕΑ, ούτε τίποτα [...] Φαντάσου, ούτε μέσω του ΕΣΠΑ δεν μπόρεσα να μπω για να πάει στον βρεφικό η μικρή μου...».

Μάλιστα, η ίδια συνεχίζει αποδοκιμάζοντας την στερεότυπη αντίληψη πως την αποκλειστική ευθύνη για την ανατροφή των παιδιών πρέπει να διαθέτει η μητέρα, η οποία φαίνεται να στοχοποιείται ακόμα και από τους επίσημους φορείς προστασίας για πλημμελή ενασχόληση, όταν αποφασίζει να εργαστεί, ενώ επισημαίνει και νομοθετικά κενά ως προς το ζήτημα της επιμέλειας και των υποχρεώσεων του πατέρα:

[...] Δεν υπάρχουν άνθρωποι και υπηρεσίες που θα στηρίζουν τις μητέρες, τα νέα κορίτσια! Και μετά, το μόνο πράγμα που κάνουν είναι να σε κατηγορούν ότι, για παράδειγμα, δουλεύεις πολλές ώρες και δεν έχεις χρόνο για τα παιδιά σου. Και πες μου εσύ τι να κάνω... Δεν γίνεται αλλιώς! Η δουλειά είναι βασικό... Πρέπει να έχεις τη δουλειά. Γιατί αν δεν έχεις, δεν θα ζήσεις [...] Αναγκαστικά, λοιπόν, δουλεύεις! Και νομίζεις εγώ δε θέλω να ασχολούμαι με τα παιδιά μου; Έλα εσύ κράτος και πες μου τι άλλο μπορώ να κάνω αντί να κατηγορείς μόνο! [...] Γιατί δεν δικαιούμαι κάτι ως μητέρα;».

Κάπου εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι και οι συμμετέχουσες που κατά βάση έχουν διαμορφώσει μια θετική εικόνα από την επικοινωνία με τους ντόπιους, δεν έλειψαν και δηλώσεις που, αν μη τι άλλο, προκαλούν σοβαρούς προβληματισμούς, όπως ο εργασιακός εκφοβισμός και η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο της εργασίας. Οι αυθαιρεσίες αυτές αποτυπώνονται με έντονη παραστατικότητα στα λόγια της Μαρίας και της Παναγιώτας, ακολούθως:

«Είχα φύγει μια φορά από μια δουλειά, ήτανε τα πρώτα χρόνια, γιατί το αφεντικό μου είχε ριχτεί».

«... Και για κλοπή με έχουν κατηγορήσει στο σπίτι που πρόσεχα την κυρία, και το ίδιο φαγητό για 5 μέρες έτρωγα - το φαγητό που είχαν για πέταμα - και πολλές φορές έκλαιγα και ήθελα να μαζέψω τα πράγματά μου να φύγω...».

Η τελευταία ομιλούσα, η Παναγιώτα, συνεχίζοντας τον λόγο της, φαίνεται να θίγει το ζήτημα του κοινωνικού κεφαλαίου ως στοιχείο που βοήθησε στην αποκατάσταση της τιμής της και στην αναγνώρισή της, αφού, όπως η ίδια ισχυρίζεται, χρειάστηκε να ορθώσει ανάστημα και να την γνωρίσουν καλύτερα για να αντιληφθούν την ποιότητα του χαρακτήρα της και το ήθος της:

Κι άλλα, κι άλλα πολλά. Μια φορά έφτιαξα τις βαλίτσες μου και τότε η κόρη της κυρίας που πρόσεχα με έπιασε και μου ζήτησε συγγνώμη. Έτσι, σιγά σιγά άρχισα να γίνομαι αποδεκτή και να με θεωρούν ίδια με αυτούς».

Καταλήγοντας, προκύπτει το εξής αντιφατικό συμπέρασμα: οι ερωτηθείσες παρουσιάζουν κυρίως ευχάριστες αλληλεπιδράσεις με τους γηγενείς κατοίκους, την στιγμή που όλες έχουν να αφηγηθούν τουλάχιστον ένα αρνητικό βίωμα βαρύνουσας σημασίας από

εχθρικές συμπεριφορές και στάσεις των ντόπιων απέναντί τους. Πιθανόν, μία τέτοια διαπίστωση να σχετίζεται με το γεγονός ότι οι συμμετέχουσες βρίσκονται αρκετά χρόνια στην Ελλάδα, οπότε έχουν εγκλιματισθεί σε βαθμό, ώστε τέτοιου είδους περιστατικά να έχουν λάβει μία θέση «από απόσταση» στην ζωή τους και μια θέαση πιο αντικειμενική και εκλογικευμένη, σε σχέση με την περίοδο που αυτά τα περιστατικά βιώνονταν.

Τα βιώματα αυτά καθεαυτά αποτελούν γεγονότα που, εφόσον σχετίζονται με την καταστρατήγηση θεμελιωδών δικαιωμάτων, αδιαμφισβήτητα είναι καταδικαστέα. Ωστόσο, θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο βαθμός στον οποίο βιώνονται κάποια περιστατικά ως απλώς δυσάρεστα ή και οδυνηρά, εξαρτάται από την ιδιοσυγκρασία, τα ιδιαίτερα κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα ψυχικά αποθέματα και τα κοινωνικά αντανακλαστικά που μπορεί να διαθέτει η καθεμιά από αυτές τις γυναίκες.

➤ **Κοινωνικά δίκτυα και υποστήριξη - Σχέσεις με τους ομοεθνείς**

Όσον αφορά τις σχέσεις των μητέρων και των παιδιών τους με το ευρύτερο οικογενειακό, συγγενικό και κοινωνικό περιβάλλον τους, οι έξι από τις επτά συνεντευξιαζόμενες δηλώνουν ότι έχουν αμέριστη υποστήριξη από τις οικογένειές τους, χωρίς τις οποίες, όπως οι ίδιες υποστηρίζουν, θα αντιμετώπιζαν σοβαρά θέματα οικονομικής και ψυχοκοινωνικής φύσεως (λειτουργικά έξοδα, φροντίδα και φύλαξη των παιδιών, συναισθηματική ενίσχυση, εύρεση εργασίας, κλπ.). Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της Καλλιόπης στο ακόλουθο απόσπασμα:

«[...] Και η θεία μου είναι 20 χρόνια εδώ, η αδερφή μου εδώ, είναι μαζί μου, ήρθαμε και οι δύο μαζί [...] Ευτυχώς είχα την μαμά μου και την αδερφή μου εδώ να βοηθήσουν, αλλά και φίλους. Φαντάσου ήρθα τον Φλεβάρη του 2007 και τον Απρίλιο ξεκίνησα δουλειά που με βοήθησε μια φίλη μου».

Μάλιστα, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τα συγγενικά πρόσωπα δεν διαμένουν πλέον στην Ελλάδα, η οικονομική στήριξη μέσω της αποστολής εμβασμάτων φαίνεται σωτήρια, όπως εκφράζει η Παναγιώτα:

«[...] να πω ότι με βοηθούν πάρα πολύ και τα αδέρφια μου που ζουν πλέον στην Αμερική με τις οικογένειές τους και είναι σχετικά άνετοι οικονομικά. Αλλιώς, θα δυσκολευόμουν ακόμα πάρα πολύ».

Βεβαίως, από τις έξι συνεντευξιαζόμενες, η Ισμήνη, φαίνεται να αντιμετώπισε σοβαρότατες δυσκολίες κατά τα νεανικά της χρόνια, όταν ως μόνη μητέρα δεν είχε στην

Κρήτη κάποιον δικό της κοντά, ούτως ώστε να ζητήσει τα αναγκαία για εκείνη και το βρέφος της τότε:

«Δύο χρόνια, μέχρι το 2005, ήμουν μόνη μου εδώ, χωρίς την μάνα μου [...] Μόνη μου, μ' ένα μωρό δεν με έπαιρνε κανείς σε δουλειά... Τότε είχα πονέσει πάρα πολύ... Ένιωθα ότι ήθελα να πεθάνω... Ένα κοριτσάκι να μεγαλώνει ένα άλλο κοριτσάκι... Τώρα που τα ξανασκέφτομαι, λέω πώς τα κατάφερα».

Ως προς τις σχέσεις με τις εθνοτικές τους κοινότητες, η πλειοψηφία των συμμετεχουσών φαίνεται να έχει κάποια σύνδεση με αυτές. Ωστόσο, ο βαθμός εμπλοκής και συμμετοχής τους στις όποιες δράσεις οργανώνονται, δείχνει καταρχάς να βρίσκεται σε συνάρτηση με την συνειδητοποίηση του ρόλου των ίδιων των γυναικών μέσα στην κοινότητά τους. Πιο συγκεκριμένα, στο παρακάτω απόσπασμα η Μαρία αναφέρει ότι αν και γνωρίζει την ύπαρξη συλλόγου και θεωρεί σημαντική τη συμβολή του στο πλαίσιο της πολιτισμικής διατήρησης του βουλγαρικού στοιχείου και στις νεότερες γενιές, η ίδια παραδέχεται ότι δεν γνώριζε ωρύτερα αν υπήρχε ο σύλλογος ως μια πιο επίσημη οντότητα, λόγω και του ότι η ίδια δεν είχε τον χρόνο να αναζητήσει κάτι τέτοιο:

«Ναι, υπάρχει (ενν. βουλγαρική κοινότητα). Και υπάρχει και βουλγαρικό σχολείο και το κάνει ο σύλλογος. Την Κυριακή τους βάζουν έργα να βλέπουν, τραγούδια... Εγώ τον σύλλογο τον ξέρω 5-6 χρόνια. Έχει να κάνει πιο πολύ με δραστηριότητες για παιδιά, για να μην ξεχνάνε τα παιδιά τον τόπο τους. Αλλά και για να μαθαίνουνε για τη Βουλγαρία και τα παιδιά μας που γεννιούνται εδώ, όπως τα εγγόνια μου. Αυτά είναι Έλληνες, αλλά είναι ωραίο να μαθαίνουνε και για τη χώρα της μαμάς τους [...] πιο παλιά εγώ δεν είχα ασχοληθεί... Συνέχεια δούλευα, είχα και τα παιδιά... Δεν είχα χρόνο να ψάξω».

Εν παραλλήλω, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν και ο βαθμός ενεργοποίησης των μεταναστευτικών ομάδων και συλλόγων στα διαφορετικά μέρη της Ελλάδος, το περιεχόμενο και η ποιότητα των δράσεών τους και το κατά πόσον οι δράσεις αυτές έχουν αντίκρισμα στις γυναίκες. Ενδεικτικά, η Παναγιώτα αναφέρει:

«Έχει, αλλά τα τελευταία χρόνια δεν ασχολείται με πολλά πράγματα. Πιο παλιά, οργάνωναν χορούς, γλέντια, εκδηλώσεις στις εθνικές γιορτές μας... Και συμμετείχαμε κι εμείς. Αλλά τώρα δεν κάνουν πολλά πράγματα».

Αναφορικά με το δίκτυο των ομοεθνών, πέραν των παραπάνω παραμέτρων, ένας ακόμη δείκτης που φαίνεται να επηρεάζει καθοριστικά τη σχέση των συνεντευξιαζομένων με τις εθνοτικές τους κοινότητες είναι και το κατά πόσον τα μέλη των συλλόγων που εκλέγονται εκπροσωπούν τα συμφέροντα του πληθυσμού και κατά πόσον οι δράσεις που σχεδιάζουν και υλοποιούν αποσκοπούν στην ενεργό εμπλοκή του. Η άποψη αυτή

αποτυπώνεται με έναν πολύ παραστατικό τρόπο στα λεγόμενα της Ισμήνης που ακολουθούν και προβληματίζει ως προς το εάν όλες οι μεταναστευτικές κοινότητες δρουν ανταποκρινόμενες στις πραγματικές ανάγκες των μελών τους:

« [...] ξέρω ότι υπάρχει (ενν. ουκρανική κοινότητα) [...] Αποφεύγω όμως τις επαφές μαζί τους. Δεν μου αρέσουν αυτοί οι άνθρωποι, σου μιλάω ειλικρινά [...] ξέρω τα περισσότερα μέλη εκεί, νιώθω ότι προσπαθούν να δείξουν αυτό που δεν είναι... Βγαίνουνε, μιλάνε αλλά δεν βλέπω να γίνεται κάτι σοβαρό [...] Μια-δυο φορές έχω πάει σε συναντήσεις, αλλά δε νιώθω άνετα... Δεν ξέρω... Δεν ακούω κάτι που να μ' ενδιαφέρει [...] Κοίταξε, στο Σύλλογο, ας πούμε, είναι κάποιες γυναίκες, οι οποίες [...] έχουν φτιάξει τη ζωή τους και είναι... ξέρεις... δηλαδή έχουν το αμάξι τους, το ένα τους, το άλλο τους... Λοιπόν, όταν ένας άνθρωπος έχει την οικονομική άνεση και δεν ξέρει τι είναι, για παράδειγμα, το λεωφορείο για να πάει από εδώ στο Ηράκλειο, δεν καταλαβαίνει και το πρόβλημα του άλλου...».

Καταληκτικά, γίνεται αντιληπτό ότι η παρουσία/απουσία υποστηρικτικού δικτύου, είτε αυτό σχετίζεται με ομάδες ομοεθνών, είτε αφορά την συναναστροφή με την ευρύτερη κοινότητα, συνιστά έναν κομβικό παράγοντα για την ομαλή ενταξιακή πορεία και την προσαρμογή των μονογονεϊκών οικογενειών στην ελληνική κοινωνία, ενώ αναφορές γίνονται και για την σύμπραξη των ομάδων αλληλεγγύης. Έτσι, στις περιπτώσεις που οι σχέσεις με τους ομοεθνείς, ή μη, φαίνονται να είναι υποτυπώδεις ή «γλιαρές», παρατηρούνται εντονότερες δυσκολίες στις καθημερινές ασχολίες των γυναικών σε σύγκριση με εκείνες που οι δεσμοί με τον ευρύτερο περίγυρο χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη εξωστρέφεια.

5.3. Καθημερινότητα και μηχανισμοί διαχείρισης

Στο σημείο αυτό διερευνήθηκαν αντιλήψεις των συμμετεχουσών και η στάση τους απέναντι στα προβλήματα που βιώνουν ή στις δυσκολίες που ανακύπτουν όσον αφορά την καθημερινότητά τους. Ερωτήθηκαν για το πώς οι ίδιες διαχειρίζονται τα διάφορα προβλήματα, πώς αντεπεξέρχονται σε αυτά, και στο αν έχουν αναπτύξει τακτικές και τι είδους τακτικές για την διαχείρισή τους. Διερευνήθηκε ο βαθμός προσωπικής τους ενεργοποίησης και αυτενέργειας και η δυναμική τους μέσα στην ελληνική κοινωνία.

Από την επεξεργασία του υλικού σε αυτή την ενότητα, εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι και οι επτά συνεντευξιαζόμενες εκπέμπουν μία αίσθηση δυναμισμού, αισιοδοξίας και αξιοπρέπειας ως προς τον τρόπο διαχείρισης των δυσκολιών τους. Χαρακτηριστικές είναι οι

σκέψεις που μοιράστηκαν η Παναγιώτα και η Μαρία, αντίστοιχα, στα παρακάτω αποσπάσματα:

«Βέβαια, ευχαριστώ το Θεό για όλα και ευτυχώς μαζί με την Α. (την κόρη) συζητάμε και ξεπερνάμε τα εμπόδια».

«Τα τελευταία, όμως, χρόνια κάνω πολλή δουλειά με τον εαυτό μου. Ασχολούμαι με το κομμάτι της αυτογνωσίας κι αυτό μ' έχει βοηθήσει πολύ. Όταν ο άνθρωπος ψάχνεται, ψάχνει το γιατί, βρίσκει και λύσεις. Όταν δουλεύεις τον εαυτό σου και σου συμβαίνουνε κάποια πράγματα συνέχεια, πρέπει να αλλάξεις κάτι για να μπορείς να προχωρήσεις [...] Εγώ όμως δε μασούσα - ήμουν δυνατή».

Αξίζει, όμως, να επισημανθούν και τα γνωρίσματα της επιφυλακτικότητας και της εσωστρέφειας που φαίνεται να αποκτήθηκαν με τον καιρό σε κάποιες από τις συμμετέχουσες, με την «ερμηνεία» τους να ανάγεται στο πλήθος και την συχνότητα των προβλημάτων με τα οποία οι ίδιες έχουν έρθει αντιμέτωπες όλα αυτά τα χρόνια στην Ελλάδα. Παράδειγμα της δυναμικής διαχείρισης της καθημερινότητας αποτελεί η Ισμήνη, η οποία, παρά τις όποιες δυσχέρειες, δεν πτοήθηκε μέσα στα χρόνια, αλλά μοιάζει από αυτές να έχει αντλήσει και την δύναμή της στη ζωή:

«Πιο παλιά υπήρχαν όντως στιγμές που στενοχωριόμουν, τα κρατούσα μέσα μου και έκλαιγα στο σπίτι [...] Ο κόσμος έτσι κι αλλιώς θα μιλάει πάντα... Αυτό το έχω νιώσει και σε παρέες, και στη δουλειά, και στο σχολείο των κοριτσιών... Και είναι πάρα πολύ δύσκολο να το ζεις [...] Δεν γίνεται να τα ακούς όλα, γι' αυτό σταμάτησα. Το κεφάλι ψηλά και προχώρα μπροστά. Αυτό λέω και στα κορίτσια μου. Δεν κοιτάς πίσω, αριστερά, δεξιά, μόνο μπροστά».

Επιπροσθέτως, στο σημείο των συνεντεύξεων που ετίθεντο οι ερωτήσεις για το αν γνωρίζουν τα υποκείμενα την ύπαρξη προγραμμάτων εκμάθησης της ελληνικής, ή γενικότερα αν γνωρίζουν την ύπαρξη προγραμμάτων στήριξης για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως άνεργοι, γυναίκες, μετανάστριες», οι απαντήσεις εδώ φαίνονται να είναι παρόμοιες και στις επτά συμμετέχουσες: υποστηρίζουν είτε ότι δεν είχε υποπέσει κάποια πληροφορία στην αντίληψή τους, ή ότι δεν είχαν κινητοποιηθεί άμεσα σε αυτό, «δεν το είχαν ψάξει», δεν ήξεραν πού να ρωτήσουν, δεν ήξεραν σε ποιο να απευθυνθούν, ή εργάζονταν τόσο πολύ που δεν είχαν το περιθώριο και το χρόνο να σκεφτούν ή να αναζητήσουν κάτι άλλο πέρα από τον άμεσο βιοπορισμό. Αντιπροσωπευτική των απαντήσεων είναι η δήλωση της Γεωργίας:

«[...] δεν πήγα κάπου... Δεν είχα και χρόνο να ψάξω για προγράμματα, δεν προλάβαινα... Δεν είχα και κάποιον να με ενημερώσει».

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, λοιπόν, διαφαίνεται ότι οι συμμετέχουσες αντιμετωπίζουν την ζωή τους με ενεργητικότητα, αν και για όλες υπήρχαν/υπάρχουν στιγμές ματαίωσης. Ασφαλώς, από την προσπάθειά τους να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της καθημερινή βιοπάλης, όπως φάνηκε από τις συνολικές αφηγήσεις τους, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ως έναν βαθμό «υπερέβαλαν εαυτόν», παραγκωνίζοντας συχνά τις προσωπικές τους ανάγκες. Οπότε, η μαχητικότητα αυτή που όλα, ανεξαιρέτως, τα υποκείμενα παρουσιάζουν μοιάζει περισσότερο να έχει αναδυθεί τις τελευταίες δεκαετίες ως μια «νέα ιδιότητα» που είναι σύμφυτη με τις ιδιότητες της μετανάστριας, της γυναίκας, της μόνης μητέρας, παρά ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς τους.

5.4. Αντιλήψεις για τις ενταξιακές πολιτικές στην Ελλάδα

Σε αυτή την ενότητα τα υποκείμενα εξέφρασαν τις απόψεις τους για τις πολιτικές ένταξης που ασκούνται από το ελληνικό κράτος όλα τα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα και τοποθετήθηκαν πάνω στο κατά πόσον οι πολιτικές αυτές αντικατοπτρίζουν και καλύπτουν τις αληθινές τους ανάγκες. Ερωτήθηκαν για το ποια ήταν η αρχική τους εικόνα για την ελληνική πραγματικότητα σε σχέση με το «τώρα», για το αν θεωρούν ότι έχει αλλάξει η κοινωνική πολιτική, σε ποιο βαθμό και προς κατεύθυνση όσον αφορά τις μονογονεϊκές οικογένειες.

Από τις περιγραφές των συμμετεχουσών προκύπτουν όχι και τόσο ελπιδοφόρα μηνύματα ως προς την κοινωνική και οικογενειακή πολιτική που αφορά την ομάδα αυτών των γυναικών στη χώρα μας, αφού, είτε κάποιες κάνουν λόγο για ανύπαρκτη βοήθεια, είτε κάποιες άλλες μιλούν για στήριξη εντελώς υποτυπώδη και μη ανταποκρίσιμη στις ανάγκες τους. Ενδεικτικά, η Γεωργία αναφέρει:

«Τι να σου πω κορίτσι μου... Τίποτα... Όλα αυτά τα χρόνια έχω πάρει μόνο μια φορά 500 ευρώ επειδή είχα χαμηλό εισόδημα και ένα laptop από τον ΟΑΕΔ. Το 2013 νομίζω έγινε αυτό. Αυτά μόνο... Κι είχα και τα χαρτιά μου και όλα... Δεν το έψαξα εγώ πολύ; Δεν ξέρω... Αλλά όχι, τίποτα. Ούτε για τα παιδιά, ούτε για μένα. Τώρα ξέρω πως η κόρη μου με τον γαμπρό μου παίρνουν μια βοήθεια για το ενοίκιο, αυτό».

Σε ερώτηση εάν θεωρούν ότι η κατάσταση έχει αλλάξει ως προς την κοινωνική πολιτική, οι ερωτώμενες στο σύνολό τους είναι αρκετά προβληματισμένες, αλλά αισιοδοξούν, αφού θεωρούν ότι οι νεότεροι υπάλληλοι είναι πιο εξυπηρετικοί και με καταλληλότερη εξειδίκευση. Την άποψη αυτή αποτυπώνει η Γεωργία παρακάτω:

«Παλιότερα ήταν καλύτερα πιστεύω. Σε χρήματα και σε φιλότιμο [...] Δεν είχε τέτοια ακρίβεια παλιά... Και τώρα δεν έχουν μόνο τα μαγαζιά κρίση, αλλά και εμείς, οι άνθρωποι... Τα πράγματα σκληραίνουν σιγά σιγά... Αλλά τώρα βλέπω και τους νέους που διαβάζουνε και σκέφτονται πιο ωραία και σωστά από μας και γίνεται και κάτι καλό, πιστεύω».

Σε ερώτηση για το εάν οι μητέρες έχουν λάβει κάποια κρατική παροχή ή κάποια υποστήριξη από φορείς και εθελοντικές οργανώσεις, οι απαντήσεις δεν διακρίνονται από ομοιογένεια. Ωστόσο, κοινό τόπο αποτελεί και εδώ η ελπίδα τους για βελτίωση της κατάστασης. Ενδεικτικά, η Καλλιόπη αναφέρει την δική της περίπτωση σε σχέση με τις παροχές που λαμβάνει από το κράτος, λόγω και της οικογενειακής ευαλωτότητας που υπάρχει με την αναπηρία της κόρης της, ενώ κάνει λόγο και για τις δυσκολίες που συνάντησε μέχρι να λάβει αυτές τις παροχές:

«Λόγω του θέματος που έχει η Β. (μειωμένη οπτική ικανότητα) εδώ και 4 χρόνια παίρνουμε το επίδομα αναπηρίας, για ποσοστό 90%. Αλλά δεν το πήραμε από την αρχή. Έπρεπε να περάσουν 12-13 χρόνια. Δεν μπορείς να πάρεις επίδομα έτσι απλά. Να είσαι Έλληνας πολίτης, και άλλα... Έπρεπε να περιμένουμε 10 χρόνια για να πάρω την κάρτα μόνιμης διαμονής. Και μετά χρειάστηκαν άλλα δύο χρόνια, να κάνουμε όλες τις εξετάσεις, να περάσουμε από επιτροπή, να πάω σε χίλιους γιατρούς... Στην Αθήνα, στο Ηράκλειο, εδώ... Είχε πολύ τρέξιμο και πολλά έξοδα [...] και για πρώτη φορά πήρα πέρυσι επίδομα για το σπίτι που νοικιάζω (επίδομα στέγασης)».

Ιδιαίτερος σοκαριστική είναι η μαρτυρία της Κατερίνας, η οποία εκφράζει πλήρη απογοήτευση και ματαίωση για τα χρόνια παραμονής της εδώ. Ειδικότερα, αναφέρεται σε έναν επιφανειακό και προνοιακού χαρακτήρα ενδιαφέρον από κάποιες υπηρεσίες και οργανώσεις. Στη συνέχεια ψέγει συγκεκριμένους φορείς για παντελή ολιγωρία και αναληψία, αφού η ίδια, όπως αποκαλύπτει, βρίσκεται σε εργασιακό αδιέξοδο και γονεϊκή ανασφάλεια λόγω της ανυπαρξίας δημόσιων δομών απασχόλησης για τα παιδιά, αλλά και λόγω της εργοδοτικής αυθαιρεσίας, η οποία δεν ελέγχεται και η οποία καταπατά εργασιακά δικαιώματα, όπως αυτά που αφορούν στην εργαζόμενη μητέρα:

«Την τελευταία φορά μου έδωσαν από την Αρμενική κοινότητα (στην Ξάνθη) μακαρόνια και πράγματα, αλλά αν δεν έχεις σταθερό εισόδημα, είναι δύσκολο [...] αν δεν έχεις σταθερή δουλειά και έχεις δυο παιδιά... είναι πολύ δύσκολα. Και ο Δήμος, η Πρόνοια - όταν τους είπα ότι έχω οικονομικό πρόβλημα μου έδωσαν σοκολάτες, μακαρόνια, διάφορα. Αλλά οι λογαριασμοί, το ρεύμα, το νερό; Δεν μπορούν να πληρωθούν όλα αυτά! [...] Το κράτος τώρα έβγαλε ένα νόμο ότι πρέπει να συμπληρώσουμε 12 χρόνια στην Ελλάδα για να μπορούμε να πάρουμε το επίδομα του παιδιού. Εγώ είμαι 11 χρόνια - άνεργη ένα χρόνο, με 300 ευρώ

διατροφή, κι αυτή όποτε τη δίνει ο πρώην άντρας μου! Το έχω ψάξει με το λογιστή, μίλησα με τον ΟΠΕΚΑ αλλά δεν το δικαιούμαι. Πολλές είμαστε που δεν παίρνουμε το επίδομα [...] Παίρνω μόνο το ΚΕΑ [...] Και μόνη με δύο μικρά παιδιά περνάω δύσκολα. Είναι μικρά τα παιδιά και δεν μπορώ να δουλέψω. Όπου πάω, μου λένε ότι δε θέλουν υποχρεώσεις και παιδιά... Και δεν υπάρχει κάποιο μέρος από το κράτος που να μπορώ να τα αφήσω και να νιώθω ήρεμα».

Εντυπωσιακό είναι το εύρημα ότι τα τελευταία χρόνια οι μητέρες φαίνεται να είναι περισσότερο κινητοποιημένες ως προς την αναζήτηση στήριξης σε σχέση με τις παλαιότερες δεκαετίες, είτε αυτή η κινητοποίηση σχετίζεται με τα δίκτυα κοινωνικής φροντίδας, είτε με τους επίσημους φορείς. Αυτή η διαφοροποίηση γίνεται αισθητή στο δείγμα μας, με χαρακτηριστικότερη τη δήλωση της Γεωργία, η οποία αποδίδει αυτή την πρόοδο και στην μόρφωση της νέας γενιάς και στην τεχνολογία των μέσων:

«[...] πιο παλιά δεν το πολυψάχναμε κι εμείς. Είχαμε στο μυαλό μας να βγάλουμε το ψωμί, τα έξοδα. Τώρα, οι νέοι διαβάζουνε και έχουμε και το ίντερνετ και μαθαίνουμε πιο πολλά. Και τα τελευταία χρόνια τρέχουνε και μαθαίνουνε. Σκέψου γι' αυτό το σχολείο (ενν. για την εκμάθηση βουλγαρικών) φύγαμε από δω με λεωφορείο πριν από λίγα χρόνια να πάμε στην Αθήνα, για να παρακαλέσουμε με το ζόρι να το ανοίξουν!»

Ιδιαίτερο προβληματισμό εγείρει το γεγονός ότι ενώ φαίνεται να γίνονται προσπάθειες από το κράτος για την ενίσχυση των μονογονεϊκών οικογενειών, τα μέτρα που λαμβάνονται είναι άστοχα και αντιφατικά. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Αργυρώς:

«το επίδομα στέγασης δεν το παίρνω, δεν το δικαιούμαι, επειδή, λέει, είμαι μονογονεάς ή κάτι τέτοιο μου είπε ο λογιστής. Αυτό όμως δεν πρέπει να έχει σχέση με το αν είσαι μονογονεάς. Τι δηλαδή, αν μεγαλώνεις μόνη σου τα παιδιά σου είσαι πλούσια; Φέτος, βέβαια, μου είπαν, πως αν έχω χαρτί μονογονεά, θα πάρω μεγαλύτερο επίδομα παιδιού και μου το αύξησαν 40 ευρώ. Έπαιρνα 105, ενώ τώρα 140 ευρώ. Αλλά από τη μια μου δίνουν παραπάνω χρήματα σε κάτι, ενώ μου έκοψαν το ΚΕΑ! Δηλαδή από τα 200, μου έκοψαν τα 40 κάτι ευρώ. Τέλος πάντων, λέει ότι σου δίνει και σου το παίρνει μετά πίσω».

Εν κατακλείδι, διαπιστώνεται ότι λαμβάνονται μέτρα που αποσκοπούν στην ελάφρυνση είτε των οικονομικά ασθενέστερων οικογενειών, είτε των οικογενειών με ένα γονέα. Παρά ταύτα, αποδεικνύεται ότι τα μέτρα αυτά δεν αντιστοιχούν επαρκώς στις αληθινές ανάγκες των μητέρων και των παιδιών τους. Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι δεν έχουν προβλεφθεί σοβαρές παράμετροι για την εφαρμογή τους, με δυσμενείς συνέπειες για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών της ενδιαφερόμενης ομάδας.

5.5. Ατενίζοντας το μέλλον - Σχέδια και προτάσεις των γυναικών

Στην τελευταία ενότητα οι συμμετέχουσες κλήθηκαν να μοιραστούν τις σκέψεις τους και τα σχέδιά τους για το μέλλον το δικό τους και των παιδιών τους. Συγκεκριμένα, έδωσαν απαντήσεις για το πώς οραματίζονται την ζωή τους και των παιδιών τους μελλοντικά, αν θα ήθελαν να αλλάξει κάτι στην ζωή τους και πώς σχεδιάζουν εκείνες αυτές τις αλλαγές.

Συνολικά, ο λόγος των συνεντευξιαζομένων δείχνει να διαπνέεται από αισιόδοξα μηνύματα και διάθεση να αφήσουν πίσω τις άσχημες στιγμές, εστιάζοντας στο παρόν και στην χαρά του να προσφέρουν και να βρίσκονται δίπλα στα παιδιά (και τα εγγόνια τους, αντίστοιχα). Μια εικόνα των συνολικότερων αναφορών των μητέρων για τις μελλοντικές τους προσδοκίες και την άμεση σύνδεσή τους με τα όνειρα των παιδιών τους δίνει η Αργυρώ:

«Ας τελειώσει τώρα το σχολείο και η μικρή και βλέπουμε. Θέλει να σπουδάσει, να γίνει κτηνίατρος! Αλλά τώρα είναι και στην εφηβεία και τα παιδιά όλο αλλάζουν γνώμη! Θα δούμε... Εγώ θα είμαι εδώ ό,τι αποφασίσει» .

Προς επίρρωση των λόγων τους, μάλιστα, οι συνεντευξιαζόμενες έχουν να θέσουν και κάποιες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προτάσεις όσον αφορά το ζήτημα των πολιτικών ένταξης, επικεντρώνοντας κυρίως τα λόγια τους στους τομείς της φύλαξη και φροντίδας των παιδιών, αλλά και στην γενικότερη φιλοσοφία της αυθαιρεσίας, προχειρότητας και της αποσπασματικότητας με την οποία, όπως αποδεικνύεται, ασκείται η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Παραστατικά και ιδιαίτερος ενδιαφέροντα είναι τα λόγια της Ισμήνης, η οποία προτείνει την δημιουργία και ενίσχυση συμπληρωματικών κρατικών δομών υποστήριξης των μόνων μητέρων, μέσω της απασχόλησης των παιδιών τις ώρες και τις μέρες που οι μητέρες εργάζονται:

«[...] τέτοιες μαμάδες σαν εμάς δυστυχώς δεν τις βοηθούν και δεν τους νοιάζει καθόλου το πώς ζούμε και τι αντιμετωπίζουμε [...] Εγώ, ας πούμε, αν μπορούσα να κάνω κάτι, θα άνοιγα κάτι σαν κέντρο φιλοξενίας, να δώσω μια βοήθεια όντως, για τέτοιες μαμάδες όπως ήμουνα εγώ. Για νέα κορίτσια που γίνονται νωρίς μαμάδες... Θα έβαζα και δασκάλες να προσέχουν τα παιδιά για να μπορούν οι μαμάδες αυτές να δουλέψουν. Εγώ τότε που γέννησα την Ν., την πρώτη μου, αν και ήμουνα κοριτσάκι, ήμουν λίγο πιο δυνατή. Δεν με τρώμαξε που ήρθε το μωρό. Αλλά ήμουνα μόνη μου... Βρήκα τη δύναμη, πήρα το παιδί και πήγα Ουκρανία, στη μάνα μου. Άλλα κορίτσια μπορεί να μην έχουν ούτε αυτή τη δυνατότητα...»

Εν κατακλείδι, άλλη μια ενδιαφέρουσα τοποθέτηση σχετικά με το πώς θεωρούν οι συμμετέχουσες ότι θα μπορούσαν να ενισχυθούν οι μονογονεϊκές οικογένειες και οι μόνες μητέρες, αφορά στην Καλλιόπη. Η συνεντευξιαζόμενη, λοιπόν, τονίζει χαρακτηριστικά ότι

προκειμένου να αναπτυχθεί ολόπλευρα ένα παιδί χρειάζεται στήριξη από τους γονείς, αλλά για να γίνει αυτό, το κράτος θα πρέπει να μεριμνά και για την στήριξη των γονέων, πόσω μάλλον των μητέρων. Μάλιστα, η ίδια, ολοκληρώνει λέγοντας πως η πολιτεία οφείλει να αφουγκράζεται καλύτερα τις ουσιαστικές και πραγματικές γονεϊκές ανάγκες των μητέρων προτού προβεί σε σχεδιασμούς και παρεμβάσεις και όχι να προσπαθεί να καλύψει εκ των υστέρων λάθη και παραλείψεις:

«Το θέμα είναι να μπορείς να ζεις μια αξιοπρεπή ζωή. Τίποτα άλλο δεν θέλει ο άνθρωπος. Μια ζωή να μεγαλώνει τα παιδιά του σωστά και όμορφα. Να μην ζούμε σε αυτό το στρες, γιατί αυτό το στρες μας έχει φέρει στην κατάσταση που είμαστε. Και βέβαια πιστεύω ότι η μαμά και ο μπαμπάς, πρώτα πρέπει να φροντίζουν τον εαυτό τους, γιατί άμα δεν είμαι καλά εγώ, ούτε το παιδί μου θα είναι καλά. Το παιδί μου πρέπει να βλέπει ότι είμαι δυνατή, ότι τα καταφέρνω, για να είναι καλά και αυτό... Αλλά για να είναι καλά οι γονείς, για να είμαι καλά εγώ, πρέπει να βοηθάει το κράτος, αυτοί που κυβερνάνε. Να ρωτάνε, να ακούνε καλύτερα τις γυναίκες που έχουν προβλήματα. Και μετά να τα ψηφίσουνε. Αυτοί πρώτα τα ψηφίζουνε και μετά προσπαθούνε να τα φτιάξουνε!».

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Κύριο ερευνητικό μέλημα ήταν να αποτυπωθεί ο τρόπος με τον οποίο οι συνεντευξιαζόμενες βιώνουν και ερμηνεύουν τις εμπειρίες τους στην Ελλάδα ως μετανάστριες μητέρες που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών.

Ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα της έρευνας ήταν το γεγονός της απώλειας των πατέρων στο σύνολό τους, όχι τόσο εξαιτίας της φυσικής τους απουσίας, ως κριτηρίου εισόδου των μητέρων στη μονογονεϊκότητα, όσο εξαιτίας της απροθυμίας τους να αναγνωρίσουν τα παιδιά, ή/και να μετέχουν υλικά και συναισθηματικά στην ανατροφή τους. Εν απουσία του πατέρα, συνεπώς, αποδεικνύεται πως οι μητέρες διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στην ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών τους. Μάλιστα, στην προσπάθεια μιας υπεραναπλήρωσης του πατρικού κενού, κλήθηκαν να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις και να φέρουν σε πέρας το δύσκολο έργο της φροντίδας των παιδιών, αναλαμβάνοντας διπλό γονεϊκό ρόλο, με σημαντικές οικονομικές και ψυχοκοινωνικές συνέπειες για τις ζωές τους. Μέσα από τις αφηγήσεις των γυναικών φάνηκαν να αναδύονται συναισθήματα άγχους, αβεβαιότητας και έντονης ανασφάλειας, αλλά και κοινωνικά ζητήματα όπως η απομόνωση και οι συνθήκες φτώχειας που βίωσαν/βιώνουν, στην εμφάνιση των οποίων φαίνεται ότι συνέβαλε καθοριστικά η απουσία των πατέρων. Ασφαλώς, εδώ θα πρέπει να διαχωριστούν οι λόγοι για τους οποίους η εκάστοτε απέκτησε την μονογονεϊκή ιδιότητα από μία αναγκαστική. Οπότε, στην παραπάνω συνθήκη δεν συμπεριλαμβάνεται η περίπτωση της Παναγιώτας, η οποία μεγαλώνει την κόρη της μόνη της, λόγω του θανάτου του συζύγου της.

Συν τοις άλλοις, μέσα από τις συνεντεύξεις αναδείχθηκε η καίρια θέση που κατέχουν στις ζωές των γυναικών τα κοινωνικά δίκτυα. Είτε αυτά έχουν την μορφή ομοεθνών συγγενών και φίλων, είτε σχετίζονται με την ευρύτερη κοινότητα των γηγενών, η σύναψη κοινωνικών σχέσεων με άλλους ανθρώπους και η ύπαρξη υποστηρικτικών δομών φαίνεται να επηρεάζουν καθοριστικά την πορεία ομαλής προσαρμογής των μητέρων και των τέκνων τους στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, συναντήσαμε παραδείγματα εκπαιδευτικών, διευθυντών, γονέων άλλων παιδιών και συναδέλφους οι οποίοι στην πλειοψηφία τους αγκάλιασαν τις γυναίκες αυτές και τα παιδιά τους.

Απεναντίας, η απώλεια τέτοιων δεσμών ή, ακόμα χειρότερα, οι ξενοφοβικές αντιλήψεις και οι ρατσιστικές στάσεις κάποιων ντόπιων κατοίκων, όπως αποδείχθηκε μέσα από την έρευνα, επιτείνουν την αγωνία των μητέρων για το μέλλον εκείνων και των παιδιών

τους και επιδεινώνουν τις συνθήκες που οδηγούν σε κοινωνικό αποκλεισμό και οικονομική δυσπραγία. Ως εκ τούτου, περιεγράφησαν περιστατικά που βίωσαν οι ίδιες ερχόμενες εδώ τα οποία αφορούν στην μαύρη εργασία, σε δυσμενή μεταχείρισή τους στον χώρο εργασίας τους από προϊσταμένους τους, σε εργασιακό εκφοβισμό και σε γενικότερη εκμετάλλευση, με αποκορύφωμα την σεξουαλική παρενόχληση. Το βαρυσήμαντο εδώ είναι ότι έπειτα από τις αφηγήσεις τέτοιων περιστατικών ακολουθούσαν οι φράσεις του τύπου «εγώ ήμουνα τυχερή», «αυτά παντού συμβαίνουν», «υπάρχουν και χειρότερα», αναφέροντας και περιστατικά ακραίας εκμετάλλευσης από ιστορίες ομοεθνών τους περί trafficking. Μία πιθανή ερμηνεία αυτής της αντίδρασης θα μπορούσε να βρεθεί στην πρόθεση των υποκειμένων να ξεχάσουν τις «δύσκολες εποχές» και να εστιάσουν στο παρόν και στα οφέλη του να είναι κοντά στα παιδιά τους. Αν, όμως, εμβαθύνει κανείς σε αυτές τις δηλώσεις, θα μπορούσε να κάνει λόγο ενδεχομένως για ενδείξεις εσωτερικευμένης καταπίεσης και ασυνείδητης αποδοχής μιας ιεραρχίας που υπαγορεύει την κατώτερη θέση τους ως γυναικών (Γλαντζή, 2020) και ως μεταναστριών (Pyke, 2010).

Αναφορικά με την κοινωνική πολιτική που ακολουθείται στην χώρα, προκύπτουν ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα δεδομένα. Εδώ, αν και οι μαρτυρίες των συνεντευξιαζομένων σε σχέση με το αν έχουν λάβει ποτέ κρατικές παροχές ποικίλλουν, όλες δηλώνουν ότι οι πρακτικές που εφαρμόζονται δεν ανταποκρίνονται στις ουσιαστικές τους ανάγκες. Αξιοσημείωτο, δε, είναι ότι στην πλειοψηφία τους οι γυναίκες αυτές φαίνεται να μην είναι/ήταν ενήμερες για τις πολιτικές που ασκούνται και για τα προνόμια που δικαιούνται. Επ' αυτού, εγείρεται το ερώτημα, κατά πόσον τα μέτρα που εφαρμόζονται από την Πολιτεία λαμβάνουν υπόψιν τους ίδιους τους χρήστες, αλλά και σε ποιο βαθμό οι παρεχόμενες υπηρεσίες (επιδόματα, οικονομικές ελαφρύνσεις, δωρεάν νομική βοήθεια, κλπ.) εφαρμόζονται υπέρ του συμφέροντος των άμεσα ενδιαφερομένων.

Εν προκειμένω, αξιοπρόσεκτο είναι και το ότι στο σύνολό τους οι συνεντευξιαζόμενες, αναλαμβάνοντας και το μερίδιο ευθύνης που τους αναλογεί, υποστηρίζουν ότι η πληροφορία για τις όποιες παροχές δεν φτάνει έγκαιρα στις ίδιες, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια έλευσής τους στην Ελλάδα, αφού δε γνωρίζουν που να απευθυνθούν και τι ακριβώς να ζητήσουν. Μία τέτοια αμηχανία, σε συνάρτηση με τα γραφειοκρατικά εμπόδια που ανακύπτουν, όπως διαφαίνεται και από τα λεγόμενά τους, τις αποτρέπει από το να διεκδικήσουν δικαιώματα και οφέλη και τις ωθεί στην παραίτηση και την αποκλειστική ενασχόληση με τον άμεσο βιοπορισμό.

Παράλληλα, μέσω των ερευνητικών ευρημάτων, προστίθενται και νέοι προβληματισμοί ως προς τις ασκούμενες στρατηγικές παρέμβασης του κράτους. Καταρχάς,

διαπιστώνεται κάποια ανεπάρκεια ως προς τις δομές στήριξης για την ασφαλή φύλαξη και απασχόληση των παιδιών, κυρίως στις προσχολικές ηλικίες, αλλά όχι μόνον, κατά τις ώρες που οι μητέρες εργάζονται. Συνεπώς, οι συμμετέχουσες, στην καλύτερη περίπτωση, αναθέτουν την φύλαξη των παιδιών σε συγγενικά, φιλικά ή γειτονικά πρόσωπα, ειδικά αν αναγκάζονται να πληρώνουν «νταντάδες» ή ιδιωτικά κέντρα απασχόλησης, επιβαρύνοντας το ήδη ισχνό εισόδημά τους. Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις, φαίνεται να αντιμετωπίζουν σοβαρό βιοποριστικό κώλυμα λόγω του ότι «δεν έχουν πού να αφήσουν τα παιδιά» και, επομένως, δεν έχουν τη δυνατότητα εύρεσης εργασίας.

Ανακεφαλαιώνοντας, δεν θα πρέπει επ' ουδενί λόγο να θεωρήσουμε τις γυναίκες αυτές ως μία ομοιογενή κοινωνική ομάδα, διότι αυτομάτως αυτό θα αποτελούσε ερευνητικό αλλά και ηθικό σφάλμα. Παρά το γεγονός ότι όλες είχαν να μοιραστούν παρόμοιες δυσκολίες ως προς τις οικονομικές και κοινωνικές αξιώσεις της καθημερινότητάς τους στην Ελλάδα, η καθεμιά διαθέτει ένα διαφορετικό ιδιοσυγκρασιακό, ηλικιακό, οικογενειακό, οικονομικό και κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι οι νεότερες σε ηλικία μητέρες (Ισμήνη, Κατερίνα, Αργυρώ) φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει περισσότερο τον τριπλό τους ρόλο ως γυναίκες, μητέρες, μετανάστριες, με αποτέλεσμα να είναι περισσότερο ενήμερες από τις τρέχουσες παροχές που προσφέρονται, να εκφράζουν μεγαλύτερη δυσαρέσκεια από τις πολιτικές που ασκούνται και να διεκδικούν περισσότερο υγιείς συνθήκες για εκείνες και τα παιδιά τους.

Σε αυτή την «κατηγοριοποίηση» το στοιχείο της ηλικίας δεν αποτελεί την μόνη παράμετρο που καθιστά τις γυναίκες αυτές πιο συνειδητοποιημένες για την κατάσταση που βιώνουν. Σαφώς και το στοιχείο της εθνικότητας θα μπορούσε να αποτελεί έναν παράγοντα που συμβάλλει σε περαιτέρω κινητοποίηση, αφού χώρες όπως η Ουκρανία, η Σερβία και η Αρμενία δεν εντάσσονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οπότε, οι δυσκολίες όσον αφορά την νομιμοποίηση αλλά και τις κρατικές απολαβές να είναι περισσότερες. Επιπλέον, πιθανότατα, η μόρφωσή τους, αλλά και οι νέες δυνατότητες πρόσβασης στην πληροφορία να έχουν παίξει έναν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της κριτικής συνειδητοποίησης και στην περαιτέρω δράση τους. Τόσο μέσω της ευρείας διάδοσης του διαδικτύου και της ευκολίας που προσφέρει σε πλήθος ανθρώπων χωρίς υψηλό κόστος, όσο και λόγω της εντατικότερης ενεργοποίησης των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των παρεμβάσεων ευαισθητοποίησης μέσα από συνεργασίες με ομάδες αλληλεγγύης, έχουν αναδυθεί αρκετά ζητήματα που απασχολούν και την πληθυσμιακή ομάδα των μονογονεϊκών οικογενειών και των μεταναστριών γυναικών, με τις ίδιες τις ενδιαφερόμενες να καλούνται στην πρώτη γραμμή των διεκδικήσεων.

Προτάσεις

Σκοπός της έρευνας δεν ήταν να ασχοληθούμε με την κοινωνιολογική διάσταση του θεσμού της οικογένειας και τις αλλαγές του παραδοσιακού μοντέλου, αλλά να ερευνήσουμε την μονογονεϊκότητα και τα προβλήματα που βιώνουν οι συμμετέχουσες, μέσα από την τριπλή ιδιότητα της γυναίκας, της μετανάστριας και της μητέρας. Συνεπώς, τα όποια ευρήματα συνιστούν στοιχεία που αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα από την σκοπιά των συνεντευξιαζομένων και δεν αποτελούν επαρκή δεδομένα για γενίκευση των αποτελεσμάτων. Παρά ταύτα, θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για περαιτέρω διερεύνηση κάποιων νέων ενδιαφερόντων στοιχείων που ανέκυψαν κατά την διάρκεια της έρευνας.

Όπως επισημάνθηκε και από τις ίδιες τις συνεντευξιαζόμενες, ανακύπτει σοβαρό πρόβλημα με το ζήτημα της φύλαξης των παιδιών, ειδικά σε ηλικίες βρεφικής και προσχολικής εκπαίδευσης, και όχι μόνον. Αν και νομοθετικά, τουλάχιστον, φαίνεται να έχει προβλεφθεί η οργάνωση δομών και υπηρεσιών προκειμένου να επιτευχθεί συμφιλίωση ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή, επί της ουσίας οι προβλέψεις αυτές φαίνονται είτε να υπολειμθούν, είτε να μην ανταποκρίνονται στις ανάγκες των μητέρων, είτε ακόμα και η ύπαρξή τους να βρίσκεται μόνον «στα χαρτιά».

Επομένως, όπως προτάθηκε από τις ίδιες τις ενδιαφερόμενες, θα ήταν συνετό να ενεργοποιηθούν νέες δράσεις με σκοπό την ενδυνάμωση των μονογονέων μητέρων και την εναρμόνιση της εργασίας με την οικογενειακή ζωή και να οχυρωθούν οι ήδη υπάρχουσες υπηρεσίες, προκειμένου να μπορούν οι γυναίκες αυτές να μεγαλώνουν τα παιδιά τους μέσα σε ένα κλίμα ασφάλειας, αξιοπρέπειας και ισότητας ευκαιριών. Παράλληλα, η οποιαδήποτε πολιτική αφορά την οικογένεια και, δη, τα μονογονεϊκά σχήματα, δεν θα πρέπει να υλοποιείται σε μια ενιαία βάση, αλλά οφείλει να σχεδιάζεται και να εφαρμόζεται με εστίαση στις ανάγκες των χρηστών. Ενώ, περαιτέρω, είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψιν και οι επιμέρους ανάγκες του εκάστοτε μονογονεϊκού υποσχήματος, όπως αυτό που περιλαμβάνει τις μητέρες μονογονείς μετανάστριες.

Επιπλέον, από τις αναφορές των υποκειμένων, αναδείχθηκε έντονο το θέμα των κοινωνικών δικτύων, αφού όσες είχαν ανεπτυγμένες σχέσεις είτε με ομοεθνείς, συγγενείς και φίλους, είτε με γηγενείς, φαίνεται να διαχειρίστηκαν ομαλότερα και λιγότερο ψυχοφθόρα την ένταξή τους. Συνεπώς, από τα λεγόμενά τους προκύπτει επιτακτική η ανάγκη για επικέντρωση στο κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ γηγενών και μεταναστών, όσο και η ανάγκη για ενίσχυση του ρόλου των μεταναστευτικών συλλόγων, με προτεραιότητα στα όσα

χρειάζονται τα μέλη τους και όχι εστιάζοντας πάλι σε μία κατεύθυνση «εκ των άνω» – ομοίωμα των κεντρικών πολιτικών. Προς την κατεύθυνση αυτή, θα μπορούσαν να στελεχωθούν οι όλες οι σχετικές υπηρεσίες με διερμηνείς και προσωπικό άρτια καταρτισμένο σε θέματα διαπολιτισμικότητας και κοινωνικής φροντίδας, προκειμένου οι ενδιαφερόμενες μητέρες να προσεγγίζονται με όρους επαγγελματισμού αλλά και ανθρωπιάς και να μην κινδυνεύουν από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Μάλιστα, οι δομές και οι εμπλεκόμενοι φορείς και οι υπηρεσίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα διυπηρεσιακό δίκτυο, προκειμένου οι μητέρες να ενημερώνονται έγκαιρα για τις παροχές που δικαιούνται, ενώ αρκετά βοηθητικό θα ήταν να ενισχυθούν οι συνεργασίες με κρατικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς για περαιτέρω ευαισθητοποίηση στα προβλήματα που βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες και ειδικότερα όταν στον ρόλο του μονογονέα προστίθενται οι ιδιότητες της γυναίκας μετανάστριας.

Συν τοις άλλοις, κατά την διαδικασία αναζήτησης του ερευνητικού δείγματός, από κάποιες άτυπες συζητήσεις που έγιναν με αρκετές μετανάστριες, αναδείχθηκε το γεγονός ότι πολλές μόνες μητέρες αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την χώρα προέλευσής τους και να «αφήσουν» τα παιδιά τους σε οικεία συγγενικά πρόσωπα, προκειμένου να έρθουν στην Ελλάδα να εργαστούν και, με έντονο το στοιχείο της ενοχής να τις ακολουθεί ακόμα και δεκαετίες μετά την «επανάσταση» με τα παιδιά τους. Αν και κάποιες από τις συμμετέχουσες περιγράφουν ότι τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους είχαν αφήσει τα παιδιά πίσω στην χώρα καταγωγής, έπειτα από 2-5 χρόνια έρχονταν κι εκείνα στην Ελλάδα, λαμβάνοντας την ελληνική εκπαίδευση και αγωγή. Ας σημειωθεί ότι στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκε να μην συμπεριληφθούν στο ερευνητικό δείγμα οι γυναίκες που κατά την ανηλικότητα των τέκνων τους ζούσαν εξολοκλήρου μόνες τους εδώ. Εντούτοις, θα μπορούσε στο μέλλον να μελετηθεί περαιτέρω η πορεία ζωής και οι δυσκολίες των γυναικών εκείνων που για λόγους «ανωτέρας βίας» παίρνουν την απόφαση να φύγουν και να αναθέσουν την καθημερινή φροντίδα σε γιαγιάδες, παππούδες, θείες και θείους, με σκοπό να «βγάλουν χρήματα» και να τα στείλουν για τις ανάγκες και τις σπουδές των παιδιών τους στην πατρίδα τους.

Ένα ακόμη στοιχείο που αξίζει να μελετηθεί σε επόμενη έρευνα είναι το τι συμβαίνει συνολικά με τους μετανάστες της «μιάμισης γενιάς» (Ip and Hsu, 2006· Γκορρέα, 2016· Παπαφιλίππου, 2017), εκείνους δηλαδή που έχουν φτάσει στην Ελλάδα σε μικρή ηλικία με τους γονείς τους, έχουν μεγαλώσει εδώ και ακόμα ταλανίζονται με ζητήματα νομιμοποίησης και γραφειοκρατίας. Χαρακτηριστικά, από το δείγμα προέκυψε έντονος προβληματισμός για τρεις μητέρες, οι οποίες ήρθαν στην Ελλάδα οι ίδιες ως παιδιά μεταναστριών που εργάζονταν

ήδη εδώ. Κατ' ουσίαν, δεν ανήκουν σε μετανάστριες πρώτης γενιάς, αφού δεν ήταν εκείνες που ήρθαν αντιμέτωπες με τις πρώτες δυσκολίες της εγκατάστασης και της προσαρμογής «δι' αντιπρόσωπου». Το οξύμωρο είναι ότι ενώ οι συμμετέχουσες εγκαταστάθηκαν εδώ, έλαβαν την ελληνική εκπαίδευση και κουλτούρα, εντάχθηκαν στην ελληνική κοινωνία, θεωρώντας την πια ως νέα τους πατρίδα, και μεγάλωσαν εδώ, οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν μέχρι σήμερα ως ενήλικες μητέρες και αφορούν την νομιμοποίηση και την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας είναι σοβαρές. Ακολούθως, η τοποθέτησή τους σε αυτή τη γκρίζα κατηγορία φαίνεται να συμβάλλει περαιτέρω σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού, ακόμα και έπειτα από 20 χρόνια παραμονής τους εδώ.

Τέλος, μέσα από την έρευνα που διεξήχθη στο θεωρητικό επίπεδο, σχετικά με την ισχύουσα νομοθεσία για τους μόνους γονείς, αξιοπρόσεκτο είναι ότι το παραδοσιακό, στερεοτυπικό «μονοπώλιο ανατροφής» της μητέρας φαίνεται να αίρεται ως έναν βαθμό και, αντιθέτως, να ισχυροποιείται περισσότερο και ο ρόλος του πατέρα στην ελληνική οικογένεια όσον αφορά την ουσιαστική εμπλοκή του στην ανατροφή των παιδιών (άδεια πατρότητας, εναλλακτική άδεια γονέων, κλπ.). Η οπτική αυτή αδιαμφισβήτητα αποτελεί μία σημαίνουσα εξέλιξη στην εικόνα του σύγχρονου πατρικού προτύπου που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης και περαιτέρω μελέτης.

Βιβλιογραφία

Ξενογλωσση Βιβλιογραφία:

1. Avato J., Koettl J. and Sabates-Wheeler R., (2008). “Definitions, Good Practices and Global Estimates on the status of Social Protection for International Migrants”, Conference on Migration and Social Protection: Exploring issues of Portability and Access, UK Government’s Department for International Development (DFID)- Institution of Development Studies (IDS) and Sussex University (unpublished).
2. Baldwin-Edwards M. (2004). “Albanian emigration and the Greek labour market: Economic Symbiosis and social ambiguity”. *South East Europe Review*, 1/2004, pp. 51-65.
3. Barbier, J. (1995). *Public policies with a family dimension in the European Union: An analytical framework for comparison and evaluation*. Czech Republic: European Research Center.
4. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation, *Applied Psychology: An international review*, 46, pp 5-61.
5. Borjas G. (1999). “The economic analysis of immigration” in *Handbook of Labour Economics*, vol. 3A, (editing: Ashenfelter and D. Card), North Holland.
6. Bouchard, G., B., Carroll, W. (2002). “Policy-making and administrative discretion: The case of immigration in Canada”, *Canadian Public Administration* 45.2, pp. 239–257.
7. Castles, Stephen (2008). “Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective”, Conference on Theories of Migration and Social Change, Woodstock Road, Oxford.
8. Day, D., R. (2010). *Introduction to Family Processes*. New York: Routledge.
9. Djajic S. (1995). “Illegal immigration and resource allocation”, *International Economic Review*, 38, 1, pp. 97-117.
10. European Commission (2008). Report on Equality between men and Women in 2008, DG Employment, Social affairs and Equal Opportunities. European Commission. (2006). Older Women Poverty and Pensions. Newsletter 3, 2006.
11. Fuglerud O. (2004). “Constructing exclusion. The micro-sociology of an immigration department”, *Social Anthropology* 12, 1, pp. 25-40.
12. Galliano, G. (2003). *Gender crossing boundaries*, Toronto, Canada: Thomson Wadsworth.
13. Gelatt J., Peters, H. E., Koball, H., Monson, W. (2015). Research report. Raising the Future. Parenting Practices among Immigrant Mothers. Urban Institute, United States.
14. Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
15. Guest, G., Bunce, A. & Johnson L. (2006). «How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability», *Field Methods* 18, 1, pp. 59–82.
1. Heyman J. McC. (1995). “Putting Power in the Anthropology of Bureaucracy: The Immigration and Naturalization Service at the Mexico – United States Border”, *Current Anthropology* 36.2, pp. 261-287.
2. Lazaridis G., (2000). “Filipino and Albanian Women Migrant Workers in Greece: Multiple Layers of Oppression”. In *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, 49-79, Oxford, New York: Berg.
3. Luxton, M. & Fox, B. (2009). Conceptualizing family. In: Fox, B. (eds). *Family patterns, gender relations*. New York: Oxford University Press.
4. McIntosh M., (2005). *Working Women in English Society 1300-1620*, Cambridge: Cambridge University Press.
5. Miles, M. & Huberman, M., (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook (2nd Edition)*, Sage.
6. Millar, J. (2002). “Lone Parenthood” in Barnes, M. (2002). *Poverty and Social Exclusion in Europe*, Massachusetts: Edward Elgar.
7. Muncie, J. & Sapsford, R. (1999). *Understanding the family*. California: Sage Publications.

8. Norris, P., Davis, J. (2007). "Continental Divide: Social Capital in the US and Europe. In : Jowell, R., Roberts, C., Fitzgerald, R., Eva, G. (eds), *Measuring attitudes cross-nationally: Lessons from the European social survey*. London: Sage Publications.
9. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) (2010). *OECD Studies on SMEs and Entrepreneurship SMEs, Entrepreneurship and Innovation*. OECD Publishing.
10. Pitrou A. (1994). *Les politiques familiales, Approches sociologiques «Alternatives sociales»*, Paris: Syros.
11. Rubin, H. & Rubin, R. (1995). *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
12. Sussex University (2008). *International Conference on Migration and Social Protection: Exploring Issues of Portability and Access*, 5-6 Nov., Brighton, University of Sussex – Centre on Migration, Globalization and Poverty – Institute of Development Studies.
13. Taylor, H. (1993). *INSET for equal opportunities in the London Borough of Brent*. In: J. Whyte (Ed.) *Girls friendly schooling*. London: Methuen.
14. UN (2007), *Social Policy and Migration – UNRISD Conference News, Report 22-23 Nov.*, Geneva, UNRISD/IOM/IFS.
15. Vougioukas, Anna & Liapi, Maria (2013). *Coping with Deskilling: Strategies of Migrant Women Across European Societies*. In book: *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe – International Perspectives on Migration* (pp.79-96) (editing: Floya Anthias, Maria Kontos, Mirjana Morokvasic), Springer Publishing.
16. White, J. & Klein, D. (2002). *Family Theories*. California: Sage Publications.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία:

1. Babbie, E. (2018). Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα, 2^η έκδοση, (επιμ. Κατερέλος, Ι., Χατζηφωτίου, Σ.), Αθήνα: Κριτική.
2. Coleman, H., Jordan, C., Collins, D. (2017). Κοινωνική εργασία με οικογένεια (επιμ. Μαρτινάκη Σ., Ασημακόπουλος, Χ.), Αθήνα: Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις.
3. Green, Nancy L. (2010). Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις (μτφ. Παρσάνογλου, Δ.), Αθήνα: Σαββάλας.
4. Αγγελής, Γ., Γιαννάκος, Σ., Σδράνη, Σ. (2014). Μετανάστες: Πορεία Ζωής (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Ηρακλείου, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ηράκλειο.
5. Αλεξιάκης, Ε. (2014). *Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στην νεότερη Ελλάδα. Εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
6. Αντωνάκη, Κ., Χαλκιαδάκη, Α., Χοχλιδάκη, Μ. (2009). Σύγκριση του κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ Ελληνίδων και αλλοδαπών εγκύων (πτυχιακή εργασία), Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΑΤΕΙ) Κρήτης, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Νοσηλευτικής, Ηράκλειο.
7. Αντωνοπούλου, Φ.Δ. (2012). Η επίδραση της μονογονεϊκότητας στις κοινωνικές ανάγκες του μόνου γονέα, Το Βήμα του Ασκληπιού, 11 (3), 422- 437, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2012.
8. Αφουξενίδης, Α., Σαρρής, Ν., Τσακνίδη, Ο. (2012). Ένταξη των μεταναστών: Αντιλήψεις, Πολιτικές, Πρακτικές, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
9. Βαρουξή, Χρ., Στρατουδάκη, Χ. (2014). Κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων στο «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης» (επιμ. Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
10. Βαρουξή, Χρ. (2008). Μεταναστευτική πολιτική και δημόσια διοίκηση: Μια ανθρωποδικαιωματική προσέγγιση κοινωνικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Συμπεράσματα έρευνας πεδίου. Κείμενο Εργασίας, 2008/17, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
11. Βουγιούκα, Α. (2014). Κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων στο «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης» (επιμ. Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
12. Γαλακτοπούλου, Ι. (2020). *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των μονογονεϊκών οικογενειών* (μεταπτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Κοινωνικές Διακρίσεις, Μετανάστευση και Ιδιότητα του Πολίτη», Κόρινθος.
13. Γαλανής, Γ. (1995). «*Το άλλοθι του πατέρα και οι ενοχές της μητέρας*», στο *Οικογένεια με ένα γονέα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 37-60.
14. Γεώργας, Δ. (1999). Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τομ. 98, σελ. 21-47.
15. Γιαννόπουλος, Ν. (2001). «Ταξικότητα και πολυεθνικότητα, επιβολή και αποδοχή: αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού», στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση*, Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές, Αθήνα: Πατάκης.
16. Γιώτσα, Α. (2004). Δομή και λειτουργίες της ελληνικής οικογένειας: ομοιότητες και διαφορές με τη μορφή της οικογένειας σε άλλες χώρες. *Επιστημονική επετηρίδα παιδαγωγικού τμήματος νηπιαγωγών Ιωαννίνων*, 3, 25-41.
17. Γκασούκα, Μ. (2020). Κοινωνία, Μετανάστευση και Φύλο. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
18. Δαμανάκης, Μ. (1993). *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg.
19. Δαμανάκης, Μ. (2004). Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα, Αθήνα: Gutenberg.

20. Δημητράκα, Μ. (2004). «Μοντέλα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και επικοινωνίας», στο Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα. Πρόσκληση για την Κοινωνική Εργασία, Πρακτικά σεμιναρίου, Αθήνα: Ι.Α.Κ.Ε., Σ.Ε.Κ.Ε.
21. Δημουλάς Κ (2006). «Παράμετροι ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία : Η περίπτωση της Περιφέρειας Αττικής», στο Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δεσπ. (επιμ.), «Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία», Αθήνα: Gutenberg.
22. Δροσά, Ε. (2017). *Κοινωνικές Διαστάσεις της Μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα (1981-2016) – Σχολείο και Σύγχρονες Τάσεις* (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Λέσβος.
23. Έμκε - Πουλοπούλου, Ή. (2009). Η ζωή των μεταναστών στην Ελλάδα – Νομικό καθεστώς, γλώσσα, απασχόληση, ασφάλιση, Αθήνα: Βογιατζή.
24. Έμκε - Πουλοπούλου, Ή. (2007). Η μεταναστευτική πρόκληση, Αθήνα: Παπαζήση.
25. Ζαϊμάκης, Γ. & Κανδυλάκη, Α. (επιμ.) (2005). Δίκτυα κοινωνικής προστασίας: Μορφές παρέμβασης σε ευπαθείς ομάδες και πολυπολιτισμικές κοινότητες, Αθήνα: Κριτική.
26. Ζαϊμάκης, Γ. (2016). Κοινωνική Εργασία και Τοπικές Κοινωνίες: Ανάπτυξη, Συλλογική Δράση, Πολυπολιτισμικότητα, Αθήνα: Πλέθρον.
27. Ζάρα-Αθανασίου, Αι. (2013). Φυλετικές διακρίσεις στην αγορά κατοικίας στην Ελλάδα (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Εφαρμοσμένης Οικονομικής, Βόλος.
28. Ισάρης, Λ., Τσοντάκη Ελ. (2004). Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου (πτυχιακή εργασία), Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΑΤΕΙ) Κρήτης, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ηράκλειο.
29. Ιωαννίδου, Α. (2010). “Jane Lewis, 2009, Work – family balance, gender and policy”. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τόμος 132, σελ. 217-221.
30. Ιωσηφίδης, Θ. (2008). Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες, σελ. 27. Αθήνα: Κριτική.
31. Καβουριάρης, Ε. (1974). «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, εκδόσεις: Αθήνα: Κάλβος.
32. Κανδυλάκη, Α. (2008). Η Συμβουλευτική στην Κοινωνική Εργασία – Δεξιότητες και Τεχνικές (δ΄ έκδοση). Αθήνα: Τόπος.
33. Κάντζου, Β., Μανώλη Π., Μούτη, Α, Παπαδοπούλου, Μ. (2017). Γλωσσική εκπαίδευση προσφύγων και μεταναστών/ριών: Πολλαπλές μελέτες περίπτωσης στον Ελλαδικό χώρο – Διάλογοι: Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, τεύχος 3, σελ. 18-34, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
34. Καραλής, Ν. (2019). Το κοινωνικό κεφάλαιο των χειριστών της Υπηρεσίας Ασύλου και ο ρόλος τους στην διεκπεραίωση των υποχρεώσεών τους (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ευρωπαϊκές Κοινωνίες και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση», Μυτιλήνη.
35. Καραμεσίνη Μ. (2021). Γυναίκες, φύλο και εργασία στην Ελλάδα, Αθήνα: Νήσος.
36. Καρρά, Α. (2015). Μετανάστευση και εγκληματικότητα. Μύθοι και πραγματικότητα (πτυχιακή εργασία), Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα.
37. Κασιμάτη Κ. (2002), Αλβανοί μετανάστες στα Κύθηρα, Αθήνα: Νόστος
38. Κασιμάτη, Κ. (2006). Η ένταξη των Αλβανών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία (από διηγήσεις Αλβανών και Ελλήνων) στο Μπαγκαβός, Χ. – Παπαδοπούλου, Δ., (Επιμ.) *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg.

39. Κασσιμάτη Κ., Μουσούρου Α. (2007). Φύλο και μετανάστευση - Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση, τόμος I, Αθήνα: Gutenberg.
40. Κασσιμάτη, Κ., Μουσούρου, Α., Θανοπούλου, Μ., Καμπούρη, Ε. (2007). Φύλο και μετανάστευση, Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία, τόμος II, 1^η έκδοση, Αθήνα: Gutenberg.
41. Κασσιμάτη Κ. (2009). «Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στη Ελλάδα» - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη, τόμος 4^{ος}, τεύχος 1, σελ. 7-25, Αθήνα: Διώνικος.
42. Καψάλης, Α. (2007). Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής - 27 Μελέτες, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
43. Κικίλιας, Η., Παπαλιού, Ο., Φαγαδάκη, Ευ. (2007). *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
44. Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα- Προοπτικές-Κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
45. Κογκίδου, Δ., (1998). *Σε αναζήτηση μια νέας κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών. Το παράδειγμα του «Κέντρου οικογενειών» στη Θεσσαλονίκη*. Στο 6ο επιστημονικό συνέδριο με θέμα: Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικό Αποκλεισμός, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
46. Κογκίδου Δ., (2004). *Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης- Μονογονεϊκές οικογένειες: Μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*. στο Μουσούρου Α. κ.α., (2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές διερευνήσεις, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα: Gutenberg.
47. Κόντης, Α., κ.α., (2009). Ζητήματα κοινωνικής ένταξης μεταναστών, Αθήνα: Παπαζήσης.
48. Κόντης (2001). «Οικονομική ενσωμάτωση μεταναστών στη χώρα υποδοχής» στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Αθήνα: Παπαζήσης.
49. Κοτρόγιαννος, Α. (2019). Εκπαίδευση μεταναστών στην Ελλάδα: Μια μελέτη περίπτωσης (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνική και Εκπαιδευτική Πολιτική», κατεύθυνση: «Κοινωνικές Διακρίσεις, Μετανάστευση και Ιδιότητα του Πολίτη», Κόρινθος.
50. Κουκούλη, Σ. (2019). Ηλεκτρονικές σημειώσεις διδάσκουσας από το μάθημα «Οικογενειακή Πολιτική», Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο (ΕΛΜΕΠΑ), Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ηράκλειο.
51. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (2018). Οικογενειακό δίκαιο. Τόμος 1, 7η έκδοση. Αθήνα: Σάκκουλας.
52. Κούτρα, Κ. (2020). Ηλεκτρονικές σημειώσεις διδάσκουσας από το μάθημα «Διαπολιτισμική Κοινωνική Εργασία», Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο (ΕΛΜΕΠΑ), Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ηράκλειο.
53. Κουτσοδήμα, Π., Οικονόμου Ν. (2016). Γυναικεία κακοποίηση στην οικογένεια (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πάτρα.
54. Κουφογιάννη-Καρκανιά, Π. (2011). Γάμος και οικογένεια στο σύγχρονο κοινωνικό και επιστημονικό τοπίο. Αθήνα: Γρηγόρης.
55. Κτιστάκης, Γ. (2013). Η προστασία των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη – Εγχειρίδιο για νομικούς, Παρίσι: Εκδόσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης.
56. Λεκατσάς, Παναγής (2006). *Η καταγωγή της βασιλείας. Μετάβαση από τη μητριαρχική στην πατριαρχική κοινωνία*. Αθήνα: Καστανιώτη
57. Μάγος, Κ. (2005). Προσεγγίζοντας τον Άλλο: Εκπαίδευση Ενηλίκων και Διαπολιτισμική Ικανότητα. Αθήνα: 2ο Διεθνές Συνέδριο Επιστημονικής Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
58. Μαράτου Αλιπράντη Α., (1996). *Ξένο Εργατικό Δυναμικό και το πρόβλημα της κοινωνικής Ενσωμάτωσης* στο Καραντινός, Δ., Αλιπράντη, Α. και Φρονίμου, Ε. (1996). Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 276-306.

59. Μαράτου Αλιπράντη Λ., (1998¹). *Οικογενειακή Ρήξη, Μονογονεϊκότητα και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Οι υποχρεώσεις της οικογένειας*. Στο 6^ο επιστημονικό συνέδριο με θέμα: Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικό Αποκλεισμό, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 547-562.
60. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1998²). *Μονογονεϊκές οικογένειες: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής: συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τομ. 95, σελ. 185-208.
61. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2002). *Διακρατικός οδηγός για την μονογονεϊκότητα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
62. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2005). *Μορφές οικογένειας και οικονομική ανέχεια: μια πρώτη προσέγγιση*, στο Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός - Πρακτικά εισηγήσεων, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 243-249.
63. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2007). *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα - Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του ΚΕΘΙ*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
64. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Τσίγκανου, Ι., κ.α. (2014). Κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων στο «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης» (επιμ. Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
65. Μουσουρού, Μ., Λ. (2005). *Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική*, Αθήνα: Gutenberg.
66. Μπάγκαβος, Χρ., Παπαδοπούλου, Δ., κ.α. (2006). *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg.
67. Μπαμπάλης, Θ. (2011). *Παιδιά Μονογονεϊκών Οικογενειών. Βοηθώντας στη Σχολική Προσαρμογή τους*. 2η έκδοση. Αθήνα: Διάδραση.
68. Μπαντουβάνου, Ευ. (2018). Η πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων στο πλαίσιο της Αστυνομικής και Δικαστικής Συνεργασίας στις Ποινικές Υποθέσεις (διπλωματική εργασία), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νομική Σχολή, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Σπουδές Νοτιοανατολικής Ευρώπης», Κομοτηνή.
69. Μπαλτσιώτης, Λ. (2004). Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντι)φάσεις μιας αδιέξοδης πολιτικής στο «Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή και ιδιότητα του πολίτη» (επιμ. Πάυλου, Μ. & Χριστόπουλος, Δ.), σελ. 303-337, Αθήνα: Κριτική.
70. Μπούρου Ν. (2017). Διερεύνηση καλών πρακτικών για την ένταξη προσφύγων γυναικών και μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία και αγορά εργασίας, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης(ΕΣΔΔΑ), Τμήμα Διοίκησης Υπηρεσιών Κοινωνικής Φροντίδας, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΚΔΔΑ).
71. Μυλωνάς, Κων. (2009). Πρόσβαση και παροχή υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας σε μετανάστες και μετανάστριες στην Ελλάδα (διπλωματική εργασία), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μεθοδολογία και Εφαρμογές στην Κοινωνική Πολιτική», Αθήνα.
72. Νάκου, Α. (2018). Διάρθρωση και Οργάνωση των Υπηρεσιών Μετανάστευσης στην Ελλάδα και ο Βαθμός Ικανοποίησης των Μεταναστών από τη Λειτουργία τους, η Περίπτωση του Τμήματος Αδειών Διαμονής Πρέβεζας (μεταπτυχιακή εργασία), ΤΕΙ Ηπείρου, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Λογιστική-Χρηματοοικονομική και Διοικητική Επιστήμη, κατεύθυνση: Διοίκηση Επιχειρήσεων και Οργανισμών, Πρέβεζα.
73. Νικολάου, Γ. (2005). *Διαπολιτισμική διδακτική: Το νέο περιβάλλον, Βασικές αρχές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
74. Νιξαρλίδου, Ε. (2012). *Μονογονεϊκές Οικογένειες – Ποιμαντοψυχολογική Θεώρηση*, (μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας.
75. Νόβα-Καλτσούνη, Χρ. (2007). *Κοινωνικοποίηση – Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*. Αθήνα: Gutenberg.

76. Ντέλιου, Ελ. (2019). Η Ανώτατη Εκπαίδευση ως παράγοντας μετασχηματισμού των κοινωνικών αναπαραστάσεων για την επαγγελματική ζωή στις μετανάστριες Δεύτερης Γενιάς (διπλωματική εργασία), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Επιστήμες Αγωγής, Πάτρα.
77. Ξωχέλλης, Π. Δ. (επιμ.). (2007). Λεξικό της παιδαγωγικής. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
78. Πανταζάκου, Χρ. (2009). Γυναίκες Μετανάστριες και Δια Βίου Εκπαίδευση (διπλωματική εργασία), Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
79. Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β. (2000). *Οικογένεια και όρια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
80. Παπαδοπούλου, Δ. (2006). «Μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών. Το παράδειγμα της Περιφέρειας Αττικής», στο Χρ. Μπάγκαβος, Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg.
81. Παπαθεοδώρα, Θ. (2015). Νομικό Καθεστώς Αλλοδαπών – Ελληνική και Ευρωπαϊκή Νομοθεσία, 3^η έκδοση, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
82. Παπακωνσταντίνου, Μ. (2005). Συνοπτική ιστορική αναδρομή του θεσμού της οικογένειας μέσα στο χρόνο. Στο: Ρήγα, Α. Β. (επιμ.). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια σήμερα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
83. Παπαρίζος, Ρ. Σ. (2004). «Γλωσσική πολιτική και γλωσσική παιδεία» Αθήνα: Gutenberg.
84. Παπαχριστόπουλος, Ν. & Σαμαρτζή, Κ. (2012). *Οικογένεια και νέες μορφές γονεϊκότητας*. 2^η έκδοση. Θεσσαλονίκη: Orpoptuna.
85. Παπαχρήστου, Θ. (1998). *Εγχειρίδιο οικογενειακού δικαίου*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκουλας.
86. Περιστέρα, Π. (2010). *Πολιτικές για την οικογένεια στην Ελλάδα*. Βόλος: Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων.
87. Πιερράκος, Γ.Ν. (2019). Αντιμετώπιση του φαινομένου της χαμηλής γεννητικότητας και ενίσχυση της οικογένειας στην Ελλάδα, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Περιοδικό «Επιστήμη και Κοινωνία» – Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, τομ. 39.
88. Πλιόγκου, Β. (2008). *Η επίδραση της μονογονεϊκότητας στην εκπαιδευτική επιτυχία των παιδιών*. (διδασκαρική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.
89. Πουλόπουλος, Χ. (2011). *Η αιτιολογία της εξάρτησης* στο «Κοινωνική Εργασία και Εξαρτήσεις – Οι κοινότητες της αλλαγής», σελ. 39, Αθήνα: Τόπος.
90. Πομποδάκης, Γ. (2020). Ο ρόλος και οι απόψεις των εκπαιδευτικών ενηλίκων προσφύγων/ μεταναστών σε προγράμματα μάθησης (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νέες Μορφές Εκπαίδευσης και Μάθησης», Ρόδος.
91. Προκοπάκης Εμμανουήλ (2010). *Μετανάστευση και Στρατηγικές Κοινωνικής Ένταξης στον Αστικό Χώρο: Η Περίπτωση της Πόλης του Ηρακλείου*, Διδακτορικό Δίπλωμα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
92. Προκοπάκης, Εμ. (2010). Ηλεκτρονικές σημειώσεις διδάσκοντα από το μάθημα «Μετανάστευση και Κοινωνική Ένταξη», Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΑΤΕΙ) Κρήτης, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ηράκλειο.
93. Ράτσικα Ν., κ.α. (2014). Ποιοτική διερεύνηση των αναγκών υγείας και η προσβασιμότητα σε πρωτοβάθμιες υπηρεσίες υγείας στη Κρήτη. Διαφορές μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών. 41ο Πανελλήνιο Νοσηλευτικό Συνέδριο ΕΣΝΕ, 4-7 Μαΐου, Χερσόνησος, Κρήτη.
94. Ράτσικα Ν. (2014). Σεξουαλική κακοποίηση/ παρενόχληση μεταναστριών οικιακών βοηθών και οι ανάγκες των θυμάτων. 1ο Μετεκπαιδευτικό Επιστημονικό Συμπόσιο Κοινωνικής Εργασίας με θέμα: Η κοινωνική πρόνοια σε κρίση. Προκλήσεις και προοπτικές για την Κοινωνική Εργασία. ΤΕΙ Αθήνας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Σχολών Κοινωνικής Εργασίας, ΣΚΛΕ 7-8 Νοεμβρίου 2014, Αθήνα.
95. Ρήγα, Α. Β., Πρεσβέλου, Κ., Γιώτσα, Α. & Γκέκα, Μ. (2012). *Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα*. Αθήνα: Πεδίο.
96. Σαρρής, Ν. (2017). Θεσμικό Πλαίσιο της Μετανάστευσης σε Εθνικό και Ευρωπαϊκό Επίπεδο, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

97. Σαρρής, Ν. (2014). Κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων στο «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης» (επιμ. Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
98. Σπυροπούλου, Ν. (2014). Κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων στο «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης» (επιμ. Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
99. Στρατηγάκη Μ. (2006). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
100. Τάτσης, Ν.Χ. (1999). Κοινωνιολογία (δεύτερος τόμος) - Κοινωνική οργάνωση και πολιτισμικές διεργασίες, Αθήνα: Οδυσσέας.
101. Τζανέτος, Α. (2012). Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Επιμόρφωσης δημοσίων υπαλλήλων των ενιαίων αποκεντρωμένων μονάδων διοίκησης που συναλλάσσονται με υπηκόους τρίτων χωρών που διαμένουν στην Ελλάδα, Εκπαιδευτικό εγχειρίδιο, στο πλαίσιο του προγράμματος 2010 του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών. Συντονιστής σχεδίου δράσης: Κέντρο Ενημέρωσης και Επιμόρφωσης «ΔΗΜΗΤΡΑ» Α.Ε, Εταίρος: Μη Κυβερνητική Οργάνωση «PRAKSIS».
102. Τσαούσης, Δ. Γ. (2006). Η Κοινωνία του Ανθρώπου – Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Αθήνα: Gutenberg.
103. Τσίγκανου Ι., Λαμπράκη, Ι., Φατούρου, Ι., Χαϊνός Ευ. (2010). Μετανάστευση και εγκληματικότητα: Μύθοι και πραγματικότητα, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
104. Τσίγκανου Ι., Τζωρτζοπούλου Μ., & Ζαραφονίτου Χ. (2001). Φύλο και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
105. Τσιγαρίδης, Β. (2016). Η ένταξη των μεταναστών στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (διπλωματική εργασία), Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ηθική Φιλοσοφία», Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας σε συνεργασία με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Καλαμάτα.
106. Τσιώλης, Γ. (2014). Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αθήνα: Κριτική.
107. Χατζηχρήστου, Χ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά: Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρρινική οικογένεια και στο σχολείο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
108. Χουσιάδα, Ο. (2008). *Υποστηρικτικές δομές και υπηρεσίες για την άγαμη μητέρα* (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καλαμάτας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Διοίκησης Μονάδων Υγείας και Πρόνοιας, Καλαμάτα.
109. Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ. (2008). Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία - Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία, Αθήνα: Παπαζήσης.

Διαδικτυακές πηγές:

1. Christou, A., Michail, D. (2015). Migrating motherhood and gendering exile: Eastern European women narrate migrancy and homing, *Women's Studies International Forum* 52(5), pp. 71-81. Available in: https://www.researchgate.net/publication/279634524_Migrating_motherhood_and_gendering_exile_Eastern_European_women_narrate_migrancy_and_homing.
2. European Commission (2018). Eurostat. Lone parent families, by NUTS level 3 region, 2011 (% of all family nuclei with at least one registered child under 25). Available in: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Lone_parent_families,_by_NUTS_level_3_region,_2011_\(%C2%B9\)_\(%25_of_all_family_nuclei_with_at_least_one_registered_child_under_25\)_RYB15.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Lone_parent_families,_by_NUTS_level_3_region,_2011_(%C2%B9)_(%25_of_all_family_nuclei_with_at_least_one_registered_child_under_25)_RYB15.png)
3. European Commission (2021). Eurostat - Products Eurostat News. "How many single-parent households are there in the EU?". Available in: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210601-2>.
4. European Commission (2021). Statistics on migration to Europe - Top 15 nationalities of first time asylum applicants (2020). Available in: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en#asylum
5. European Commission (2021). Statistics on migration to Europe - Employment of immigrants (2020). Available in: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en#employment-of-immigrants
6. Garran, A.M., Werkmeister-Rozas, L. (2013). 'Cultural Competence Revisited', *Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work* 22: 97–111. Available in: https://www.researchgate.net/publication/271755310_Cultural_Competence_Revisited.
7. Motapanyane, M. (Ed.). (2016). Escaping a Life of Violence? Migrant Mother-Families in Germany in "Motherhood and Single-Lone Parenting: A Twenty-First Century Perspective", Demeter Press, JSTOR. Available in: www.jstor.org/stable/j.ctt1rrd8wd.
8. National Geographic (August 14, 2017). Where Women Reign: An Intimate Look Inside a Rare Kingdom. Available in: <https://www.nationalgeographic.com/photography/article/portraits-of-chinese-Mosuo-matriarchs>.
9. Pyke, Karen D. (December 1, 2010). What is Internalized Racial Oppression and Why Don't We Study It? Acknowledging Racism's Hidden Injuries, *Sociological Perspectives*: 53 (4): 551–572. Available in: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1525/sop.2010.53.4.551>.
10. Samzelius, T. (2020). A vicious circle of silent exclusion: Family homelessness and poverty in Sweden from a single mother perspective, Malmö University, Faculty of Health and Society (HS), Department of Social Work (SA). Diva-portal.org. Available in: <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1501145&swid=-9583>.
11. Saraceno, C. (2011). Family policies: concepts, goals and instruments. Working Paper No. 230. Available in: <https://www.carloalberto.org/wp-content/uploads/2018/11/no.230.pdf>
12. Βέικου, Μ., Λαλαγιάννη, Β. (2015). *Μετανάστευση, κοινωνικές και πολιτισμικές εκφάνσεις*. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, στο: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5227>.
13. Βικιπαίδεια (άντληση φωτογραφίας εξωφύλλου: 15/03/2021). Dorothea Lange, 26 Μαΐου 1895 – 11 Οκτωβρίου 1965. Αμερικανή φωτογράφος και φωτορεπόρτερ. Στο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%BF%CE%B8%CE%AD%CE%B1_%CE%9B%CE%B1%CE%BD%CE%B3%CE%BA
14. Βουλή των Ελλήνων (2019). Σύνταγμα της Ελλάδας. Αθήνα: Υπηρεσία εκδόσεων της Βουλής, στο: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-4/>
15. Βουλή των Ελλήνων (2019). Σύνταγμα της Ελλάδας. Αθήνα: Υπηρεσία εκδόσεων της Βουλής, στο: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-21/>

16. Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (Γ.Γ.Ι.Φ.) (2018). 17ο Ενημερωτικό Σημείωμα του Παρατηρητηρίου: «Εκθήλυνση της φτώχειας - φτώχεια γένους θηλυκού». Στο: <https://isotita.gr/wp-content/uploads/2018/08/17%CE%BF-%CE%95%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CF%89%CE%BC%CE%B1-%CE%95%CE%BA%CE%B8%CE%AE%CE%BB%CF%85%CE%BD%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%A6%CF%84%CF%8E%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82.pdf>
17. Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (άντληση: 20/11/2021). Κέντρο Πληροφόρησης Εργαζομένων και Ανέργων (ΚΕΠΕΑ) - Αλφαβητικό Ευρετήριο – Γονικές Αδειες. Στο: <https://www.kepea.gr/aarticle.php?id=2102>
18. Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (άντληση: 20/11/2021). Κέντρο Πληροφόρησης Εργαζομένων και Ανέργων (ΚΕΠΕΑ) - Αλφαβητικό Ευρετήριο - Ειδική εξάμηνη άδεια προστασίας μητρότητας. Στο: <https://www.kepea.gr/aarticle.php?id=268>
19. Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (άντληση: 20/11/2021). Κέντρο Πληροφόρησης Εργαζομένων και Ανέργων (ΚΕΠΕΑ) - Αλφαβητικό Ευρετήριο - Άδεια Θηλασμού & Φροντίδας παιδιών. Στο: <https://www.kepea.gr/aarticle.php?id=2316#>
20. Γλαντζή, Ευ. (2020). Φύλο και εσωτερίκευση της καταπίεσης: προσωπική αυτονομία, έμφυλη βία και δικαιοσύνη (διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Νομικής, Τομέας Ιστορίας και Θεωρίας του Δικαίου. Στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/48130>.
21. Δεμπτζόγλου, Ι. (2019). *Η παράνομη διακίνηση προσώπων στην Ελλάδα 2015-2017, Trafficking* (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Μεσολόγγι, στο: <http://repository.library.teimes.gr/xmlui/handle/123456789/7677>.
22. Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (ΔΟΜ) (2009). Διεθνής Μεταναστευτική Νομοθεσία – Γλωσσάριο για την Μετανάστευση. Στο: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_20.pdf
23. Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (ΔΟΜ) (2019). Ενημερωτικός οδηγός - Πρόγραμμα Εφαρμογής των Υποβοηθούμενων Εθελούσιων Επιστροφών, Συμπεριλαμβανομένων Μέτρων Επανεένταξης (AVRR), στο: https://greece.iom.int/sites/default/files/IOM%20Greece%20Implementation%20of%20AVRR_GR.pdf
24. Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (2021) σχετικά με νέες δυνατότητες νόμιμης μετανάστευσης εργατικού δυναμικού [2020/2010(INI)], στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0143_EL.html#title4.
25. Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) (05 Σεπτεμβρίου 2014). Απογραφή Πληθυσμού-Κατοικιών 2011 – Μετανάστευση. Στο: https://www.statistics.gr/documents/20181/1210503/A1602_SAM03_DT_DC_00_2011_01_F_GR.pdf/ff20c3ba-54eb-4613-9044-0ddd9c9aa94a
26. Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) (31 Δεκεμβρίου 2019). Δελτίο τύπου - Υπολογιζόμενος Πληθυσμός την 1^η Ιανουαρίου 2019 και εκτιμήσεις των μεταναστευτικών ροών έτους 2018, στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/79d452ad-8f9e-c6eb-9f0e-82916e714866>.
27. Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) (30 Δεκεμβρίου 2021). Δελτίο τύπου - Υπολογιζόμενος Πληθυσμός την 1^η Ιανουαρίου 2021 και μεταναστευτικές ροές της Χώρας το 2020. Στο: https://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_java.x.faces.resource=document&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_in=downloadResources&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_documentID=454768&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_locale=el

28. Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ) (2015). Παρακολουθώντας και αξιολογώντας τα μέτρα για την ένταξη των ευάλωτων ομάδων μεταναστών, Αθήνα. στο: http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2015/03/ASSESSNatI.Report.Phase2_FINAL_Greek_.pdf
29. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2021). Πρόταση ψηφίσματος προς την Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων σχετικά με νέες οδούς στον τομέα της μετανάστευσης για λόγους εργασίας [2020/2010(INI)], στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0143_EL.html#title
30. Εφημερίδα: «Η Καθημερινή» (15 Ιουνίου 2021). Έρευνα: Δύο στους τρεις 30άρηδες ζουν με τους γονείς τους. Στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561399787/ereyna-dyo-stoys-treis-30arides-zoyn-me-toys-goneis-toys/>
31. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (18 Φεβρουαρίου 1983). Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου της εφαρμογής της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών όσον αφορά το Οικογενειακό Δίκαιο (Ν. 1329), τεύχος 1^ο, φύλλο 25, σελ. 429-448, Αθήνα. στο: https://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/lix_nomos1329_1983.pdf
32. Εφημερίδα: «Το Βήμα» (08 Δεκεμβρίου 2019). Μέτρα στήριξης της οικογένειας: Ποια είναι αυτά; Στο: <https://www.tovima.gr/2019/12/08/finance/metra-stiriksis-tis-oikogeneias-poia-einai-ayta/>
33. Ίσαρη, Φ., Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Στο: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PPP125/%CE%A7%CF%81%CE%B7%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF%20%CE%BF%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CE%AF%CE%A0%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BC%CE%B5%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1%20%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B1%CF%82.pdf>
34. Κακλειδάκη, Ευ. (2012). *Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών την εποχή της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα* (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών. Ρόδος.
35. Κάλφα, Μ. (2019). *Γυναίκες μετανάστριες: η χαρτογράφηση απόψεων γυναικών από την Βουλγαρία και οι προτεινόμενες δράσεις καταπολέμησης των στερεοτύπων στο πλαίσιο της εκπαίδευσης* (διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/305582?ln=el>.
36. Καραμούτσιου, Λ. (2020). Έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης και κοινωνικός αποκλεισμός μεταναστριών στην κοινωνία υποδοχής (διπλωματική εργασία), Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος. στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/21257/%CE%9B.%20%CE%9A%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BF%CF%8D%CF%84%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%85-%CE%94%CE%B9%CF%80%CE%BB%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1.pdf?sequence=1>
37. Κασιμάτη, Κ., Τσιάκαλος, Γ., Μουσούρου, Λ.Μ., κ.α. (2007). Κοινωνικός Αποκλεισμός-Η ελληνική εμπειρία, Αθήνα: Gutenberg, στο: http://users.auth.gr/~gtsiakal/exclusion/apokl_kasimati.htm.
38. Κασιμάτη, Κ. (2009). Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τόμος 4, τεύχος 1. στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/SCAD/article/viewFile/8903/9107.pdf>.
39. Κατσουγκράκη, Μ. & Κιμιοπούλου Ε. (2016). *Παιδί και μονογονεϊκή οικογένεια στην σύγχρονη εποχή* (πτυχιακή εργασία). Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πάτρα. Στο: https://scholar.google.com/scholar?start=10&q=%CE%BC%CE%B7%CF%84%CE%AD%CF%81%CE%B1+%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AD%CE%B1%CF%82&hl=en&as_sdt=0,5.

40. Κέντρα Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών (ΚΔΑΠ) Δήμου Ηρακλείου (άντληση: 16/09/2021). Δημοτική Κοινοφελής Επιχείρηση Ηρακλείου (ΔΗΚΕΗ). Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Στο: <https://www.kdap.dikeh.gr/>.
41. Κοκκινάκου, Μ. (2020). *Συγκριτική μελέτη ανδρών και γυναικών φροντιστών ατόμων τρίτης ηλικίας* (διπλωματική εργασία), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Διαχείριση Γήρανσης και Χρόνιων Νοσημάτων, Αθήνα. στο: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/45498>.
42. Κοντομήτσος, Λ., Μπάμη, Α. (2016). Οι διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής πάνω στο μεταναστευτικό ζήτημα – Σύγκριση Ελλάδας και Ευρώπης (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πάτρα.
43. Κοφτερού, Α., Ζάχος, Δ. (2008). Οι Αντιλήψεις των Μόνων Μητέρων Μεταναστριών της Θεσσαλονίκης για την Εκπαίδευση των Παιδιών τους. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ. 52, τομ. ΙΓ, στο: σελ. 137-166, στο: https://www.researchgate.net/publication/348327563_Oi_Antilepseis_ton_Monon_Meteron_Metanastrion_tes_Thessalonikes_gia_ten_Ekpaideuse_ton_Paidion_tous.
44. Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης και λοιπές διατάξεις (ΦΕΚ 80/Α/1-4-2014), Νόμος 4251/2014 (ενοποιημένη έκδοση: 02.01.2021 - το Κωδικοποιημένο αρχείο εκδόθηκε σε ενοποιημένο κείμενο με ενσωματωμένες τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις των διατάξεων του Ν.4764/2020 - ΦΕΚ 256/Α/23-12-2020) στο: <https://www.enomothesia.gr/kat-allodapoi/n-4251-2014.html>
45. Λεμπέση, Γ. (2017). Μεταφορά εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη: Η περίπτωση των προγραμμάτων για το κοινωνικό φύλο στο σχολείο (διδασκαλική διατριβή), Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πάτρα, στο: <https://nemertes.library.upatras.gr/jsrui/handle/10889/11068?mode=full>
46. Μαραύτου-Αλιπράντη, Λ. (χ.χ.). Η φτώχεια γένους θηλυκού, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. στο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/woman/ftoxeia_genous.pdf
47. Μηλιώνη, Φ. (2007). *Η γυναίκα σε κίνδυνο: εξατομικευμένη παρέμβαση από την οπτική του φύλου: Ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές* (διδασκαλική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20417#page/12/mode/2up>.
48. Μισουρίδου, Ε. (2015). Εξάρτηση και μητρότητα. [Κεφάλαιο Συγγράμματος]. στο Μισουρίδου, Ε. 2015. Νοσηλευτική εξαρτημένων ατόμων. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. κεφ 10, στο: <http://hdl.handle.net/11419/3135>.
49. Μούση, Ε. (2021). Η προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων στην ελληνική Δημόσια Διοίκηση υπό τις σύγχρονες νομοθετικές εξελίξεις (διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Διοίκησης & Επιχειρήσεων, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Δημόσια Διοίκηση - Δημόσιο Μάνατζμεντ», Αθήνα, στο: <https://polynoe.lib.uniwa.gr/xmlui/handle/11400/574>
50. Μπάκα Α., Διγιδίκη Β. (2016). «Εμπορία γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση: Κοινωνιοψυχολογικές προσεγγίσεις». Παρουσίαση από το συνέδριο: «Από το ψυχολογικό στο κοινωνικό: Επιστημολογικές ορίζουσες και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης κοινωνικοψυχολογικής έρευνας, Ελλάδα-Κομοτηνή, 13/05/2016-14/05/2016», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ψυχολογίας. στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/296824>.
51. Μπαλούρδος, Δ., Δεμερτζής, Ν., Πιερράκος, Γ. & Κικίλιας, Η. (2019). Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας. Αθήνα: Διανέοσις. Στο: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2019/01/ekke_family_policies.pdf
52. Μποσινάκη, Ι. (2012). *Ο Ρόλος των Ψυχοκοινωνικών Χαρακτηριστικών των Μητέρων στην Προσαρμογή των Παιδιών στο Βρεφονηπιακό Σταθμό και η Διασύνδεσή τους με την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας* (διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής, Λάρισα, στο: <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/45055/10284.pdf?sequence=1>.

53. Νικολοπούλου, Π. (2014). *Οι Μικτοί Γάμοι στην Ελλάδα: Μελέτη περίπτωσης το νησί της Ρόδου* (πτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη, στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/6229/file0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
54. Νταλάκα, Ε. (2015). Συμφιλίωση Επαγγελματικής-Οικογενειακής/Προσωπικής Ζωής: Νομοθετικές Παρεμβάσεις για τους/τις φροντιστές/τριες (Carers) στην Ελλάδα. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, Επιστημονικό Περιοδικό «Κοινωνική Πολιτική», στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eeep/article/view/10589/1063>.
55. Ξουπά, Ι. (2011). *Φύλο και εξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες* (διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος, στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/13826>.
56. Παπαγιάννη, Στ. & Φωτίου, Μ. (2010). *Απόψεις και στάσεις των φοιτητών του ΤΕΙ Κρήτης των σχολών ΣΕΥΠ και ΣΤΕΦ για την άρνηση μητέρα και το παιδί εκτός γάμου* (πτυχιακή εργασία). Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Κρήτης, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ηράκλειο, στο: https://scholar.google.com/scholar?cluster=15028519744320451960&hl=en&as_sdt=0,5.
57. Παπαδοπούλου, Δ (2021). Ο Θεσμός των Κέντρων Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών - ΚΔΑΠ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των ΚΔΑΠ του Δήμου Αμπελοκήπων - Μενεμένης Θεσσαλονίκης (διπλωματική εργασία), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών: «Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων», Πάτρα. στο: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/52939?mode=full>.
58. Παπατσιώτου, Ελ. (2008). *Το "πρωτόκολλο για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών" των Ηνωμένων Εθνών και η υποδοχή του από την Ελλάδα: έμφυλες διαστάσεις ενός νομοθετικού κειμένου* (μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Θεσσαλονίκη. Στο: <http://hdl.handle.net/11610/11708>.
59. Προκοπάκης, Εμ., Κούτρα, Κ., Οικονόμου, Κ. (2011). Το κοινωνικό κεφάλαιο των μεταναστών μαθητών που φοιτούν στα δημοτικά της πόλης του Ηρακλείου. Στο: https://www.researchgate.net/publication/255723849_The_social_capital_of_immigrant_pupils_attending_primary_schools_in_the_city_of_Heraklion
60. Προκοπάκης, Εμ., Οικονόμου, Κ. (2011). Η γυναίκα μετανάστρια στην πόλη του Ηρακλείου. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ. 60, τομ. 15, σελ. σσ. 159-182. Στο: <http://ojs.lib.uth.gr/index.php/tonima/article/download/26/24>.
61. Ορκότς, Γκ., κ.ά., (2019). *Ο μητρικός θηλασμός και η επίδρασή του στη μητέρα και το παιδί*. (πτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία, Ιωάννινα, στο: <https://apothetirio.teiep.gr/xmlui/handle/123456789/10075>.
62. Πονηρού, Σ. (2015). *Trafficking και Μετανάστευση γυναικών* (μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Κόρινθος, στο: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/2497>.
63. Σκούρτου, Ε., Κούρτη-Καζούλλη, Β. (επιμ.) (2015). *Διγλωσσία & Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Στο: <https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/6346/3/15523-Skourtou-KOY.pdf>.
64. Συλλογικό έργο (2007). *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα - Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ)*, Αθήνα. Στο: https://www.kethi.gr/sites/default/files/wp-content/uploads/2008/12/127_GYNAIKEIA_METANASTEYSH.pdf
65. Σύλλογος Μονογονεϊκής Οικογένειας και Γυναίκας (2021). Ορισμός μονογονεϊκής οικογένειας. Στο: <http://www.monogoneikioikogenia.com/orismos.html>.

66. Σύλλογος Μονογονεϊκής Οικογένειας και Γυναίκας (2021). Δελτία Τύπου - Εργασιακά δικαιώματα για τις μονογονεϊκές οικογένειες. Στο: <http://www.monogoneikioikogeneia.com/ta-nea-mas/deltia-tipou/131-ergasiaka-monogoneikes-oikogeneies.html>.
67. Συνήγορος του Πολίτη (2015). Ο Συνήγορος για τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες - Επίδομα απροστάτευτων παιδιών. Στο: <https://www.synigoros-solidarity.gr/342/epidoma-aprostatefton-pedion>
68. Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας (2010). Νόμος 3838/2010 - ΦΕΚ Α-49/24-3-2010 (Κωδικοποιημένος) - Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις (ενοποιημένη έκδοση: 14.09.2021). Στο: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ithageneia/n-3838-2010.html>
69. Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας (2021). Υπουργική Απόφαση 71670/2021 - ΦΕΚ 4500/Β/29-9-2021. Αντικατάσταση της υπό στοιχεία Δ13 οικ. 10747/256/6.3.2019 κοινής υπουργικής απόφασης «Καθορισμός όρων και προϋποθέσεων για την εφαρμογή προγράμματος Επιδόματος Στέγασης» (Β' 792). Στο: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ergasia-koinonike-asphalise/upourgike-arophase-71670-2021-phkek-4500b-29-9-2021.html>
70. Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (2020). Στατιστικά στοιχεία. στο: http://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179#_ga=2.83942160.843633023.1616417822-70360318.1616417822
71. Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (2016). Ενημερωτικός οδηγός - Πρόσφυγας ή Μετανάστης; Η επιλογή των λέξεων έχει σημασία. Στο: https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/UNHCR_Refugee_or_Migrant_GR.pdf.
72. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων (2018). Οργανισμός Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης – Επίδομα Παιδιού: Τι προβλέπει το νέο νομοθετικό πλαίσιο. Στο: <https://opeka.gr/oikogeneies/epidoma-paidiou/nomothetiko-plaisio/>
73. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων (2022). Οργανισμός Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης - Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα. Στο: <https://opeka.gr/elachisto-engyimeno-eisodima-kea/pliories/>
74. Υπουργείο Εσωτερικών (2018). Δικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων, Πρόγραμμα «Κλεισθένης Ι», Άρθρο 79 – Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών και Προσφύγων – Αντικατάσταση άρθρου 78 του ν. 3852/2010. Στο: <http://www.opengov.gr/types/?p=5884>
75. Υπουργείο Εσωτερικών (2019). Γνωμοδότηση αριθ. 205/2019 του Ε' Τμήματος του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους. Στο: <https://www.ypes.gr/wp-content/uploads/2020/07/egk14353-20200723.pdf>
76. Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (2019). Δικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων, Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη - Νομοθετικό πλαίσιο για τη μετανάστευση. Στο: <http://www.opengov.gr/immigration/?p=790>.
77. Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2019). Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη. Στο: <https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2020/05/%CE%926-%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-2019.pdf>
78. Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (2020). Μητρώο Ελληνικών και Ξένων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) που δραστηριοποιούνται σε θέματα διεθνούς προστασίας, μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης. Στο: <https://ngo.migration.gov.gr/registered.php>
79. Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (2021). Μεταναστευτική Πολιτική, Διεύθυνση Κοινωνικής Ένταξης, «Ελληνική Πολιτική Ένταξης - Εθνική Στρατηγική». Στο: <https://migration.gov.gr/migration-policy/integration/politiki-entaxis-se-ethniko-eripedo/>.
80. Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου. Ενημερωτικά Σημειώματα 2020-2021 (άντληση 12/11/2021). Εκθέσεις που αναλύουν στοιχεία που αφορούν στην πορεία του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος στην Ελλάδα Στο: <https://migration.gov.gr/statistika/>.
81. Χατζής, Α. (2010). Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνία. Στο: <http://libertyforum.gr>

- 82.** Χουσιαδά, Ο. (2008). *Υποστηρικτικές δομές και υπηρεσίες για την άγαμη μητέρα* (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καλαμάτας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Διοίκησης Μονάδων Υγείας και Πρόνοιας. στο:
http://nestor.teipel.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/12769/SDO_DMYP_00746_Medium.pdf?sequence=1.
- 83.** Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ., κ.α. (2009). Η συμβολή της οικιακής εργασίας στην προνοιακή περιθωριοποίηση των μεταναστριών. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τεύχος 4, τόμος Ι. στο:
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/SCAD/article/viewFile/8911/9115>.